

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Hüsamettin
Tuğaç

BİR NESLİN DRAMI

Tarih - Anı - Gezi - Olay
dizisi : 3

HÜSAMETTİN TUĞAÇ

BİR NESLİN DRAMİ

Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusyasında
tutsaklıktan anılar

ÇAĞDAŞ YAYINLARI

GAZETE, DERGİ, KİTAP, BASIN ve YAYIN
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi <https://rantey.org>
Halkevi Sokak No. 39 - 41 Cağaloğlu - İstanbul

TANITMA VE AÇIKLAMA

Büyük yazar Şevket Süreyya Aydemir, arkadaşı Hüsamettin Tuğaç'ı anılarını yazmaya zorlamış, Birinci Dünya Savaşı'nın kan ve ateşinden geçen değerli asker (Kurmay Yarbaylıktan emekli idi) Tuğaç da bu olağanüstü anılarını yazmış. Hem de dostu Aydemir'i haklı çıkaran yazarlık becerisiyle, ustalığıyla!..

«Bir Neslin Dramı» adlı bu kitap, ilk kez 1966 yılında Ankara'da kendisi tarafından bastırılıp yayınlanmış, kısa zamanda da büyü k ilgi görüp tükenmiş. Hüsamettin Tuğaç'ın bu anılarını yeni kuşaklara da iletmek ve sonradan yaptığı ekleri de eski öriye (Metne) katarak yazarın istediği en son biçimi, yakın geçmişimizi öğrenmek isteyenlere, bilimsel çalışma yapanlara sunmak istedik. Yayınevimizce ikinci baskısı yapılan bu kitap hakkında şu açıklamayı ve yazarını tanıtmayı gerekli gördük :

Hüsamettin Tuğaç, 1889 yılında Erzurum'un Hasan-kale ilçesinde doğmuştur. 1904'te şehit olan Yüzbaşı Hacı Ahmet Efendinin oğludur. 1910 yılında Harp Okulunu birincilikle bitirmiş, Bağdat'ta, Balkan Savaşı'nda, ve Şam'da görev yapmış, 1913'te Harp Okulu Yaverliğinde bulunmuştur.

9 ocak 1915 günü, Kafkas Cephesinde Sarıkamış Meydan Muharebesi sırasında Ruslara tutsak düşmüştür. Savaş tutsağı olarak Çarlık Rusyasınca Sibirya'ya sürülen Tuğaç, 1917'de kaçmayı başarmış ve Suşehri'nde 3. Ordu karargâhına ulaşarak çok takdir görmüş, Yüzbaşı rütbesi ile derhal göreve başlamıştır.

1919'da Erkân-ı Harbiye'yi (Kurmay Okulu'nu) bitir-
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

**ren Tuğaç, 1921 - 1924 yılları arasında Tiflis Askerî Ataşe-
liğini ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kafkasya mü-
messillliğini yapmıştır. Yarbaylıktan emekli olduktan
sonra milletvekilliği de yapan yazar ölümüne kadar
(1975 yılı başlarında) çeşitli görevlerde bulunmuş, son
yıllarını anılarını yazarak geçirmiştir.**

Kitabı okuduğunuz zaman sizin de değerlendirece-
ğiniz gibi gözünü kırpmadan kendini yurt için ateşe atan
ülküçü subaylar kuşağından bir askerdir. Değme yazar-
lara taş çıkartacak bir yazış kudretiyle anılarını kale-
me almış, o insanı şaşırtan gözlemlerini dile getirmiştir.

Kültürlü bir subay da olduğu için Sibirya'dan kaçı-
şı sırasında Asya Türklüğünü, nasıl dikkatle incelediği-
ni ne acı verici sonuçlarla karşılaştığını göreceksiniz.
Gerilik, bilgisizlik, hurafe içinde tutulmak istenen Orta
Asya Türkleri, aydın Türklere aşırı düşman ve «Ak Pa-
dışah» dedikleri Çar'a bağlıdırlar, aydın Türkleri taş-
layarak öldürürler. Oysa sonradan Rusya, Asya'yı tam
egemenliğine alınca, Türk kitlesinin düşman olduğu ay-
dın Türkleri «milliyetçi, halkı uyandırıcı» gerekçesiyle
ıdam etmişlerdir.

Büyük bir merakla ve ibretle okuyacağınız bu kita-
ba ilk baskısından ayrı olarak, yazar tarafından açıkla-
malar, dipnotları eklenmiştir.

Kitabın sonunda da göreceğiniz gibi yazar, «Son
söz» ünde bu kitabın ikinci cildini hazırlamakta oldu-
ğunu belirtir. Ancak, buna ömrü yetmemiştir. Çocukla-
rı Dr. Ahmet Tuğaç ve Sayın Solmaz Hanım, bu kita-
bın yayınevimizce baskısı sırasında, bize eski harflerle
babalarının bıraktığı ikinci cildin ilk notlarını getirdiler.
İkinci cilde, başlangıç amacı ve «Bakû'ya Doğru» başlı-
ğıyla girilen bu kısa çalışma notlarını da kitabın sonu-
na eklemeyi yararlı bulduk.

ÇAĞDAŞ YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Ö N S Ö Z

Bir Neslin Dramı :

Bu kitap, bir neslin dramını anlatır. Bu nesil, İmparatorluğun son muharip neslidir.

Birinci Dünya Harbi'nin büyük trajedisi içinde, bu nesil, hem de hayatının altın çağında kendini bu ateşin içine atmış, bu ateşin içinde yoğrulmuş, şekillenmiş ve çoğunluğu ile erimiş gitmiştir.

Bu kitapta, ben gerçi bu büyük trajedi içinde kendi hikâyemi anlatır gibiyim, ancak gerçekte bu hikâye benim değildir, bizim neslimizin müşterek dramıdır. Hatta buna bir çağın dramı da diyebilirsiniz. Bu dramın içinde harpler, yenilgileri, zafer rüyaları, esaretler ve maceralar dile gelir.

«Türkiye'den Kafkasya'ya, Volga boylarına, Sibirya içerilerine, uçsuz bucaksız Asya sahralarına değin olaylar, şartlar, ümitler, ümit kırıkları içinde çağımızın büyük yolculukları yaşanır. Ama gerçekte aslolan ne olaylar ne de onun hikâyesidir. Bu kitapta dile gelen bir neslin dramıdır.

Bugünün nesline gelince, bu hikâye onun için helki de bir meçhulün hikâyesi olacaktır. Ama ne var ki, nesillerin kaderi kendi devrinin macerasını kendinden sonrakı nesle aktarmak ve kendi kaderiyle kendinden son-

rakinin kaderini birbirine bağlamaktır. Bu, tarihin bir kanunudur. Eğer böyle olmasaydı, nesiller birbirinden kopar ve insanlık tarihi dediğimiz büyük yolculuğun hatıraları bir bütün olarak yaşanmazdı.»

İşte ben, kendi küçük hikâyemle bu büyük yolculuğun bir parçasını kendi neslimin bir dramı olarak vermeye çalıştım. O benim değil, yaşadığım çağın ve benim neslimin macerasından bir parçadır.

Bu kitabın adını Üstat Şevket Süreyya Aydemir yazdı ve açıklamasını da o yaptı. Gerçekten bundan daha mânâlı bir başlık olamazdı. Büyük memnuniyetle kabul ettim.

Şevket Süreyya Aydemir arkadaşşıma derin şükranlarımı sunmayı borç bilirim.

Hüsamettin TUĞAÇ

DÜNYA KARIŞIYOR

1914 yılında dünya yuvarlağının bir parçasında milyonlar karşı karşıya geldiler. Birinci Dünya Harbi idi bu.. Büyük dram başlamıştı.

İmparatorluk Türkiyesi, Çanakkale, Filistin, Irak ve Kafkas cephelerinde, sonradan da, Galiçya'da, Roman-ya'da ve Makedonya'da rol aldı.

Doğu (Kafkas) cephesinde 90 bin süngü, Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşanın idaresi altında Rus ordusunu sağ kanadından kavrayıp güneye doğru Aras vadisine atmak ümidiyle büyük Sarıkamış çevirme manevrasına girişti. Bu taarruzun başlangıcında Rus ordusu Aşağı Pasin ve Narman'dan sınır gerisine atıldı. Eğer bu hareket başarıya ulaşıyorsa, Kars yolu birden açılacak ve belki de Rus ordusu uzun süre taarruz kabiliyetini kaybedecekti.

9. Kolordumuz, kendi solundaki 10. Kolordu ile birlikte çevirme taarruzunu yapıyordu. 9. Kolordunun sa-ğında bulunan 11. Kolordumuz, cepheden çekilen düş-manı kovaladı fakat sınır hattı üzerinde Rusların diren-mesine çarptı. 2. Süvari tümenimiz de bu Kolordunun sağında ve Aras vadisinin kuzeyinde idi, geri çekilen düş-

man süvari tümenini yakından takip ederken sınır hattının az ötesinde durakladı.

Ben bu tümende çoğu zaman keşif kolunda ve harekâtı yüksek tepelerden izlemekte idim.

9. Kolordunun Sarıkamış'a girme haberini her an bekliyorduk. Fakat endişe verici bir gecikme oluyordu. Rus sağ kanadına karşı başlayan çevirme harekâtını, büyük dağlar ve uzaklık bizden gizliyordu. Yoğun kar bulutları sanki Sarıkamış'ta olup bitenleri göstermemek için gittikçe daha yoğunlaşıyor ve genişliyordu. Sarıkamış hakkında resmî bildirilerde de bir haber yoktu. Aca-ba ne vardı? Yoksa işler ters mi gidiyordu? Böyle bir şey düşünmek istemiyorduk, zaferden ümidi kesmemiş-tik...

Zafere Ulaşmanın Ümitleri İçindeyken

1330 aralık ayının 27. günü idi (9 ocak 1915). Öğleye doğru İslâmsor köyünün kuzeydoğusunda muharebe hattında bulunan alayımdan bir sabit keşif kolu olarak ayrılmıştım. Karşımızda düşmanın bir faaliyeti görülmüyordu. Ben alayın solu ilerisinde bir tepede gözetleme-de idim. Mecingirt'in doğusundaki tepede bir düşman bataryası vardı. Ben bunu arkadan görüyordum. Önüm-deki ormanlı tepeleri ve etrafı sis sarıyordu. Alaya ilk raporumu gönderdim. Az bir süre içinde Alayımın bulunduğuşemt ve düşman bataryası da sisten görünmez oldular, sis genişledi ve yoğunlaştı. Alayımın cephesinde top tüfek susmuştu. İki tarafın da ne yaptığını görmek mümkün değildi. Alaya raporumu götüren er geri dönmedi, akşam yaklaşıyordu. Durumdan şüphelendim. Geri dönmek için ilerdeki iki gözcümü bulduğum tepeye çağırttım.

Bu sırada alayımızın bulunduğu semtten ve ancak 50 metre kadar uzaklıkta sisler içinde iki üç atlı farkettim. Başları büyüktü, bunları bizim yanımızda bulunan aşiret erleri zannettim. Aşiretlerin külâhları da Rus kalpakları gibi büyüktür. Alayımın bulunduğu semtten bana doğru gelen bu dar yoldan düşmanın zuhur edeceğine ihtimal vermiyordum. Bunları aşiret zannettim. Sis içinde bizi görmüşlerdi. Fakat yaklaşımdan çekiniyorlar, kürtçe seslendim ve gelmelerini bildirdim.

İnsafsız Sisın Sakladığı Facia

İki silâh patladı, arkasından keskin bir düdük çınlandı, bir anda atlılar çoğaldılar. Ben ve yanındaki Alvarlı Necip Onbaşıyla Kırıkköylü Mehmet henüz ata binmemiştik. Gözcülerim de bana yetişmemişlerdi. Derin kar da bir tarafa da kaçamadık, yakalandık. Benim tabancamı kullanmama da vakit kalmadı. 20 kadar Kazağın başında bulunan subay nazik davrandı. Beni teselliye çalışıyordu. Ne söylediğini anlamıyordum amma sözleri yumruk gibi beynime iniyor ve gırtlığımı tıkiyordu.

Genç bir teğmenin başından geçecek olan türlü acı olaylar ve maceralarla dolu 2,5 senelik esaret devri işte bu kara günde başladı.

Kazaklar erlerimin ceplerini çantalarını aradılar. Para, yüzük saat gibi şeylerini, biraz da yiyecek, sigara aldılar. Bizi alay kumandanımdan öğleyin talimat aldığım Tıştepe'ye götürdüler.

Cephede önemli bir muharebe olmadığı halde alay ve tümen neden çekilmişti? Etrafımda olup bitenleri görmeme engel olan bu hain sis ne feci bir tuzak oldu bana...

Beş on dakika içinde geçen bu hadiseler bir neşter gibi kafama saplanıyor, sanki beynimi kanatıyor ve kan damlaları soğuk ter halinden alnımdan akıyordu.

Alayımın muharebe idare yerinde bir Rus komutanı vardı, yaşlıca bir subaydı. Başka genç ve yaşlı subaylar da vardı. Türkçe bilen birini getirdiler, bana bir şeyler soruyorlar. Bir subayın bütün askerlik ömründe karşılaşabileceği en buhranlı ve elemli bir durumda idim. Gözlerim bizim tarafa dikilmişti. Sisler içinde bir belirti arıyordum. Bir şeyler görünmüyor, bizim şarapneller tek tük şurada burada paralanıyordu. Tam bir isabetin şu anda beni ve etrafımı saranları birden yok etmesini candan istiyordum.

Akşam çökmüştü. Biraz sonra beni geriye götürdüler.

Özgürlükten Yoksun İlk Gecenin Buhranı ve Düşünceler

Karanlıklarda sarp yamaçlardan bir vadiye indik. Elektrik ışıkları ile yarı aydınlanan karlı ve çamurlu sokaklardan geçerek birkaç kapı dolaştıktan sonra bir eve geldik. Burası Karakurut adlı bir kasaba idi. Genç bir Rus subayının odasındayım, birkaç subay daha geldi. Cebimde 4 altın lira vardı, hatıra olsun diye aldılar. Bana birkaç gümüş para verdiler genç subay paraya el sürmedi. Bu bir Alman idi. Almanca'da yarım yamalak anlaşıyorduk. Verdikleri habere göre ordumuz Sarıkamış'ta mağlûp olmuş, Enver Paşa esir imiş, ben bunları reddettim. Sarıkamış'ın tarafımızdan zaptolunduğunu söyledim güldüler, yarın Sarıkamış'a gider de görürsün. Bu söz göğsümü bir hançer gibi deldi. Kalbim burkuldu utanmasam ağlardım. Demek kutsal ümit kırılmıştı...

Bir süre sonra Almanca bilen subayla yalnız kalmıştık. Beni yazı masasının önüne oturttu. Alman ırkından ve *Gence* (*) yakınındaki Elenindorf köyünden imiş. Ben de babamın Gence yakınında Karacaemirli köyünden olduğunu ve amcalarımın şimdi orada yaşadıklarını söyledim. Aramızda bir yakınlık hissi uyandı.

Masanın üstündeki kâğıtlara bakarak alçak sesle konuşan bu levazım subayı, Alman harekâtı hakkında benden bir şeyler öğrenmek istiyordu. Türk-Alman ittifakından bahsediyor ve Sarıkamış harekâtını da sevinçle değil belki kederle anıyordu. Rus üniforması taşıyan koyu bir Almanın karşısında bulunduğum hissi uyandı bende. Bundan cesaret alarak sözü ilerlettim, esirlerin nereye gönderildikleri sordum. (Bakû) ya diye cevap verdi. İçimden kopup gelen bir isteği yenemedim. Bu gece beni salıvermez mi? Türk-Alman zaferi hesabına Kafkasya'da bir isyan çıkarılamaz mı?...

Elenindorf'lu subay sözlerimi biraz hayret ifade eden bir yüzle karşıladı ve böyle şeylerle uğraşmanın muhakkak ölüm demek olduğunu söyledi ve sustu.

Bir Rus neferi odanın koyu kiremit rengine boyanmış tahta döşemesi üzerine bir miktar kuru ot yaydı. Üstüne de bir çadır bezi örttü, bir de velense koydu. Bu benim yatağımdı. Rus subayı veda etti ve ayrıldı.

Bu ilk esirlik gecesi tam bir buhran içinde geçti. Cephede çoğu zaman kar üstünde tek bir yamçıya (**) bürünerek geçirdiğim gecelerin tatlı uykuları benden uzaklaşmış gibiydi. Kara günün bütün uğursuz olayları bir yılan gibi beynimde kıvrana kıvrana canlanıyor tees-

---

(*) Gence, şimdi adı Elizabetpol. Sovyet Azerbaycan'ın bir merkezidir.

(**) Yamçı, keçi yününden yapılmış, uzun ve geniş pelerin'e benzer ve içinde yatılabilir bir giysi.

sür ve ümitsizlik bütün âsâbımı sarıyor, vücudumu yakıyordu. Gece yarısı çoktan geçmişti. Evet esirdim, olan olmuştu. Şimdi yapılacak iş nedir, bunu düşünmeli... Yarın Sarıkamış günün birinde Bakû sonra Gence'deki akrabalarla buluşma ve firar... Bu düşünceler içinde sabaha karşı biraz dalmışım.

Sarıkamış'a Doğru

Süngüülü iki erin yanında tek atlı bir araba ile Sarıkamış'a gidiyordum. Karakurt'tan biraz uzakta 60, 70 kadar Türk askerine rastladım. Bunlar da Sarıkamış'a doğru gidiyorlardı. Konuşabildim. Harput jandarma taburundan imişler. Bizim süvari tümeni cephesinin sağ kanadında Aras vadisinde muharebe ediyorlarmış. Ruslar sisten faydalanarak bunları geri atmışlar. Ve bir kısmını da esir etmişler. Bunu dinledikten sonra, sorunu çözer gibi oldum, demek dün bizim alayın cephesinde bir taarruz olmadığı halde düşmanın Aras vadisinden yaptığı çevirme üzerine bizimkiler çekilme zorunda kaldılar.

Üzerinde ilerlediğimiz şosanın bazı kısımlarını kar ve tipi doldurmuş, yol kapanmış, bizde görmediğim bir usulle yolu açıyorlar:

Şosanın genişliğine yakın bir ende kalın kalaslardan yapılmış bir sal sandık, içine taş doldurulmuş ve ağırlaştırılmış, üç köşeli olan bu salın ucuna 8, 10 çift Beygir koşmuşlar. Sal Beygirler tarafından şosanın üstünde çekiliyor, kar iki tarafa doğru bölünerek yol temizleniyor... Ruslar genel olarak kışa karşı çok iyi hazırlanmışlar. Kürk, yamçı ve keçe çizmeleri var. Büyük astragan kalpak ve kulaklıklar başı ve kulakları iyi koruyor. Hayvanlar da kuvvetli ve bakımlı, malzeme mükemmel.. Bu

yol bakımına göre geri hizmet de yerinde demek... bu manzara beni derin düşüncelere gömdü. Eski bir yağmurluğun altında çoğu pantolonsuz ve beyaz donla ve yırtık çarıkla muharebe eden ve geceleri siperlerde donup ölen 11'inci Kolordu erleri gözümün önüne geldi. Tümenimin solunda Yüzveren köyü yakınında bir gece keşfi yaparken ben böyle üstüste yanyana donup kalmış erlere rastlamıştım. En soğuk iklimlerden olan Soğanlı dağlarının bu şiddetli kışında buralarını bir yağmurluk ve yazlık elbise ile aşmak zorunda olan 9'uncu Kolorduyu düşündüm. (*) Ayaklarında buz mihı olmadığı için buzlamış arızalı yerlerde yürüyemeyen bineklerini çok defa yedekte taşımak zorunda kalan süvarilerimizi hatırladım. Diğer topçuları bilmiyorsam da Tümen topçumuzun cephane azlığından dolayı çok vakit bizi topçu desteğinden yoksun bıraktığı hatırıma geldi. Nihayet bu yarı aç ve yarı çıplak ordunun, tabiatın bütün sertliklerini de yenerek bu iyi hazırlanmış düşmanla nasıl boy ölçüşebileceği düşüncelerine daldım. Bunun sonu yenilgi idi... ne yazıktı bu aslan gibi insanlara... ne feciydi bu acı gerçekler... Halbuki bu harbe ne büyük bir istek, ne tatlı bir heyecanla girmiştim...

(*) Harbe başlandığı sıralarda 3 üncü Ordu için İstanbul'dan kışlık elbise, silâh, cephane ve başka lüzumlu gereçleri Trabzon'a getirmekte olan iki büyük vapurumuzun (Mahmut Şevket Paşa ve Akdeniz olacak) yolda bir Rus torpido botu tarafından yakalanarak götürüldüğünü Sibirya'da İrkussk Garnizonundaki esir arkadaşlardan öğrenmiştim. Demek ki bu kış diyarında kış harbi yapan ordumuzun böyle noksan elbise ve teçhizatla kalmalarının sebebi bu imiş. Vapurlarda iki de Uçak varmış. Bu malzemenin, özellikle topçu caphanesinin 3 üncü Ordu için hayatî önemi vardı. Bu gemilerin muhafızsız Karadeniz'e salıverilmelerindeki büyük ihmalin acısını hâlâ içimde duyurum. Ne büyük ihmal idi bu!..

Türk taarruzu başlamak üzere iken tümenimizin **Başkomutanı Albay Yusuf İzzet Bey'in** Erzurum'da verdiği **nutuktan** şu sözler kafamda canlandı: (Mevsimin şiddeti ve etkileri iki taraf için de birdir). Bu zat yapacağımız kış taarruzuna hazır olmadığımızı belli etmemek maksadıyla o sözleri söylemiş olacaktı. Fakat ben Rus taraftaki hazırlığı ve geri hizmet faaliyetini gördükten sonra hayal sükûtuna uğramıştım. O teğmen kafamla bizdeki şartların bu Rus şartları karşısında başarı sağlamasına imkân göremiyordum.

Bu düşünceler ve bu görünüş beni öyle derin bir acı ve ümitsizlik içine saldı ki artık kendi felâketimi unutmuştum.

Böyle mi Gelecektim Sana

Akşama doğru Sarıkamış'a geldik. Karlı tepelerin ve ormanların ortasında kırmızı çatılı birer katlı evlerden ibaret bir kasaba, biraz ötede koyu çam ormanının eteğine oturtulmuş büyük askerî binalar...

Büyük kış taarruzumuzun ilk hedefi (Sarıkamış) demek burası imiş. Görmek istemiyorum, bir hıncım vardı buraya. Burada yenilmiştik ve bir ordu harap oldu bu yolda. Üç beş gün evvel her an zaptı haberini beklediğimiz bu kasabaya alayımın zafer sevinçleri içinde girecek yerde şimdi iki Rus süngüsünün tehdidi altında giriyordum. Neden alamadık burayı? 9'uncu ve 10'uncu Kolordularımız ne oldu? Enver Paşa (*) gerçekten esir

---

(*) Harbiye nazırı ve Başkomutan vekili olan Enver Paşa o sırada bu 3. Ordu'ya kumanda ediyordu. Asıl ordu komutanı olan Hasan İzzet Paşa bu kış taarruzuna taraftar olmadığından Enver Paşa kumandayı ele almıştı.

mi? İçimden bir hüznün tufanı taşıyor hüngür hüngür ağlamak istiyorum.

General Yudenic'in (**) Karargâhında

Beni askerî bir daireye götürdüler, artık karanlıktı. Biraz sonra yüksek çamların arasında iki katlı büyük bir binaya geldik. Burası Kafkas orduları K. Vekili General Yudenic'in karargâhı imiş. Beni bir odada sorguya çektiler. Bizim Çanakkaleli Rum asıllı bir Rus Yüzbaşı tercümanlık yapıyordu. En çok üzerinde durdukları şey Ardıhan'a gelen kuvvetlerin hangi kuvvette olduğunu, nereden geldiklerini öğrenmek idi. Ben bunları bilmiyordum. Ve yeni işitiyordum. Bütün olumsuz cevaplarıma karşı kibarlıktan ayrılamadılar ve bana sert bir söz söylemediler... Enver Paşa'nın esirliği haberinin doğru olmadığını tercüman yüzbaşidan öğrendim. Biraz ferahladım gönlüm.

Beni bir yemek salonuna götürdüler. Komutan General Yudenic ve başka birkaç generalle yüksek rütbeli subay yemek yiyorlardı. Beni de sofraya aldılar. Zengin bir sofraydı bu. 1915'in yılbaşı yemeği imiş, kutular içinde şekerlemeler, pastalar ve türlü içkiler sofrayı donatmıştı. İçlerinden orta boylu bir general biraz Türkçe biliyordu. 50 yaşında gözüken ve aslında Ermeni olan bu General Garganof, Pasin'in Yüzveren köyü sırtlarında muharebe eden tümenin komutanı imiş. Söylediğine göre karşısında da bizim 9. kolordu Kurmay Başkanı Şerif Bey bir tümenimize komuta ediyormuş. Şerif Bey ve Kolordu Komutanı İhsan Paşa, Sarıkamış muharebesin-

---

(**) General Yudenic, Sarıkamış muharebesinde Rus Ordusu-na komuta eden kişi.

de esir olmuşlar. Bu general bana bizim Tahir köylü Ağabey'in halen nerede olduğunu sordu. Ağabey'in bir aşiret alayı reisi olduğunu biliyordum. Fakat nerede bulunduğunu bilmiyordum. Sofrada bana bir kadeh votka ikram ettiler, içmedim. Ermeni general bunu dinî taassuba yükledi. Israr etmediler.

Geceyi birkaç Türk esir subayının bulunduğu bir evin odasında tahta karyola üzerinde geçirdim. Ertesi sabah istasyona götürüldük, içerilere gideceğiz.

Yetim Kızlar Gibiydiler

Sarıkamış istasyonunun en göze çarpan bir yerinde yanyana dizilmiş birçok sahra topu vardı. Bunların Türk topları olduğunu söylediler, bakamıyordum. Gözümde haddinden fazla uzun görünen yepyeni namlular kalbime batar gibi oluyordu. Daha 10 gün evvel Türk erinin bin dikkat ve itina ile baktığı ve kullandığı bu güzel silâhlar şimdi birer yetim kız gibi ince boyunlarını uzatmış bekliyorlar. Sanki yine mehmetçisine kavuşmak; onun becerikli elinde düşmana ateş püskürtmek için bir kurtarıcı bekliyorlar. Fakat nerde o kurtarıcı şimdi... Türk ordusu kimbilir şimdi ne halde... İçimden boğazıma doğru kuvvetli bir tazyik var. Utanmasam hıçkıra hıçkıra ağlayacağım. Gözlerime hücum eden yaş sileerek vagona bindim.

Sarıkamış'tan Kars'a doğru hızla uzaklaşıyoruz. Ordum ve yurdum her a nbiraz daha uzakta kalıyor, bindiğimiz vagon kapalı bir yük vagonu, fakat asker nakli için özel şekilde hazırlanmış. Vagonun ortasında yüksek demir parmaklığın içinde sabit bir demir soba, vagonun iki baş tarafında iki katlı ranzalar, bir de silâh-

lık var. Ranza tahtaları icabında kalkıyor ve geniş oturma yeri açılıyor. Bu vagonlarda 40 kişi üşümeden yatabilmek şartı ile günlerce rahat rahat yolculuk yapabilir. Bizde de uzun askerî ulaştırmalar için böyle vagonlara ihtiyaç var.

Bir Ana Gibi Bakıyordu Bana

O gün öğleden sonra *Kars* istasyonunda idik. İstasyon binasının biraz ötesinde hat boyunca ve ard arda şehre doğru üçer katlı büyük kışlalar, hepsi yepyeni ve çok bakımlı, daha sonra şehir ve nihayet *Kars Kalesi*... Sarp kayalar üstünde dimdik duran temiz ve vakarlı başıyla bana bir anne gibi munis ve sevimli geldi. Gözlerimi ayıramıyordum. Senelerden beri beklediği yavruları bir hafta önce ona kavuşmak için yakınlarına kadar gelmişlerdi. Zavallı anne; sen 1828'de ve 1855'te de bir süre ayrı düştün, 1878'den beri de esirsin. Fakat sen yine bütün güzelliğinle Türksün ve bir gün erlerin seni kurtaracak. Allahaismarladık!

Kars'ta çok durmadık. İstasyon bakkalından kocaman bir somun, biraz da çoktan beri yüzünü görmediğimiz tahin helvası aldırđım. Tren Arpaçayı'na doğru alabildiğine koşuyordu.

Burası Bir Pota mı idi?

İki gün sonra *Tiflis* istasyonuna geldik. Burada esirleri yazıyorlar, gidecekleri yerlere göre ayırıyorlar ve genel temizlik yapıyorlar. 4-5 tren dolusu Türk var. Ancak içlerinde asker elbiseli kimseler pek az. Üst tarafı halk... Ruslar harbin başlangıcında girdikleri toprakları

mızdan çekilirken ihtiyaarlara varıncaya kadar bütün er-
kekleri toplamış Rusya'ya göndermişlerdi. İleri hareke-
te geçtiğimiz zaman rastladığımız köylerde kadınlar ba-
şımıza üşüşüyorlar, erkeklerinin Ruslar tarafından götü-
rıldüklerini ağlayarak anlatıyorlardı. Rus gazetelerinin
yüzbinlere çıkardığı Türk esirlerinin onda sekizi işte bu
sivil ve silâhsız halktan ibaretti. Şimdi bu trenlerde gör-
düğüm insanlar bu gibi sürgünlerden idi. Rusların bunu
niçin yaptıklarına şaşıyordum. Bu zavallılar Sibirya'ya
sürülmüş ve pek çoğu oralarda ölmüş kalmışlardır. Rus-
ların, Türkiye ve İran'a karşı en büyük harekât ve ik-
mal merkezi olan Tiflis şimdi sivil esirleri de asker ya-
pan bir pota gibiydi...

Ben Enver Paşa mı idim?

Tiflis'ten harekette üç Türk subayı idik. Vagonumuz
üç kamarası bir de salonu olan özel bir yataklı vagondu.
Ben bunu bir rastlama eseri saydım. Herhalde geriye
gidecek bir vagon olsa gerekti. Nasıl oldu ise bize rast-
ladı, diyordum. Yanımızda bir de sakallı bir Rus suba-
yı muhafız vardı. Şaştığım nokta daha yüksek rütbeli
subaylar varken biz üç teğmeni neden genel taşıma va-
gonlarına bindirmediler de bu lüks vagona koydular.
Dediğim gibi bunu bir tesadüf saydım. Fakat sonradan
anladım ki *beni Enver Paşa diye, özellikle Kuzey Kaf-
kasya'da teşhir edeceklermiş..* elbisem güzel, şık ve yeni
idi. Yüzüm ve bıyıklarım Enver Paşa'nın bıyıklarına ben-
zetilebilirdi. (*)

(*) Şerif Bey'in Sarıkamış kitabının 121. sayfasındaki resmi ile
benim Bağdat'ta çekmiş resmim (1910) arasında benzerlik
var.

Gece yarısına doğru Gence istasyonuna geldik. Burası babamın yurduydı. İstasyonun elektrik lambaları sisli karanlığın içinde sönük birer yıldız gibiydi. Arkadaşlarım uyumuşlardı. Ben yatmamıştım. Vagonun pencerelerinden dışarıya bakıyor, insan arıyordum, burada konuşup anlaşıp birisini bulsam onunla tanışacak ve bir irtibat sağlayacaktım. Hiç olmazsa böyle bir Türk akrabalarım bir haber gönderebilirdim. Fakat etrafta tek tük süngülü askerlerden başka kimse yoktu. Bununla birlikte istasyon büfesine kadar gidebildim. Sakallı muhafız subay çok iyi ve insafli bir adamdı. Bu arzumı reddetmedi. Fakat büfede de hiç bir Türk ve Türkçe konuşana rastlamadım. Koca salonda iki Almandan başka kimse yoktu. Büfede çalışan kimse de Ermeni idi. Almanlarla konuştum bir sütlü kahve içtim ve bunlara hiç bir şey açmadan tekrar vagona döndüm. Çok ümit beslediğim bu Gence istasyonunda akrabalara bir haber gönderemediğimden üzüntülü idim. Artık son ümit Bakû'ya kalmıştı.

Gence'yi terkettim. Burası Rus istilâsına karşı kahramanca müdafaadan sonra başlarında bulunan Cevat Han'ın şehit düşmesi üzerine Rus eline düşmüş tertemiz bir Türk şehridir.

Maneviyat (Moraller) Kucaklaş

Ertesi gün öğleye doğru trenimiz bir istasyonda uzun süre kaldı. Burası Deliler istasyonu imiş. Birçok vagonlara ot yükleniyordu. Vagonumuzun etrafında köylüler görünmeye başladılar. Bize çay ve sigara ikram ettiler. Hepsinin yüzünde kederli çizgiler vardı. Pence-

reden yüzlerine dikkatle bakıyordum. Dille söyleyemedikleri acıların bu çizgilerden aktığını görüyordum. Orta boylu, top sakallı bir köylü boynunu omzuna doğru kırmış, gözleri yaşarmıştı. Gözlerimiz bir süre birbirine takıldı kaldı. Nihayet doldu ve taşıtı... Esir bir Türk subayı ile Gence'nin bir köylü Türkü, tanışmadan konuşmadan bütün içlerini birbirine döktüler. Moral varlıkları birbirleriyle kucaklaştı... Varol! Hiç ölmeyen kutsal duygu.

Ali Ekber Sarımamkulu

Vagonlara ot yüklettiren insanların içinden birisi ayıldı bizim vagona geldi. Muhafız subayla görüştüktan sonra benimle karşılaştı. Orta boylu, kumral benizli kuvvetli bir adamdı. Güzel Gence şivesiyle «Hoş gelipsiz kardaşlar» dedi ve hemen dışarıya seslenerek çay ısmarladı. Ot müteahhidi Genceli Ali Ekber Sarımamkulu ile tanıştık, hal hatır soruştuk. Benim için iyi bir fırsattı bu. Babamın Karacaemirli Hacı İsmail Oğullarından Hacı Ahmet olduğunu söyledim' Ali Ekber Bey, amcalarımı tanıyordu. Kendisine şu ricada bulundum: «Karacaemir'de amcam Ali'ye haber gönderin, Hacı Ahmet'in oğlu Türk mülâzımı Hüsamettin esirdir. Bakû'ya götürüyorlar. Beni arasın bulsunlar.» Sarımamkulu «Başüstüne» dedi ve dileğimi defterine yazdı. Şüpheyi çekmek için daha fazla konuşmadım. Bence ilk maksat yerine gelmişti. Sevinç duyuyordum.

Bakû İstasyonunda

Etrafımızı dolduran hesapsız trenler ve hatlar arasında boğulup kalmıştık. Balacarı denilen bu istasyonda trenlerden başka hiç bir şey görünmüyordu. Bir hayli

bekledik. Bizi trenden çıkarmadılar. Sıkı bir gözetleme altında bekledik, bekledik... nihayet gidiyoruz. Sibirya'ya diyorlar. Kocaman kapkara bir ormana benzeyen petrol kuyuları ve deniz görünüyordu, yalnız şehri göremiyordum. Solumuzda Kafkas sıradağlarının denize doğru alçalan ağaçsız, yeşilsiz, kül rengi tepeleri vardı. Evet Sibirya'ya gidiyoruz...

Meçhul Bir Äleme Doğru

Kurtulma planım suya düşmüştü. Gence'deki akrabalarından ümit kalmadı. Çok uzaklara, bilmediğim bir äleme doğru gidiyordum. Bu hiç de iyi bir şey değildi. Mesafeler, çetinlikler gözümün önünde büyüyordu. (Sibire giden dönmez) diye akrabalarımın işittiğim bir söz şimdi kafamın içinde dimdik belirmişti. Fakat ne yapalım başa gelen çekilir, teessüre ümitsizliğe düşmek-te fayda yok diyordum içimden.

Artık firar için planım yoktu. Bununla beraber moralim kuvvetli idi. Kararımı vermiş bir adamın sağlam tevekkülüne maliktim. Kocaman bir coğrafya ile çarpışacaktım. Bu coğrafya ve bunun kara gövdesinde saklı çetinliklerin büyüklüğü cesaretimi ve kalp kuvvetimi artırmaya sebep oldu. Ne yapıp yapıp yurduma ve ordu-ma dönecektim.

Enver Paşa Teşhir Ediliyor

Ertesi sabah erken Kuzey Kafkasya'nın Hazer denizi kenarında güzel bir şehri olan Petrofsk (Mahaç kale) istasyonundayız. Arkadaşlarım henüz yatıyorlardı. Ben üniformamla ayakta idim. Lüks vagonun penceresinden bakıyordum. Vagonumuz istasyon rampasında kalıba

lık bir halk yığının önünde durdu. Bunlar birkaç sıra dizilmişler, sanki bizi istikbale çıkmış gibi bekliyorlardı. Merak ettim. Bu halk kimi bekliyordu. Gözleri bizim vagona dikilmiş, hepsi tertemiz giyinmiş soğuğa karşı kürklü veya kürk yakalı paltolara bürünmüş, kuzu derisi kalpaklı veya melon şapkalı bu halk bizim vagona neden dikkatle bakıyorlardı. Ve kimi bekilyorlardı. Anlayamadım, Tiflis'te bize muhafız olarak verilmiş sakallı Rus teğmeninin yerine Bakû'da (Dikidivizya - Vahşî Fırka) dan bir albay vermişlerdi. Bu zat biraz Fransızca biliyordu. Bu halkın burada bizim vagonumuzun önünde neden beklediğini sordum. Dudağını büktü, bir cevap vermedi. Ben pencerenin önünden ayrıldım. Fakat Rus albayı:

— Bakın bakın onları görün içlerinden çoğu Müslümandır. Sizleri görmek isterler, dedi. Ben yine pencerenin önüne yanaştım. Bu sıra tuhaf bir durumla karşılaştım: Çenesinde siyah sivri sakalı başında melon şapkası olan bir adam gülümseyerek yüzüme bakıyordu. Dikkatimi onun üzerine topladım. Elinin baş ve şahadet parmakları ile gırtlaklarını tutarak sıkıyor ve sırtıyordu. Bu hareketinden bir şey anlayamadığımın farkına varmış olacak ki, bir bıçakla gırtlaklarını kesiyormuş gibi elini boğazına sürttü. Sonra da gözlerini ve iki elini havaya doğru çevirdi. Sanki bir intikam almış gibi Allah'a şükreder bir hal gösteriyordu. Sinirelndim, başımla bir tekdir hareketi yaparak pencerenin perdesini kapadım ve ayrıldım. Bu adam bir Ermeni olmalıydı. Enver Paşa'nın esir düştüğüne şükreliyordu.

Kuzey Kafkasya'nın dağlık kısmı, özellikle şimdi geçmekte olduğumuz bölge, Ruslar için siyasî endişe kaynağı olmakta öteden beri devam etmişti. Meşhur Şeyh Şamil'in 20 yıl Ruslara baş eğmediği devrin tarihi buralarda bütün canlılığı ile yaşıyordu. Ben bunu

hikâye olarak çok dinlemiştim. Şimdi Sarıkamış yenilgisinden sonra: «İşte Enver Paşa'yı görünüz» diye uzaktan bir gösteri yapmakla halkın morali üzerinde kendi çıkarlarına bir tepki yaratmak mı istediler? Bu davranışı ancak böyle yorumladım: Yudenîç karargâhının bir tertibi olabilirdi. (*)

Rus Avrupa'sında

1915 yılının ilk ayının ikinci haftasında idik. Şimdi Kubişef adını taşıyan Samara istasyonuna gelmiştik. Bir Rus askerî doktoru vagonumuza geldi, hasta olup olmadığımızı sordu. Bir Rus Yahudisi olan bu doktor, Almanca biliyordu. Bizimle konuşmasında ben tercümanlık yaptım. Şehirde tifus hastalığı salgın halinde imiş. Esir trenlerini karantina altına almışlar. Günler geçiyordu, istasyonda bizden başka 4-5 katar dolusu Türk esiri vardı. Vagonlar kilitli idi, girip çıkma yasaktı. Bir gün bu vagonlardan birisinin küçük penceresinden bir Türk şöyle bağıırıyordu: «Saldat kardaş, Saldat kardaş! Dava, dava...» zavallı Türk esiri Rus erini kardeş yapıyor ve ondan su istiyordu (*). Fakat bu feryat ancak boşluğa carpıyor, tek bir yudum su veren olmuyordu.

Sonradan Rus gazetelerinden öğrendik ki o sıralarda bu istasyonda müthiş bir dram oynanmış... Trenler dolusu Türk esiri karantina var diye bulundukları hayvan sagonlarında, kilitli kapıların ardında haftalarca aç ve susuz bırakılmış, hepsi açlıktan, susuzluktan ve hastalıktan ölmüş gitmişlerdi... O zamanki (Ruski Slova) bunu yazdı.

(*) Rus başkumandanlığı karargâhı demektir.

(*) Suyun Rusçası «Voda» dır. Türk esiri bunu «Dava» diye yanlış söylüyordu. Yani voda diyecek yerde dava diyordu.

Bir zamanlar bütün dünyaya yayınlanan ve filmleri gösterilen Almanya'daki esir kamplarında uygulanmış facialardan birisi de işte bu Samara istasyonunda ve belki daha başka istasyonlarda da oynanmıştı. Alman zulümleri cezasını buldu. Fakat Rusların yaptıkları suçlar sorgusuz sualsiz tarihin karanlıklarına gömülüp gitti. İnsanlık adını kirleten bu cinayet, eski Altınordu devletinin altın toprakları üzerinde kimbilir kaçınıcı defa işlenmiş bir imha sahnesi idi.

Hastanede Görev

Ara sıra vagonumuza gelen Rus doktoru, bir gün beni çıkardı, şehirde bir hastaneye gönderdi. Burada birçok hasta ve yaralı Türk esirleri vardı. Bana iki yataklı bir oda gösterdiler. Yatağın birisi bizim Silivri kasabası Rumlarından bir Türk doktoruna aitti, şimdi adını hatırlayamadığım bu sivil doktor, askerî hizmete alınmış ve esir düşmüştü ve şimdi burada çalışıyordu. Ben ertesi gün hastanede işe başladım. Bir Kızılhaç hastanesi olan buranın doktorlarının ve hemşirelerinin çoğu Yahudi idi. Ve çoğu da Almanca biliyordu. Benim işim vizite zamanı doktorlarla askerlerimiz arasında tercümanlık yapmaktı. Bu hastalar arasında birçok askerlik yaşının dışında köylülerimiz de vardı. Ruslar bunları da esir asker sayısı içine sokmuşlar ve böylece Türk esirlerinin miktarını yüzbinlere çıkarmışlardı.

Kafamın İçindeki Düğüm Noktası

Ben esirlerimizle ilgimi ilerlettim, istediğim zaman hasta koğuşuna gider, yaralı ve hastalarla konuşur, ara sıra mektuplarını da yazardım. Fazla hastaları teselliye

ve moralca beslemeye de çalışırdım. Sonradan bana askerlerimiz arasındaki bazı anlaşmazlıkların halli işini de verdiler.

Doktorlar ve hemşireler ile aram iyiydi. İki genç hemşire bana iltifatta rekabet halindeydiler, birisi Almanca biliyordu, öbürü de bana Rusça - Almanca bir konuşma kitabı verdi. Ondan Rusça ders alıyordum. Bir gün bu hemşirelerin aracılığı ile başhekim bana izin verdi. Birlikte şehre gezmeye gittik. Büyük bir bakkaliye mağazasının sahibi Tatarla tanıştım, bu zat bana büyük ilgi gösterdi, ikramlarda bulundu, Tatarca gazeteler ve dergiler verdi. Ben artık her çıkışta bu mağazaya uğrar ve yazı odasında gazete ve dergileri gözden geçirirdim. Kafam firar düşünceleri ile meşguldü. Kimbilir beklediğim tan yıldızı belki de buradan doğacaktı. Mağaza sahibi olan Tatar dostuma henüz bir şey açmamıştım, ilkbaharı bekliyordum. Bununla birlikte gün geçtikçe sabrım azalıyordu. Bir gün mağazanın yazı odasından çıkarken iriyarı bir Rus subayı ile karşılaştım, üzerimdeki üniformadan benim Türk subayı olduğumu anlayan bu Rus beni iyice süzdü, sonra da mağaza sahibine bir şeyler söyledi. Oranın jandarma komutanı imiş, ondan sonra gezme izni kaldırıldı kafamdaki düşünce düğümlü kaldı.

Hemşirelerden ahbaplarım çoğalmıştı. Çok güzel bir asistan hanım da bunların içinde idi. Akşamları beni salona davet eder, pasta ve çay sunarlardı.

İçimdeki sıkıntı gittikçe artıyordu. Bu rahatlık bana batıyordu. Benim düşünceme göre esirlik rahat etmek değildi. Kendimi cephede çarpışan, yaralanan ve ölen arkadaşlarımın manevî huzurunda hesap verir durumda sayıyordum. Yaralı bile değildim... kaçmak imkânını bulamadığıma çok üzülüyordum. Gündüzleri çoğu vakit hasta ve yaralıların arasında geçirmekle avunuyordum.

Tifüslülerin arasından da eksik olmuyordum. Bir gün boş ve geniş bir koğuşta tek başına yatağında dimdik oturan bir esirin bağırımları beni o koğuşa çekti. Zayıf esmer ve genç bir Türk eri, kanlı gözleri yerinden uğramış gibiydi. Boş karyolalara bakarak bağırıyor: (Eyy hemşireler kalkın ne yatıyorsunuz düşman geliyor, kalkın, düşman geliyor...) biraz yanında durdum kanlı gözlerini bana çevirdi, elini başka tarafa uzatmış yine bağırıyor: (Başçavuş! Allahaşkına bir somun, bir yağmurluk...) zavallı yavrucuk, yüksek ateşin etkisi altında, cep-hedeyken açlıktan ve soğuktan çektiği zahmetlerin sayıklaması içindeydi.

O günlerde uyuyamıyordum, sinirlerim çok bozuktu. Geceleri buhran geçiriyor ve ağlıyordum... başımda şiddetli bir ağrı vardı, anlımın içi taş gibi kaskatı idi Bir gece bir titreme sonra da bir ateş geldi.

ÖBÜR DÜNYAYA GİTTİM VE GELDİM

Tifus

Oda arkadaşım olan doktor belki (tifodur) dedi. Sabahleyin muayene ettiler karnımda lekeler vardı... Tifus.

Akşam karanlığı çökmüştü, beni sedye ile başka bir hastaneye götürdüler. Koridorda bir sıranın üstünde uzun süre bekledim, başım ateş dolu bir mangal gibiydi, omuzlarımın üstünde tutamıyordum. Her şey dönüyordu gözlerimin önünde. Nihayet bir doktor geldi, tekrar muayene.... evet tifüs...

Saçlarımı kestiler, banyoya soktular, 20 kadar hastanın yattığı bir koğuşun biricik boş yatağına girdim.

Teğmen Şevket

Gecenin ilk yarısı idi, yanıma birisi geldi. Orta yaşlı uzun boylu esmer bir adam. Feyzurrahman adındaki bu Tatar tifustan yatıyormuş, iyi olmuş, şimdi hastabakıcılara yardım ediyor. Sağımda yatan hastanın bir

Türk subayı olduğunu söyledi. Teğmen Şevket imiş... Derin uykuya dalmış görünen bu yatak komşumdan gözümü ayıramıyordum. Bir uyansa da konuşsam... bir müddet sonra başını kaldırdı, dikkatle bana baktı. Ben de ağır başımı yastıktan kaldırdım (geçmiş olsun, nasılsınız, sizin Türk subayı olduğunuzu işittim. Ben de Türk subayıyım) dedim. Sanki beni tanıyacakmış gibi kanlı gözlerini yüzüme dikti ve söze başladı: «Ah birader sor-ma halimi, benim başıma gelen pişmiş tavuğun başına gelmedi. Ben hasta filan değilim, bu namussuz herifler beni hasta diye buraya tıktılar. Doğru, evvelce hasta idim ve burada yatıyordum, iyileştim, Sistra (Hastanedeki en güzel asistan hemşireyi kastediyormuş) ile seviştik. Ben hastaneden çıktım, sevgilimle evlendim. Onun de-lâletiyle Çar beni İstanbul'a gönderdi. Yusuf İzzettin Efendi'nin Çamlıca'daki köşkünü satın aldım. Sonra sevgilimi almak için buraya geldim. Beni hasta diye yakalayıp buraya tıktılar bu namussuz alçak heriflere ne yapmalı?)

Bu sözleri büyük hayretle dinledim. Kafamın içi karmakarışık. Teğmen Şevket yine daldı. Tatar Feyzurrahman yanıma gelmişti. Şevket'in sözlerini o da dinlemişti. Kendisine sordum, tasdik etmesin mi? Hem de pek ciddî ve inandırıcı bir tavırla... buna inanır gibi oldum. Tatarın kendi düşüncesine göre hastayı üzmemek için onun her dediğini onaylamak her istediğini yapmak veya yapar gibi görünmek lâzımmış, ben bunu nereden bileyim...

İşin fenalığı şurada ki, ben de yavaş yavaş ipin ucunu kaçırmaya başlamıştım.

Gece epey ilerledi. Teğmen Şevket'in sözleri ve Tatar hademenin de tasdiki bana gittikçe daha fazla etki yapıyordu. Bende de fantazi başlamıştı:

9'uncu Kolordu Komutanı İhsan Paşa ve Kurmay Başkanı Şerif Bey'in esir olduklarını Sarıkamış'ta işiti-miştim... hayal bu ya ... Şerif Bey Petresburg'ta ve Çar'ın sarayında imiş. Şerif Bey Erzincan Harp Okulu'nda ede-biyat ve topoğrafya öğretmenimiz idi. Onu severdim, onun da bana teveccühü vardı. Seferberlikten biraz ev-vel Harp Akademisi'ne girmek için Erzurum'da yapılan kabul imtihanlarımızı da Şerif Bey idare etmişti. Şimdi Çar nezdinde benim için aracılıkta bulunamaz mı? Öğle ya Çar mülâzım Şevket'in İstanbul'a gitmesine müsaade edecek kadar iyi bir adam ise benim gibi hasta bir su-baya bunu neden yapmasın? Hasta, perişan, bir subay harbe gidebilir mi, girse de ne çıkar, herhalde Çar Şe-rif Bey'i kırmaz ben de kurtulurum...

Yürüttüğüm bu fikir çok hoşuma gitti... Böylece tat-lı hülyalar içinde yine gözümü yummadan sabahı bul-dum.

Şerif Bey'e yazacağım mektuptan Rusların şüpheye düşmemeleri ve mektubu geri bırakmamaları için Fran-sızca açık bir kart halinde yazmayı düşündüm. Feyzur-rahman bana bir posta kartı, bir de küçük bir kurşun ka-lem tedarik etti. Fransızca bir şeyler yazıyordum, fa-kat kalemde çıkan yazıyı gözüm seçmiyordu, doğru mu, yanlış mı yazdığının farkına değildim. Elimdeki kartla beraber bütün koğuş başıma dönüyor, her şey bir-birine karışıyordu. Mektubu bitirdim ve Tatar dostuma vererek posta kutusuna atmasını rica ettim. Hastanın isteğine aykırı iş yapmaktan çekinen Feyzurrahman kar-

tı aldı ve sözümü yerine getirdiğini de bana söyledi. İnandım, önemli bir iş başarmış gibi de memnundum.

Ölüm Peşinde

Şerif Bey'den ve Çar'dan medet umma hülyaları sona erdi, Kafamda şu fikirler canlanmıştı:

Balkan Harbi'nde ve harpten sonra orduda ve halkta tifustan ölenlerin yüzünü bulduğunu hatırlıyorum. Tekirdağ'ında 40 doktorumuz ölmemiş miydi, seferberlikten sonra Van'da askerden ve halktan 10 bin insanın tifusa kurban gittiğini duymamış mıydım. Bu harbe başlamadan bir süre önce Karaköse'de bana misafir olan arkadaşım Doktor Fuat Sabit'le Sinek yaylasına doğru yaptığımız bir atlı gezintide Muş'un hudut bölüğü erlerinin hemen yüzde sekseninin çadırları altında yazın sıcağında yanıp tutuştuklarını görmemiş miydim. Şimdi bu hastalıktan kurtulacak ben mi kalmıştım?.... Tabii ölecektim. Fakat yatakta ölmek istemiyordum. Tenha bir yer, bir duvar dibi arıyorum, kimsenin göremeyeceği bir yerde uzanıp ölmek bana uygun gibi geliyor, koridorlar تنها değil helâya kapanıp ölmek de istemiyorum, ne yapmalı, nereye, hangi duvar dibine uzanıp da ölmeli... hep bu maksatla sık sık yataktan kalkarak sendeleye sendeleye dolaşıyorum, ölecek yer arıyorum... hiç kimse ile ilgilenmiyordum. Tatardan bile kaçıyor, gözüne görünmek istemiyordum. Kimse de bana karışmıyordu. Yataktan kalkıp şurada burada dolaşmama engel olan da yoktu. Böylece yine akşam oldu.

Bu halin kaç gün sürdüğünü hatırlayamıyorum. Ancak duvar diplerinde can vermek isteği unutuldu. Yatakta ölmeye karar verdim. Karyolada yarı uzanmış vaziyette yattım, başımı karyolanın demirine dayadım, in-

ce bıyıklarımı bükmüş, şerefli bir Türk subayı olarak mağrur bir tavırla ölmeye hazırlanmıştım. Bana öyle geliyordu ki ölüm benim elimdedir. Hayat ölçüm mercimek büyüklüğünde 10 tane billûr parçasından ibaretmiş, bunlar bir cam tüpün içindeymişler. 7'si tüpten akıp gitmiş, yalnız üç billûr tanesi henüz tüptedir, bunları bilerek saklıyorum. Bir şiir ve bir de anneme mektup yazacağım, ondan sonra bir mayı, cam tüpün içindeki üç billûr tanesini alıp götüreceğim ve ben öleceğim...

Feyzurrahman'ın verdiği kurşun kalem yanımdaki komidinin gözündeki idi. Bununla birkaç parça helâ kâğıdına şiir yazıyordum. Seferberlik sıralarında Türk gençlerinde Ruslara karşı büyük bir heyecan ve derin bir savaş aşkı yaratan (Atilla'nın marşı) tamamen ezberimde idi. Şimdi buna benzer bir şiir yazmak istiyordum. Kafam kazan gibi kaynıyordu, yazdığım şeyleri seçmek ve okumak mümkün değildi. Ne kadar yazdığımı neler yazdığımı bilmiyorum. Böylece geceyi sabaha çevirmiştim.

İntihar Teşebbüsleri

Birçok hastalar sessiz ve baygın gibi yattıkları halde tifus, bende çok hareket verici bir etki gösteriyordu. Yatakta uzun boylu kalamıyorum, kafam devamlı işliyordu. Şimdi hayal faslı sona erdi ve yerini, olumlu düşüncelere ve eylemli işlere bıraktı. Şöyle düşünüyordum: Mademki ölüm keşindir, o halde neden ızdırap çekmeli, bir an evvel işin çaresine bakmalı, yapılacak tek iş: İntihar.

Ne bir çakı var, ne bir makas... 16 yıl önceki bir hatıra kafamda canlandı: Çocuktum Karaköse'de Ömer Efendi adında bir sarhoş yüzbaşı komşumuz vardı. Bu

zat bir gün öldü, çok rakı içmiş de çatlamış dediler. Şimdi ben de çok su içersem çatlar mıyım, dersin? Belki... Koğuşun orta yerinde masanın üstünde kocaman bir binlik şişe dolusu su vardı. Buz keselerine konulmak için bir kap içinde de buz parçaları şişenin yanında idi. Bunları Feyzurrahman'dan istedim, yanıma komidinin üstüne koydu. Ben suyu bardak bardak üstüne içiyor ve buzları yutuyordum. Biraz sonra öğle bir hale geldim ki midem davul gibi gerildi. Güç nefes alıyordum, çatlamak yakındı. Arkaya doğru yaslanmış ölümü bekliyordum. Birden sanki bir beni ileriye doğru itti, ağzım kendiliğinden açıldı ve hortumdan fışkırır gibi su atmaya başladı. Suyun arkası kesilmiyor, nefes alamıyorum çok büyük sıkıntı içinde nefessizlikten nerede ise ölüyordum. Tabiat kendi bildiğini yapıyor, nasıl olduysa su bir an durdu. Tek bir nefes aldım. Tekrar aynı kuvvetle su fışkırmaya başladı. Midemdeki suyun hepsi yatağın üstüne boşalmıştı. Bir süre halsiz kaldım. Kalp duraklıyor, hızlanıyor, birkaç düzenli çarptıktan sonra tekrar duraklıyor, tekrar hızlanıyor... O da ne yapacağını şaşırmış, çırpınıp duruyordum. Ölmedim, fakat kalbim bozuldu. Buna canım sıkıldı. Tifüsten kurtulsam bile artık bu bozuk kalple nasıl yaşırdım?... Mutlaka ölmeli...

Bir süre sonra koğuşa giren bir hademe bu hali gördü, bir hayli çıkıştılar bana, Rusça söylenip durdular. Sonra beni yerimden kaldırıp yanımda Teğmen Şevket'ten boş kalan yatağın üstüne koydular, ıslak çarşafı ve battaniyeyi değiştirdiler, tekrar yatağıma geçtim. Teğmen Şevket taburcu olmuş. Ben bir aralık çevremle ilgiyi o kadar kesmiş ve o kadar kendi âlemime dalmışım ki' Şevket'in ne zaman çıktığını, bana veda edip etmediğini hatırlamıyordum.

Kuvvetten düşmüştüm, artık yataktan kalkmak istemiyordum. O gün mü yoksa ertesi gün mü iyi bilmi-

yorum, *ikinci intihar planını* hazırladım. Sultan Aziz bileğinin damarlarını kesip de ölmüştü, ben de böyle yapacaktım. Bunun için araç da buldum. Komodinin üstüne bir şişe ilâç koymuşlardı. Bu yeşilimsi renkli cam şişeyi kırarsam bir parçası keskin bir bıçak rolünü yapar, diyordum. Koğuşun تنها bir zamanını bekledim. Hademeler bazen erkekli kadınlı koridorda toplanır itişir kalkışırlardı. Akşamın geç vaktinde bir aralık yine böyle oldu. Tam zamanı idi, ilâç şişesini aldım, gürültü çıkarmasın diye karyolanın baş tarafında asılı olan havluya sardım ve yan demire vurarak kırdım. Fakat daha evvel bu büyük şişenin gözünü açarak içindeki ilâcı boşaltmayı düşünememiştim. Şişe kırılınca su şarılta ile tahtaların üstüne aktı,, şişeyi kırarken de az çok bir ses olmuştu. Ben çabuk davranarak şişenin bir ufak parçasını yatağın içine aldım. Geri kalanını döşemenin üstüne bıraktım. Sesi duyan bir Rus hizmetçi içeri girdi ve olanı gördü. Homurdanarak şişe parçalarını ve havluyu kaldırdı. Ben hiç aldırış etmiyor, adamın suratına da bakamıyordum. Bana lâzım olan parçayı almıştım ya üst tarafından bana ne.

Yanıma toplanan birkaç hizmetçi bana Rusça bir şeyler söylüyorlar. Herhalde yaptığının nedenini soruyorlardı. Sanki bunu yapan ben değilmişim gibi yüzlerine bakmıyordum. İçlerinden birisi birden bire battaniyeyi kaldırdı ve şişe parçasını aldı. Bana gösteriyor ve bağırıp çağırıyordu. O sıra bütün hiddetim ve kuvvetim üzerimde toplandı, kızdığım zaman en fersiz halimle bile kuvvetleniyordum. Hizmetçiye yumruklar, tekmeler savurdum. Başımın ucunda temperatür kâğıdının takılı olduğu tahtayı alıp adamın kafasına fırlattım, Tatar dostum böyle zamanlarda görünmezdi, bunların Rusça sözlerine karşılık ben de Türkçe ağzıma gelen küfürleri savuruyordum, biraz sonra tüm halsizleştim. Bu sırada Teğ

men Şevket'in hayalinde yaşattığı güzel asistan yanıma geldi. Bana surat ediyor, temperatur kâğıdını yırttığıma kızılıyordu, sustum zaten ferim de yoktu.

Yİne İntihar Teşebbüsü

İntihar fikri devam ediyor, yeni planla meşguldüm. Kendimi pencereden atarak ölecektim. Geceyi bekledim, benim hayalime göre, pencerenin altından bir yaya kaldırım geçiyor. Kalın kalaslardan yapılmış olan bu yaya kaldırımını demir gibi buzlamıştır. Fakat nasıl yapmalı da kaldırımın üstüne tam tepe üstü düşmeli...

Deli Gömleği

Gecenin ilk yarısı, koğuş sessizdi. Çok kuvvetsizdim, yavaşça yataktan kalktım, pencere bana uzaktı. Karyolalara tutuna tutuna pencereye kadar gittim. Çift camlı yüksek çerçevenin alt sürgüsünü yavaşça çektim, üst sürgüye elim yetişmiyordu. Yanımdaki karyolanın kenarına basarak yükselmek istedim. Fakat karyolanın üstüne düştüm. Hasta bir çocuk ciyak ciyak bağırmaya başladı. Bir hademe koşarak içeri girdi ve yanıma geldi. O zamana kadar hiç görmediğim iri ve hantal vücutlu bir Rus idi. Beni arkadan kucakladı ve öğle kıyasıya sıkı ki kaburga kemiklerim birbirine geçer gibi oldu. Sonra de getirip yatağımın üstüne fırlattı. Kuvvetim, yine toplandı. Bu Rusa tekmeler tükürükleri savuruyor ve Türkçe - Rusça ağızma geleni veriyordum. Etrafımda adamlar çoğaldı, güzel asistan da geldi. Hiç bir şey konuşmuyordu. Bana önlüğe benzer bir şey giydirdiler, bunun ne olduğunu, niçin giydirdiklerini anlamadım. Fakat elim gömleğin kolundan dışarı çıkmıyordu ve kolun

ucu yerde sürünüyordu. Kollarımı göğsümün üzerinden sıkıca kavuşturdular, gömleği arkadan ilikledikten sonra beni sırtüstü yatırdılar ve gömleğin uzun kolları ile karyolaya sardılar.... o zaman farkına vardım. Deli gömleğini giymiştim. Ayaklarımı da karyolanın demirine bir iple bağladılar. Bende yeniden isyan başladı ama iş isten geçmişti. Sımsıkı bağlı idim. Tek bir uzvum serbestti o da dilim. Bereket versin ağzımı tıkamadılar.

Beni karyolaya öğle sıkı sarmışlardı ki zor nefes alıyordum; kalbim fena halde sıkışmıştı. Bundan çok zahmet duyuyordum. Sol ayağımı ipten kurtarmaya çalıştım, nihayet ayağımın derisi soyulmak şartı ile ipten kurtardım ve böylece vücudumun sol kısmını biraz sargıdan sıyrarak rahatça nefes almaya başladım.

Ölümlle Dirimin Son Çarpışması

Her gece yarısı şef doktor koğuşları gezer, bizim koğuşa gelince çokluk evvelâ bana uğrardı. Orta yaşlı Almanca bilen sevimli bir adamdı. Yine geldi, öbür hastalara birer birer uğradı. Ama bana hiç yaklaşımadan çıkıp gitti. Halbuki ben doktora neler anlatacaktım. Ne şikâyetler hazırlamıştım... «Bu koğuş fena kokuyor, hastalar daima gaz çıkarıyorlar, pencereler sımsıkı kapalı burada insan yatar mı? Ben pencereyi açmak, biraz koğuşu havalandırmak istiyordum. Fakat gücüm yetmedi hastanın üstüne düştüm. Bunların düşündükleri gibi o hastayı boğmak için yanına gitmemiştim ya.... beni ne diye bağladılar, beni açtırınız, çok ızdırap çekiyorum bu ayıp değil mi?...» (*)

(*) Şimdi bu yazıyı yazarken düşünüyorum: Gerçekten namlı olmuşa öylece buraya yazdığım bu olaylar yüksek ıtehl bir hastanın ne garip ruh halleri geçirdiğini ve doktoru

Doktorun bana hiç aldırış etmeyerek çekilip gitmesine çok sinirlenmiştim. Öyle zannediyordum ki doktor viziteyi bitirdi ve bu koğuşun üstündeki bir yatak odasında eşiyle beraber yatıyor. Şimdi sırf doktoru rahatsız etmek ve gördüğüm bu hareketin öcünü almak maksadıyla bağlı bulunduğum yataktan avazım çıktığı kadar bağıyorum :

(Siz Ruslar bütün Türk hastalarını zehirliyorsunuz beni de zehirlemek isteğiyle ilâç veriyorsunuz, ben onları almam siz benim babamın kim olduğunu bilmiyor musunuz, onun bütün Kafkasya'da adı var... Bir Türk subayını siz nasıl bağlarsınız, bu alçaklığı yaptınız, bunun hesabını vereceksiniz...)

Bu hezeyanın ne kadar sürdüğünü bilmiyorum. Hastalığa yakalandığım günden beri ilk defa olarak dalmıştım... belki 7 - 8 gün olmuştu...

Tatlı Hülyalar

Bir rüya görüyordum. Tam uyumuş muydum. Gerçekten bu bir rüya mıydı, yoksa uyku ile uyanıklık arasında bir hal miydi? İyi farkında değildim. Fakat bu derin dalgınlık veya rüyada tífüsün en zevkli saatlarını şöylece yaşadım :

Bir tífüsten hasta imişim ve bu hastanede bu yatakta yatıyormuşum, yataktan kalkıyorum, nefesim kesiliyor, yine yatıyorum, bu hal çok sürdü. Nihayet nefesimin kesilmemesi ve yürüme takatini bulmak için sunî teneffüsle ciğerlerime hava doldurmak gerektiğini dü-

---

nu aldatmak için ne makbul ve mantıklı gibi görünen sözler uydurabildiğini çık gösteriyor. Bu, bir doktor için kıymetli bir müşahede olabilir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

şündüm ve öğle yattım. Ayağa kalkıyorum, ciğerlerime biraz hava doldurup tekrar yatıyorum. Böylece 10 günlük hava doldurdum ve ferahladım. Bu bence bir buluş idi. Öbür hastaları da böylece iyi edecektim. İlkönce tam karşıma rastlayan hastanın yanına gittim, sakallı bir Rus idi. İyice dalmıştı, uyandırırken öldü. Bir buluş daha... hastayı dalgınken birdenbire uyandırmak doğru değil, ölüyor, öbür hastaları yavaş yavaş ve hiç sarsmadan uyandırdım ve hepsine yatakta sunî teneffüs yaptır-dım. İyileştiler. Başka koğuşlara da gittim. Bütün hastaları kurtardım.

Hekim olmuştum, kuvvetli ve gürbüz idim. Beyaz ketenden bir nevresim (Doktorların iş başında giydikleri uzun beyaz gömlek) giymiştim. Çevremde birçok genç doktorlar ve asistanlar vardı. Bunlarla birlikte hastane-nin geniş koridorunda dolaşüyor ve tifüs hakkında bir kitap dikte ettiriyordum. Beni herkes seviyordu. Başhe-kim Çar'a şöyle bir telgraf yazdı :

Zeki bir Türk subayı bulduğu bir usulle bütün tifüs hastalarını iyileştirdi. Bunun üzerine Çar beni Peters-burg'a aldırıyor ve hususî bir trenle İstanbul'a gönderiyor.

Kafkas Cephesine ve Volga Boylarına

Cephede bütün tifüs mikroplarını imha ettim ve hastaları kurtardım. Artık Ordu Komutanı olmuştum. Rusları mağlup ettim, Volga boylarına kadar geldim (*)

(*) 1914'te seferlikten önce bir kitap okumuştum. Bunda «Eğer Rumenlerin yardımı olmasaydı, Ruslar Türkleri yene-mezelrdi.» «Türkiye'nin tabii sınırı Volga'dan geç-en sözleri yazılıydı.

Başbuğ ve hükümdar oldum. Dünya egemenliği Türkiye'ye geçmişti. Bütün öbür devletlerin sınırlarını ben çiziyordum. Ordularım Volga nehri boyunca, ben karar-gâhımda Samara'da (Kubişef) idim. Bir adalet, bir de sağlık heyetim vardı. Adalet heyetim gökte idi...

Şerif Bey Petrograt'ta ölmüş, Petrograt mezarlıklarına doğru sevlendim, ölü dirildi, yanıma geldi. Volga nehri üzerinde üç daracağı kurdurdum. Darağaclarının birer ayağı Volga'nın beri kıyısında, ikinci ayakları da ötesinde. Üç kişiyi astırdım. Birisi beni kolları arasında öldürürcesine sıkıp karyolaya bağlayan Rus hademe idi. Öbürlerini şimdi hatırlamıyorum.

Bu fantazi ne kadar sürdü bilmiyorum. Ama hoş bir hayal âlemi idi bu. Gözlerimi açtığım zaman gündüz olmuştu. Bağlı değildim. Üzerimdeki deli gömleğini de çıkarmışlar, hayret içinde kaldım. Bunu ne zaman yaptılar. Nasıl oldu da ben duyamadım...

Yeniden Dirildim

Yavaş yavaş kendime geliyordum. Baş ağrısı yok, ateş yok, kafamdaki sersemlikten başka her şey iyi. Yalnız ağzımda diş kalmamış. Bunlara ne oldu... Ne ise ölmedik ya takma diş kullanırım. Aradan bir süre geçti dişlerimin yerinde olduğunu farketmeye başladım. Yattaktan kalktım yere basıyorum, ayaklarım yerden bir karış yüksekte, sanki ayağımla döşeme arasında pamuk gibi yumuşak bir şey var. Biraz sonra bu halde geçti.

Bu kitap bir Alman propaganda eseri idi. Bu rüya da hükümetimi «Volga» boyunca kurmak hevesi, sözü geçen kitaptaki sözlerin, hastalık halinde kafamda canlanması mıdır bilmem.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Hastalığın kaç gün sürdüğünü iyi bilmiyorum, fakat ölmüş tekrar dirilmiştim. İnsanoğlu dayanıklı bir mahlûkmuş...

Hastalık üç devreye ayrılabilir: 1 — Ölüme inanmış olarak onu bekleme devresi. 2 — İntihar teşebbüsleri. 3 — Deli gömleğini giydikten sonra tatlı fantazi içinde iyiliğe dönüş... Bu süre içinde bir lokma yemek yemedim, her gün yanımdaki komodinin üstüne konulan francala koklet ve meyve peltelerine el bile sürmezdim. Feyzurrahman'ın ricalarına bakmayarak asla ilâç almadım. Son bağı olduğum geceden başka uyku uyuyamadım, hastalık devresi içinde en büyük ızdırabım şiddetli baş ağrısı idi. Ağzımdaki acılık beni çok rahatsız etti.

Tatar dostum iyi olduğumu anlamış, sevinçle yanıma gelmişti. Beni kutladı. Geceleyin bir aralık fırsat bularak bağları gevşetmiş ve sabaha karşı da büsbütün çözüp gömleği çıkarmış.. Belki de rüyada ciğerlerime hava doldurduğum zaman, bağların gevşetilmiş olduğu zamandı. Her ne ise o an, ölümden hayata dönüş anı idi.

Feyzurrahman biraz yoğurt getirdi, iştahım yoktu ama az da olsa yedim. Bütün hastalık devresinde ilk lokmam bu olmuştu.

Nekahat

Öğleye doğru beni başka bir koğuşa kaldırdılar. Burası nekahat koğuşı idi. 3 de Türk eri vardı. Mehmetçikleri görünce sevindim. Yemek yiyemiyordum, iştahım yoktu. Midem ve ağzımın tadı fena idi. Süt hoşuma gitmiyordu. Bizim mehmetçikler, verilen süttten yoğurt yapmasını biliyorlardı. Bana da yoğurt yaptılar onu ye-

dim. Ara sıra uykuya benzeyen bir dalgınlık geçiriyordum. Gözümün önüne pek çirkin ve korkunç insan ve hayvan yüzleri geliyor. Ve bunlar bir sinema şeridi gibi devamlı değişerek birbirini kovalıyordu. Bazen bir ağaç yaprağı türlü renklere giriyor, çiçekler açıyor, güzel bir bahçe oluyordu. Korkunç rüyalar görüyordum. Bir sabah yanıma bir doktor geldi. Bu ilk bulunduğum ve tercümanlık yaptığım hastanedendi. Almanca bilen bir Yahudi ve iyi bir insandı. Bana birkaç portakalla bir de limon getirmişti. Portakalları erlere verdim. Limona gelince bunu öyle bir istekle yedim ki bütün ömrümde hiç bir şeyden o kadar lezzet almamıştım. Doktorun adını bilmiyorum. Buna üzgünüm o da beni bilmez ama nereden düşündü bunu? Ona minnet ve şükranımı burada belirtmek borcumdur.

Gün geçtikçe nekahat koğuşı yeni hastalarla doldu. Şehirde salgın çoğalmış, hastanede koridorlara varıncaya kadar her taraf karyolalarla doldu ve hastalar yatırıldı. Tam yanıma da yeni bir hasta yatırdılar. Bir Ermeniymiş, anlaşılan piyanoya çok meraklı idi. Dudakları arasından şarkıya benzer bir şeyler mırıldanıyor ve iki elinin parmaklarını oynatıyordu. İşin fena tarafı, sırtüstü yattığı karyoladan tavana doğru sık sık balgam fırlatıyor bunlar da bezen benim yatağıma düşüyordu, tiksiniyordum bundan. Fakat söz anlamazdı ki.

Bir hafta kadar geçti. Artık hastaneden çıkıyordum. Elbiselerimi getirdiler, fakat iç çamaşırlarım ve tiftik fanila gömleklerim kaybolmuş, elime geçmedi. Hastane malı olan bir takım bez don ve gömlek verdiler. Onların üzerine üniformamı giydim. Kaputum da ince idi, kılıç gibi kesen soğukta bunlarla nasıl korunabilecektim. Hastanenin idare odasında bekliyordum. Beni istasyona göndereceklerdi. Kışlık fanilalarımın çalındığını ve üzerimdeki elbisenin de beni soğuktan koruyamaya-

cağını ve üzerimdeki elbisenin de beni soğuktan koruyamayacağını bilen bir memur, bana bir kaput tedarikine çalıştı, fakat bulamadı. Bu iyi kalpli adam arkadaşları arasında topladığı bir miktar parayı bana getirdi, eşyamın kaybolmasından dolayı özür dileyerek parayı vermek istedi, kabul etmedim. Şunu söyledim:

— Ben Türk zabıtiyim, iane kabul etmem. Rusya hükümeti bana para verir, biz de onun bizdeki esirlerine veririz. O bana yeter.

Orada bulunan Rusların bu hareketimi çok beğendiklerini müşahede ettim.

UÇSUZ VE BUCAKSIZ BİR DÜNYAYA DOĞRU

Uçsuz ve bucaksız bir dünyaya doğru gidecektim. Bu dünyanın adı SİBİRYA'dır. Bu söz Sibir Hanlığının adından alınmış ve Rus istilâsı, ta Çin sınırlarına ve Japon denizine kadar gittikçe, bütün bu topraklara (Sibirya) adı uygulanmıştır. Burası dünyada eşi bulunmayan bir sürgünler dünyasıdır. (*)

Şimdi hasta ve zayıf bir Türk subayı da bu meçhul âlemin bir yolcusu idi. Hayat sürprizlerle doludur.

(*) Aslında buralarda tek bir Rus yoktu. Bu yerlerde baştan başa Ural - Altay ve Fin kavimleri yaşarlar.

Ruslar 1552'de Kazan Hanlığını, 1556'da da Altınordu Hanlığını ortadan kaldırdılar. Sonra 1581'de Ural dağlarını aşarak Sibir Hanlığını kolayca yok ettiler. Kazan, Altınordu ve Kırım Hanlıklarının birbirlerine destek olmamaları, hatta birbirine karşı hasım davranarak Ruslara yardımlar, Rus başarısında büyük rol oynadı.

Bundan sonra da Ruslar az süre içinde Çin hududuna ve Japon Denizi'ne kadar istilâ etti.

Ruslar, bu istilâyı Fin, Moğol, Kıpçak, Atar ve başka Türk unsuru kavimlerin Hristiyan olanlarının ve biraz da bunlara karışık topu birden KAZAK adını alan savaşçı

Kubişef (Samara) istasyonundan Sibirya'ya gidecek olan trene binmek üzere iki süngülü beni istasyona götürmek için hazır idiler. Ricam üzerine şehirde biricik tanışım olan bakkaliye mağazasının sahibine veda için beni oraya götürdüler. Mağaza sahibi beni görünce halime çok acıdı. Sibirya'ya gideceğimi ve kendisine veda için geldiğimi söyledim, çok üzüldü. Ve bir kutu dolusu konserve, çikolata, bisküvi gibi şeylerden bir yol hediyesi hazırlattı, ayrıldık. O kadar fersiz (güçsüz) ve halsiz idim ki ayaklarımdaki çizmeler bana ağır geliyordu. Bunları sürükleyerek taşıyordum.

Bir vagona bindim, dört Türk subayı daha vardı. İçlerinden ikisini Harp Okulu'ndan tanıyordum. Topçu teğmeni Herekeli İbrahim, süvari teğmeni Maraşlı Hakkı ve topçu teğmeni Trablusgarplı Hâdi. 3'üncü mevki bir uzak mesafe vagonundayız. Dünyanın altıda birinin üzerinde oturan Rusların demiryolları ve vagonları da başka şeyleri gibi kendilerine göre yapılmış biraz kaba fakat geniş, dayanıklı ve kullanışlı...

Hava çok soğuk, vagon ısıtılmıyor ve biz titriyoruz. Ben öbür arkadaşlarıma göre daha kansız ve zayıf olduğumdan daha çok üşüyordum. Teğmen İsmail Hak-

---

unsurların ve başlarında onları sevkedenden çoğu Türk asıllı serüvencilerin gayretlerine borçludurlar. Rus tarihinde buna dair misaller çoktur.

Şu da var ki, Rusların kullandıkları barutlu silâhların bu işte üstün rolü olmuştur. Karşılarında bu olmadığı gibi birlik de yoktu.

Türkistan Sarıtları ve Timurlenk'in cesaretli Özbeklileri de böyle ce Rus ateşli silâhlarına boyun eğmişlerdi. Ruslar gerçekten talihli bir milletmiş. Yarıyariya karışık oldukları Türk, Moğol, Fin kanıyla karışmaları bunları dünyanın hatırı sayılır bir savaşçı milleti haline koymuştur. Bunu Ruslar da söylerler. Hatta Lenin de Fin (Tatar) kanı taşıyan bir şeftir.

kı'nın kırmızı Rumeli velensesinden geceleri ben de faydalanıyordum. Bu benim için bir can kurtaran oldu.

Sibirya'nın Kapısı (Çelyabinsk)

Ural dağlarına girdik. Çelyabinsk'teyiz. Burası Altınordu hükümeti devrinde bir köy imiş. Aslında (Çelebi» olsa gerek. Bu yer Avrupa'nın bittiği ve Asya'nın başladığı bir noktadır. Demiryolu üzerinde dikili duran kocaman karatahtadaki yazı. Sibirya'nın eşliğinde bulunduğumuzu gösteriyor. Bu dolaylarda askerî birliklerin talimleri göze çarpıyor ve buralarının büyük maden bölgesi olduğu istasyondaki faaliyetlerden anlaşılıyordu.

Çelyabinsk'ten ayrıldık, beş subay başımızdan geçenleri yol boyunca anlatıyoruz. Benden bir sınıf sonraki (1327'li) tanıdığım Maraşlı Hakkı, anlattığına göre çok serüvenler geçirmiş, Balkan Harbi'nden sonra İttihat-Terakkî fırkasına girmiş, Hindistan'a ve Mısır'a gönderilmiş ve bu harpte de Yakup Cemil çetesinde Ardahan bölgesine gelip sözde kulağından yaralanmış ve esir düşmüş... Maraşlı Hakkı'nın çok şımarık ve bazen de saldırganı hali vardı. Asabî mizaçlı olan Şamlı İsmail Hakkı ile sık sık kavga ederlerdi.

Tomsk

Sibirya'nın büyük şehirlerinden biridir. Kendi adındaki vilâyetin de merkezidir. Şehrin dışında çok esatlı sağlam yapılmış bir askerî şehir var ki, üçer katlı yan yana sıralanmış büyük binalardan kurulmuştur. Bu büyük kışlalardan birinde 50 - 60 kadar Alman ve Avusturyalı subay bulunuyordu. Biz 5 Türk subayına da bu pay

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

yonda bir oda verdiler. Alman esirlerinden bir er, bizim oturduğumuz katta Alman subaylarına yemek pişiriyor. Biz de bu Alman mutfağına katıldık. Şu var ki Alman yemek porsiyonu bizden iki arkadaşı doyuruyor... Şamlı Hakkı arasına canının istediği yemeklerden yapıyor biz de onun Türk yemeklerini lezzetle yiyorduk. Kamp komutanı yaklaşık olarak 60 yaşlarında ufak yapılı bir emekli yarbay idi. Bize ara sıra sıcak giyecek, çorap gibi şeyler satardı. Bana da kalın iyi bir kışlık palto sattı. Pek az Fransızca biliyordu.

Maraşlı Hakkı aramızda çekilmez bir hale geldi. Buna karşılık kamp komutanı ile arası çok iyi idi. İsteddiği zaman muhafızsız şehre gider gelir, bazen de otellerde yatardı. Güzel bir sivil elbise, mükemmel bir palto herkesin dikkatini çekerdi. Hakkı'nın nasıl olup da öğle serbest dolaşmasına ve özel bir muamele görmesine akıl erdiremedik. Kendisine sorduğumuz zaman (Herifleri kafese koydum, dizlerimde romatizma var diye hastaneye tedaviye gidiyorum ve bazen de otellerde kalıyorum) diyordu. Ne de olsa biz Hakkı'nın bu halinden utanç duyuyorduk. Almanlar da iyi gözle bakmıyorlardı. Onu aramızda fazla konuşturmadık, ileri giderse işin sarpa saracağını ve dayak yiyeceğini anlamıştı. Bir süre sonra kamp komutanı Hakkı'yı bizden ayırdı. Şehirde bir otelde kalıyordu. Hakkı'nın karakterinin bozukluğuna ve biraz da açığız ve becerikli oluşuna veriyorduk.

Bahar Geliyor

1915 yılının Mayıs ayı başlamıştı. Toprak beyaz kürkünden sıyrılmış, tabiat annenin giydirdiği yeşil bürümceğiyle baharın kucağına atılmıştı. Bulunduğumuz odanın yüksek penceresinden görünen Obi nehrinin ye-

şil vadisi ve nehrin mavi suyu çevresindeki yeşil tepelerle birlikte güzel ve özgür bir tablo halinde her bakışım da ruhumu okşamakta idi. Ne zaman bu esaret bağlarını kırıp özgür ve serbest hayata atılacaktım?..

Dışarı ile İlişkiler

Esirlik, adı üstünde, özgürlüğün tüm tersi olan bir yaşayış şekli idi. Günün 24 saati, kalas duvarların çevirdiği binaların içinde veya onların arasındaki geniş avlularda geçerdi. Kalas duvarlar adam boyundan yüksektir. Dışarıyı göremezsiniz. Şu var ki bu duvarların içinde istediğiniz zaman serbest gezilebilir, spor yapılır, bir barakadan öbürüne gidilip gelinebilirdi. İçinde yaşadığımız binalar subay evleri idi, ayrıca yakınımızda tuğla ve betondan yapılmış üçer katlı büyük askerî kıışlaları ve komutan ve subayların resmî odaları vardı. Bütün Si-birya baştan başa, özellikle demiryolu ve sınır boyu böyle askerî binalarla doludur, her büyük şehrin ve ica-bına göre küçüklerinin bile birkaç kilometre ötesinde askerî şehir adı verilen bu yerler mevcuttur.

Biz Türk subayları bir yolunu bulmuştuk. Her cuma günü ibadet için mescide gitmek Ruslarca da kabul edilen bir dinî konu idi. Buna müsaade ediliyordu. Sün-gülü muhafızlar beş Türk subayını her hafta evvelâ ha-mama sonra da mescide götürür ve geri getirirlerdi. Mescitte bizi gören uzaktan, yakından ilgilenirdi. Her Tatar sevap kazansın diye iki eliyle elimize sarılır öper ve selâmlaşır. Ondan sonra da hürmet usulüne uya-rak hemen çekilip giderdi. İlk mescide gittiğimiz gün namazdan sonra cemaat dağılmadan evvel imam (Tatar-lar hazret diyorlar) halka birkaç söz söyledi bunun üze-rine yere bir mendil serildi, herkes bu mendile para ko

yuyordu. Gümüş ve kâğıt epey para birikti. Bu para bize yardım içinmiş... Arkadaşlar arasında en kıdemli ben idim. İmama ve halka teşekkür ettim. Devletimiz hesabına Rusların bize maaş verdiklerini, paraya ihtiyacımız olmadığını söyledim. Şunu da ekledim ki Müslüman kardeşlerimizin bu lütuflu yardımlarını kabul ettik. Bu parayı kendi adımıza hayır cemiyetine bırakıyoruz.

Cemaat bu jestimizden ziyadesiyle duyulandı... Gözlerinde Türk subayının şerefi ve itibarı yükseldi.

İnayetullah ve Oğlu

Her cuma namazından sonra İnayetullah adında zengin bir Tatar bizi evine götürür, çay ve lokma ikram ederdi. Yanımızdan ayrılmayan süngülü Rus eri de beraber... Maraşlı Hakkı'ya gelince, o hemen her cuma günü bize katılır gittiğimiz yere birlikte giderdi.

İnayetullah'ın bir oğlu vardı, lise talebesi idi. Bir oğlu da İstanbul'da Galatasaray Lisesi'nde okuyormuş. Ben liseli oğlu ile ahab oldum. Onun aracılığı ve babasının yardımı ile kaçmak istiyordum. Biraz daha canlanıp kuvvetlenmeli idim.

İnayetullah'ın evinde çay içerken Tatarca gazetelerden faydalanıyordum: Çanakkale'de ordumuz dünya tarihine yeni kahramanlık sayfaları kaydediyordu. İngiliz-Fransız taarruzunun sahil bölgelerinde saplanıp kaldığını ve Türk karşı taarruzlarını Rus gazeteleri her gün yazıyor. Avusturyalıların Prjemişel bozgunu ile bizim Çanakkale'deki parlak direnmemizi karşılaştıran pavyon arkadaşlarımız Almanlar, bize çay ziyafetleri veriyor, bizi kutluyor ve ordumuzun kahranlığını öğüyorlardı.

Kafkas cephesinde de Rusların benim korktuğum kadar ileri gidemediklerini, muharebelerin hâlâ hudut

h lgelerinde yapıldığını gazetelerde okudum. Halbuki ben Sarıkamış bozgunundan sonra artık Rusların karşısında bir mukavemet kalmadığını zannediyordum. T rk n yüksek kabiliyetlerini gösteren bu durum ben de heyecan uyandırdı. Damarlarımdaki kan gittikçe kuvvetleniyordu.

Sibirya'nın Ortalarında

Garnizonumuz dağılıyor. Tomsk esirler garnizonunda bulunan subaylar başka yerlere gönderiliyor. Biz Türk subayları da 60 kadar Avusturya ve Alman ile beraber *İrkutsk*'a geldik. Maraşlı Hakkı da birlikte idi. Ancak *İrtkutsk*'a gelir gelmez onu yine bizden ayırdılar.

İrkutsk, Baykal g l n n güney ucu yakınında Sibirya'nın merkezi sayılan büyük bir şehir ve en büyük bir askerî merkezidir. Avrupa Uzak Doğu demiryolu buradan geçer. İrkutsk'un doğusundaki geniş yerler Buryat, Moğol ve Tunguzlarla mesk ndur. Güney tarafları tepesinden hiç kar eksik olmayan Sayan dağları ile asıl Moğolistan'dan ayrılır. İrkutsk'un pek yakınlarında askerî şehir denilen iki büyük grup halinde kışlalar vardır. Harp dolayısıyla boşalmış olan kışlalarda ve özellikle bunların subay evlerinde yüz kadar Alman, 6 Türk ve binden fazla da Avusturyalı subay vardı.

Yeni gelen biz 4 Türk subayı (Maraşlı Hakkı hariç) Türklerin bulunduğu bir büyük odaya yerleştik. Samara'da tifüs hastanesinde yatak komşum olan Teğmen şevket de burada idi. Arkadaşların da yardımı ile hemen birer tahta kerevet yaptık. şehirden de ot şilte ve battaniye tedarik ettik. Yatak hazırdı. Bir Türk ah ımız ve müşterek Türk mutfağımız vardı. 20 kadar pavyondan ibaret olan bu lâger'in etrafı adam boyundan daha y k-

sek kalas duvarla çevrilmiş ve her elli metrede bir duvardan yüksek nöbeçi kuleler kurulmuştu. Bu kulelerden lâger'in içi ve dışı görülebilirdi. Geceleri elektrikle bol aydınlanırdı. Benim yattığım büyük odada 6 Türk subayı daha vardı. Erzincan Askerî İdadî (lise) mektebinden tanıştığımız sınıf arkadaşım Bitlisli Fikri de burada idi.

*Ahıskalı İsmail Hakkı ve Kuzey
Kafkaslı Okkaş*

Biz dinî zorunlukları ileri sürerek Cuma günleri Mescide gitmeyi burada da sağladık. Benim kastım adam tanımak ve kaçmama yardım edecek vasıta bulmaktı. Daha ilk temaslarımda Ahıskalı İsmail Hakkı ve Kuzey Kafkasyalı Okkaş adlarında iki dost edindim. İsmail Hakkı ve kardeşi vaktiyle aileleriyle birlikte Sibiryaya sürülmüş ve burada yerleşmişlerdi. İsmail Hakkı Fırın işletirdi. Fırının yanında bir de küçük kırtasiye dükkânı vardı. Ara sıra avcılık da yaparmış, Okkaş da yine eskiden buralara sürülmüş, yerleşmiş, iş güç sahibi olmuştu. Her ikisi de cuma namazlarından sonra bizi evlerine götürür çay ikram ederlerdi. Yerli Tatarlarla ölçülürse bu iki Kafkasyalı bize daha yakın ilgi göstermişlerdi. İsmail Hakkı sükûnetli ve mülâyim bir adam olduğu halde Okkaş heyecanlı ve atak görünüyordu. Çanakkale'deki Türk kahramanlığı hakkında Rus gazetelerinin yazdıklarını bize anlatırken fazla duygulanır ve Türk karşı hücumlarını «Kontrattak, Kontrattak» diyerek sevinçle anlatırken gözlerinin içi parlardı.

Maraşlı Hakkı peşimizden eksik olmuyor, namazdan sonra yerli İslâmlardan kimin evine gitsek Hakkı da beraberdi. Biz Hakkı'dan hâlâ daha şüpheye düşmüş de-

gildik. Edepsiz, karaktersiz ve becerikli damgalarından başka üzerine bir şey konduramamıştık.

Sibirya'nın çok lâtif fakat az süren yazı sona ermekte, kış gelmekte idi. Geceleri uykuym berbat. Sinirlerim bozukt. Oda arkadaşlarımdan Bitlisli Teğmen Fikri başından aldığı kurşun yarasının etkisiyle uyku içinde çok horlar, kâh tahtaların üstüne dökölüp de öteye be-riye yuvarlanan Cevizler gibi ses çıkarır, kâh bir ağacın çatırtısına benzeyen acayip gürültülerle bana uykuyu ha-ram ederdi. Bu rahatsızlık özellikle bende idi. Öbür ar-kadaşlar aldırılmazlardı bu horultuya.... buna bir çare ara-dık, Fikri'nin yastığının ucuna uzun bir ip bağladık ipin bir ucu da benim yastığının altında. Fikri horlayınca ipi-ni çekerdim, uyanır ve yan dönerdi. Ama bu da para et-mezdi. 5 dakika geçer geçmez yine horultu başlardı. Be-nim için odayı terketmekten başka çare kalmadı. Bizim odayla karşımızdaki Avusturyalı subayların yattığı oda-nın arasında dar bir boşluk vardı. Kuzeye bakan tek pen-cereli bu aralığa karyolamı güçlükle yerleştirdim. Daha ilk yattığım gece çerçeve aralıklarından içeri sızan kes-kin rüzgâr vücuduma ok gibi işlemiş, sabahleyin kalktı-ğım zaman omuzlarımin ikisi de tutulmuştu. En ufak bir hareketten şiddetli ağrılar duyuyordum. Kaldı ki ge-çen kış cephede karlar üstünde yata yata romatizma al-mıştım. Bu şimdi arttı ve az zamanda bütün vücudumu kapladı. Hekime başvurdum hastaneye gönderdiler yat-tım.

Hastanede Şüphe Uyandıran Bir Olay

Yattığım koğuşta tek bir Türk subayı vardı. Üsteğ-men Halil Nasuhî, o da romatizmadan tedavi ediliyor-muş. Bitlisli Fikri de haftada iki defa kolunun masa-

jı için hastaneye ve bizim koğuşa gelirdi. Maraşlı Hakkı da burada idi. Fakat hasta değildi. İsteddiği zaman çıkar gezer geceleri sinemalar ve tiyatrolara giderdi. Maraşlı Hakkı'nın bu hareketi ve Ruslardan gördüğü olağanüstü muamele hepimizin canını sıkıyordu.

Halil Nasuhi'nin arkadaşı, hasta subaylardan bir Alman üsteğmeni, bir gü nodamıza geldi. Yüzü kıpkırmızı, hali sinirli idi. Hakkı hastanede çalışan iki Alman doktorunun odasına gizlice girmiş, masalarının gözündeki kâğıtları karıştırırken görülmüş, ondan sonra da Ruslar bu iki doktoru tevkif etmişler. Halil Nasuhî Hakkı'yı tanımazdı, bana gelince, Alman subayının verdiği haber, beni sanki uykudan sarsılmış gibi uyandırdı. Maraşlı Hakkı için kararımı verdim. O gün Bitlisli Fikri de ayak tedavisi için hastaneye gelmişti. Biz üç Türk Subayı Hakkı'yı çağırarak aramızda sorguya çekmeye karar verdik. Hakkı'yı buldurduk, kendisine söylediğimiz şunlar oldu :

(Hakkı, senin hareketlerin Almanların şüphesini çekmiş, senin bu hareketin bizim çok ağrımıza gidiyor, hastaneyi terket gelip bizlerle beraber namuslu bir Türk subayı gibi aramızda yaşa.)

Hakkı kızdı ve bizi küstahça protesto etti. O bu şımarık sahte hareketler ve sözlerle günahını maskeleymeye çalışırken bizdeki kanaati daha ziyade kuvvetlendirdi. Düşünüyorduk ki eğer en ufak bir şeref hissi taşısaydı bu sözlerimize hemen uyar ve aramıza geilrdi. Bunu yapmadı, biz de o günden itibaren Hakkı ile görüşmeyi kestik.

İki gün sonra romatizma tedavisi bitmeden beni hastaneden çıkardılar. Halil Nasuhi de başka semtindeki Lâger'e (toplama kampına) gönderildi.

Lâger'e döndüğüm zaman eskiden yattığım odanın yanında küçük bir odada yer buldum.

Yüzbaşı Strahe: Burada bir Avusturyalı yüzbaşı vardı. Genç, kibar ve yakışıklı bir adam olan Yüzbaşı Strahe evvelce Omsk garnizonundaymış. Oradan kaçmış, Kırgız stepleri üzerinden Türkistan'a kadar gitmiş. Fakat Taşkent'te sığındığı bir Müslüman okulunda iken Ruslar onu yakalamışlar.

Yüzbaşı Strahe'nin verdiği bu haber, Kırgız stepleri ve Türkistan kafamda derin izler bıraktı. Nasıl kaçtığını yollarda neler yaptığını, kimlerden ne vasıtalar sağladığını, hasılı başından geçenleri sırayla anlatmasını rica eder ve Almancamdaki bütün kuvvetimi sarfederek can kulağı ile dinlerdim.

1916'nın Kışı

Sibirya'nın dondurucu kışı çoktan başlamıştı. Bu mevsimde süt, karpuz benzeyen yuvarlak şekilde ve çuval içinde satılır. Dükkâncı sütü testere ile keser, yurmurtalar ise taş gibidir. Artık her şey ona göre kıyaslanabilir.

Esir olduğum tarihten bu yana bir sene oldu. Ku-bişef'te anlattığım şiddetli tifüs hastalığının bıraktığı zayıflık ve halsizlik, Tomsk'ta geçen güzel yaz devrinde düzelmmişti, oldukça kuvvetlenmiştim. İrkustk'un kışına zinde giriyordum.

Her sabah gayretli Macar sporcu hocamız, soğğun şiddeti ne olursa olsun 30 - 40 kişilik spor heveslisi bir grubu toplar hatta soğuk fazladır diye zamanında alana çıkmazlarsa (Turnen) diye bağıra bağıra pavyonları dolaşır ve idmancıları bir araya getirirdi. İsveç usulü idman hareketlerini metodlu bir güdümle yaptırır soğukta daha hoş giden jimnastik adım koşturmayı da kısıtla-

mazdı. Ben vücudumu soğuşa alıştırmak için bu talimleri kaçırmazdım.

Delişmen bir Alman teğmeni bu (soğuşa alışma) hareketini tek başına yapardı. Kafası, yüzü, kulağı açık üzerindeki caket pantolonla her sabah barakalar boyunca dolaşır koşar dururdu. Nihayet kulaklarını üşüttü ve hastanelik oldu.

Keman Dersi

Ben her gün spordan sonra Profesör Sallak isminde bir Avusturyalı yedek subaydan keman dersi alırdım. Sallak Türk sever ve Müslüman dostu bir kişiydi. Bir Avrupalıdan çok Hinduya benzerdi. Yemesi giymesi çok sade, uzun boylu esmer ve kuvvetli olan profesör, çokluk ekmek ve yumurta ile geçinirdi. Sallak uzun süre Bosna'da bulunmuş... Bosna Müslümanının hatta köylüsünün çok cesur ve gururlu olduğunu anlatırdı. Karda veya çamurda ister atlı ister yaya yürürken eğer yol tek bir iz halinde ise o hiç bir zaman Hristiyanı yol vermez, yoldan kendisi geçermiş. Bosnalının bu gururu profesörün dikkatini ve takdirini çekmiş.

Dramın Başka Bir Perdesi:

Baskın ve Hapis!

1916 Ocak ayının günlerinden biriydi. Kışın sert rüzgârı pavyonumuzun saçla örtülü çatısında, derinden gelen top sesleri gibi gürültüler yapıyordu. Keman hocam Profesör Sallak ders için odama gelmişti. Yüzbaşı Strache de odada idi. Tam bu sırada yanımızdaki Türk

arkadaşların odasından sert ayak sesleri geldi, ardından Rusça yüksekten emirler... Birden odamın kapısı hızla açıldı, bir Rus jandarma subayı ile toplama kampının komutanı ve iki jandarma eri içeri girdiler. Jandarma subayı kaba ve sert bir sesle «Hareket yok» emrini verdi. Ben ayakta olduğum yerde durdum. Bu bir baskın idi, fakat neden? Jandarmalardan birisi yatağıma saldırdı, yastığın ve ot şiltenin içi boşaltıldı. Diğer jandarma da tahta kerevetin altından çekip çıkardığı sepeti ve karyolanın başucundaki asma rafta yığılı olan kitapları döküp saçtılar. Kitaplar sayfa aralıklarına kadar gözden geçirildi, sepette ne var ne yoksa bir bir aktarıldı, elbiselerimin ceplerini yokladılar, muhtıra defteri, Türkçe yazılı mektup, kâğıt defter, Türkçe, Tatarca kitaplar, lûgat kitabı, gazete ne buldularsa hepsini kalın ambalâj kâğıtlarına sarıp bağladıktan sonra mühürlediler ve bir çuvala koyup ağzını bağladılar. Bu iş yanımızdaki Türk subaylarına odasında da uygulandı. İki saat kadar devam eden arama tarama bitti. Bunun sebebini sordum, jandarma subayı cevap vermedi. Cebinden çıkardığı bir defterin yapraklarını çevirdi ve adımı okudu.

— Bu sen misin?

— Evet.

Haydi hemen hapse, niçin demeye vakit kalmadan jandarma subayı odayı terketti.

Yanımızdaki odada bulunan Türk subayları arasından yalnız Teğmen Fikri benim gibi tutuklanmıştı. Arkadaşlara vedâ ettik ve ayrıldık. Süngülü muhafızların arasında şehre doğru yürüyorduk. Teğmen Fikri ile konuşmamıza engel oldular. Ben Fikri'nin de tutuklandığını görünce işin nedenini anlar gibi oldum. Herhalde ikinci toplama kampındaki Üsteğmen Halil Nasuhî de tutuklanmış olsa gerektir, diye içimden geçti. Eğer böy

le ise bizler Maraşlı Hakkı'nın şerrine uğramıştık... Bu fikrimi Rus muhafız erlerinin yasağına bakmayarak biraz açığımda yürüyen Teğmen Fikri'ye ulaştırabildim. O da aynı fikirde..

Bir hayli yürüdükten sonra tek katlı oldukça eski- miş kirli bir binanın önünde durduk. Beni ve Bitlisli Fikri'yi bir odada kayda geçtiler. İlk tahkikat kabilinden kimliğimizi nerede ne zaman esir olduğumuzu ve bunun gibi beylik sualler sordular. İş bununla bitti. Biraz sonra aynı yolu tekrar yürüdük bizim barındığımız ahşap binaların aynı olan diğer bir pavyon grubunun önüne geldik. Ve bunlardan birisinin önünde durduk. Bu binanın kapıları kilitli ve pencereleri demirli idi. Etrafımda daha çok süngülü nöbetçiler vardı. Buralar esir subayların cezaevi imiş. Cümle kapısından girdikten sonra sağda ve solda birer, karşıda da iki kilitli kapı vardı. Başgardıyan işi gören bir çavuş sağ ve soldaki kapıların kilitlerini açtı, bu iki daireden birine ben, birine de Fikri girdik. Birbiriyle ulaşımı yoktu. Benim bulunduğum dairede iki oda, bir hol, bir mutfak, bir de hizmetçi odası gibi küçük bir oda vardı. Bana holde bir yer verdiler. Demir karyolanın bulunduğu bu yerde 5'inci olarak da ben yerleştim. Odanın havası fena idi. Kapılardan başka hava aldırarak yer yoktu. Camlar kirden ve tozdan o kadar donuk bir renk almışlardı ki, güneş ve ışık yarım yamalak sızabilirdi. Pencereler demirli olduğundan camlar açılmazdı ve açmak da zaten yasaktı. Sobanın aralıklarından çıkan duman ve sigara dumanı odanın havasını daha ziyade dayanılmaz hale getirmişti. Ne yapalım diyordum, burada yaşayanlar gibi er geç ben de bu havaya alışacaktım.

Benim bulunduğum holde üç Alman bir de Macar subay vardı. Almanlar Süvari Yüzbaşısı Greef, Piyade Üsteğmen Fonverner ve yedek Teğmen Hofmayster, Macar subayı da Franskara adındaki yedek bir teğmen idi.

Franskara Türk dostu bir kimse idi. Daha önce adını ve kimliğini bir Macar dostumdan öğrenmiştim. Şimdi hapse girer girmez Kara ile hement dost olduk. Beni güleryüzle karşılayan o oldu. Herhalde benim gelişimden sevinmişti de. Çünkü Türkçe öğrenmeye çok hevesli idi ve benim de ona Türkçe öğreteceğimden emindi. Kısa boylu geniş omuzlu esmer yüzlü elmacık kemikleri çıkık olan Kara Macaristan'da Haçlılara karşı savunmaları ile şöhret kazanmış olan Eger şehrinden imiş. Türk tarihinde Eğri dediğimiz ve bize karşı da kahramanlık göstermiş kaledir burası. Kara'nın rivayetine göre Eger halkı Hün'lerden kalan bir parça imiş. Hünler Macaristan'dan çekildikleri zaman bu halk orada kalmış... Franskara'nın vücut yapısı, sorunun açık izlerini veriyor ve sözünün doğruluğunu açıklıyordu. 27 yaşında olan bu kimse filoloji doktoru idi. Fransızca, Almanca ve Fince'den doktora yapmış, Rusçayı da sonradan öğrenmiş. Şimdi Rusça kitaplar üzerinden Moğolca ve Yakutça'yı incelemekle meşguldü. Arkadaşları, Doktor Franskara'ya profesör derlerdi. Esasen bunlarda her subaya veya her memura bir üst derece ünvanıyla hitap etmek bir nezaket âdeti idi.

Benim bulunduğum dairede, bizim odadan başka iki oda daha vardı ki birisinde Kırılıçık adında ve Çek milletinden bir Avusturyalı albay ve bir Macar yarbayı, öbür odada da bir Avusturyalı gümrük subayı bir de üsteğmen vardı. Bunların hepsi firarda yakalanmış ve hapse girmişlerdi. Yaşlı ve aksaçlı Macar yarbayı da tıy

süz ve buruşuk yüzlü küçük yapılı bir kocakarıya benziyordu. Kadın kıyafetine girip de firer etmişti.

Şüph

Arkadaşlarım, hapis sebeplerinin iç yüzünü bilmiyorlardı. Ben de bilmiyordum. Bunun nedenini bana sorukları zaman bir cevap veremiyordum. Sonradan Franskara'dan anladım ki bu arkadaşlar benden çekiniyorlarmış. Hazırladıkları firar işini öğrenirsem belki Ruslara haber veririm diye telâşa düşmüşler. Onlara göre belki de Ruslar beni bu maksatla kendi aralarına sokmuşlar. Benim hapis nedenini açıklayamadığıma bakarak firar planlarının artık suya düştüğü fikri de uyanmış, onlarda.

Rusya Devleti Fahimesi Aleyhine Yüksek Cinayet İthamı

Hapsin ertesi günü Lâger Rus nöbetçi subayı bir kâğıt getirdi ve bana okuyup anlattıktan sonra imza etmemi istedi. Kâğıttaki yazı, "Rusya Devleti Fahimesi (Büyük devleti) aleyhine halkı kışkırtma ve ayaklandırma" suçlarıyla sanıklı olarak hapsedildiğimi gösteriyordu, ben bunu imza edecektim. Kâğıdı imza etmedim ve bunda da direndim. Nihayet Rus subayı bu durumu da kâğıda yazdıktan sonra kendi imzasını atarak kâğıdı jandarma subayına verdi. Bu iş odada bulunan öbür arkadaşların yanında geçti. Hepsi hayret içinde kalmışlardı. Ben (Rusya Devleti aleyhinde müslüman halkı kışkırtma töhmeti altında yüksek cinayetle zanlı) idim. Gerçekleşirse cezası idam idi. Acaba bu tahkikat ne imiş,

hepsi meraktalar. Bana tekrar tekrar soruyorlar, şüphelerini giderecek cevap bekliyorlar. Fakat ben omuz silkemekten başka bir cevap veremiyorum, beklileyim bakalım ne çıkar... Kaldı ki ben bunun nereden geldiğini tahmin etmekte idim. Fakat bu bir tahmindir. Kesin bir kanaat halinde değildi.

İş Anlaşıldı

Eertesi gün Lâger nöbetçi subayı pavyonumuza uğradı, bu kimse Rus Almanlarından çok kibar bir yedek-subay idi. Esir Alman subaylarına olduğu kadar biz Türklere de iyi muamele ederdi. Niçin hapsedildiğimi ve Rusya devleti aleyhinde kışkırtma sözünün nereden çıktığını sordum. Bu sevimli subay şu cevabı verdi:

Bundan 1,5 ay kadar evvel İrkutsk askerî hastanesinden «Hakkı Mustafa Zekeriye Paşazade» adında bir esir Türk subayı kaçmış, fakat Odesa'da yakalanmış.... benden başka bizim toplama kamplarından arkadaşım Teğmen Fikri ve Corni Gorud denilen ikinci esirler kampından da Üsteğmen Halil Nasuhi yine bu zan altında hapsedilmişler.

Rus subayının verdiği bu bilgi düğümü tüm çözdü. Bu darbenin nereden geldiği artık tam aydınlanmıştı. İftiracı, biz üç Türk subayını düpedüz ipe vermek istemişti. Bir buçuk ay evvel İrkutsk askerî hastanesinde kendisini sıkıştırıp namuslu bir Türk subayı gibi yaşamasını ihtar eden bizlerden intikam alıyordu. Sonradan öğrendim ki o sıra hapse tıkılan yalnız biz üç Türk subayı değilmişiz. Evlerine gidip çaylarını içtiğimiz kim seler ve özellikle benim Samara'da bulunduğum sırada mağazasına gittiğim Tatar dostum da Ruslara jurnal edilmiş, hatta İrkutsk'un zengin İslâmlarından olup Ma

raşlı Hakkı'ya bir Türk subayı diye itibar ve yardım gösteren Şefiüllin ve ayrıca 18 zengin Tatar da hapse tıkmışlar. İrkutsk'tan 8 kişi başka yerlere sürülmüş... Rus gazetelerinin yazdıklarına göre o sıralarda Odesa'dan, Bakû'dan, Ufa'dan ve Rusya'nın başka büyük şehirlerinden birçok Türk ve Tatar ileri gelenleri de hapsedilmişler.

Kendisini bir Türk esir subayı diye bu günahsız insanlara tanıtan bu alçak adamın Rus gizli polisi (Oh-rana) nın en alçak bir elemanı olduğunu bu suretle öğrenmiş bulunuyorduk.

Maraşlı Hakkı gerçekten İrkutsk askerî hastanesinden ayrılmış ve Ufa'ya, sonra da Odesa'ya gitmişti. Fakat Rus nöbetçi subayının bana söylediği gibi hastaneden kaçma ve Odesa'da yakalanma haberi doğru değildi. İrkutsk hastanesinde foyası meydana çıktıktan sonra Ohrana tarafından oralara gönderilmiş ve Türk esir subayı adı altında kullanılmıştı.

Sorguya Çekildim

Yüksek hiyanet sanığı olarak hapse girdiğime dair kâğıdı gördükten bir gün sonra beni yeniden o eski, tek katlı jandarma binasına götürdüler. Bu defa Bitlisli Fikri yoktu.

Beni temiz bir geniş odaya iletiler. Çıplak bir oda, ortada bir masa, etrafında da üç iskemle, masanın üstünde bazı kâğıtlar, süngülü iki erin arasında odada bekledim. Az sonra siyah elbiseli, beyaz gömlek ve şık kravatlı 40 yaşlarında, beyaz ve zarif yüzlü bir kimse. Bir de 18-19 yaşlarında bir genç odaya girdiler. Siyah elbiseli kimsenin boynunda kırmızı bir Salip nişanı vardı.

Bu zat Petrograt'tan özel olarak gönderilen bir gizli polis sorgu hakimi imiş.

Masaya oturdu, beni de karşısına oturttu. Genç tercüman ikimizin arasına yerleşti, bu genç Türkçeyi pek iyi bilmiyordu. Verdiğim cevapları tekrarlamak zorunda kalıyordum. Tercümesinde bir yanlışlığa yer kalmasın diye kısa ve kesin ifadeler veriyordum.

Sorgu hakimi özetle şunları sordu: Esir olduktan sonra nerelerde kaldım, kimlerle görüştim, kimleri tanıyorum, görüştüğü konular nelerdi... Bu ve buna benzer sorular. Bunları cevaplandırımdı, şimdi esas sorguya girdi:

«Ben kasten esir olmuşum. Rusya'da kendime yardımcı bularak İslâm halk arasında Rusya devleti aleyhinde propaganda ve isyana teşvik işleri ile görevli imişim...»

Ben bu suali bekliyordum ve cevabımı içimden hazırlamıştım. Sakin ve soğukkanlı bir eda ile,

— Bu bir iftiradır, bu iftirayı yapan da Maraşlı Hakkı adında bir çeteci Türk subayıdır. Dedim. Bu cevabım üzerine sorgu hakimi elindeki kalemi kâğıdın üstüne bıraktı ve verdiğim tamamlayıcı sözleri dinledi:

Ben Samara'dan (Kubişef) başlayarak Maraşlı Hakkı ile birlikte geçen yolculuğumuzu ve Tomsk'ta bir arada kaldığımızı, öbür yol arkadaşlarımla aramızda konuşulan bazı sözleri özetle anlattım. Tomsk'ta ve özellikle İrkutsk'a geldikten sonra hastanelerde garnizon komutanlarının müsaadesiyle özel ve rahat bir yaşayış sürdüğünü ve bunun, bizim dikkatimizi çektiğini, nihayet günün birinde casusluk yaptığının bizce anlaşıldığını kısaca izah ettim. İrkutsk hastanesinde ben ve arkadaşım Fikri ve Halil Nasuhî tarafından kendisine, «Namuslu bir subay gibi aramıza gelip bizimle birlikte yaşamısını»

teklif etmemiz üzerine bizi protesto ile karşıladığını sözlerime ekledim. Bu arada, cuma günleri mescitten misafir olarak bir çay içmek üzere süngülü muhafızların yanında Tatarlardan hiç bir zaman Rusya devleti aleyhine bir söz sarfedilmediğini ve aramızda bulunan Hakkı'nın da buna şahit olduğunu, bununla beraber eğer Hakkı tarafından böyle bir şey söylenmişse bunun ancak bir iftiradan ibaret olduğunu açıkladım. Hakkı'nın kendisine yaptığımız ihtarından dolayı kızarak intikam almak için bu iftirayı irtikâp ettiğine şüphem olmadığını da bildirdim. Tercüman tarafından bir yanlışlık yapılmasını önlemek için kısa kısa ve açık sözlerle bazen tekrar etmek şartı ile cevaplarını verdim. Sorgu hakimi bazı soruları değişik şekilde soruyordu. Mealleri aynı olan bu sorulara karşı hiç bir çelişmeye düşmeden aynı şekilde cevaplar verdim. Hakim bir taraftan notlar alırken bir taraftan da bir kâğıda güzel yaprak ve çiçek resimleri yapıyordu.

Ben ne yaptığını, ne yapacağını bilen bir esir Türk subayı olarak en ufak bir telâş ve heyecana kapılmadan ve büyük bir soğukkanlılık ve nefsimle güvenle davrandım. Bendeki kanı şu oldu ki sorgu hakimi sözlerimin doğruluğuna inanmış ve Hakkı'nın iftiracı olduğunu anlamıştı.)

İki saatten fazla süren soruşturma bitti. Sözlerimin altını imza ettim, sorgu hakimi beni ciddî fakat tatlı bir yüzle jandarma subayına teslim etti.

Bütün bu soruşturmadan memnun olduğum nokta şu oldu ki, ilk esir olduğum akşam Karakurt'taki Alman asıllı Rus levazım subayına (Rusya Müslümanları arasında bir isyan çıkarılamaz mı) diye sarfettiğim sözlere deyinen bir soru sorulmadı. Demek ki bu konuşma Rus makamlarına aksetmemişti. Ve Elenindorlu Alman ken-

disine sorduğum bu soruyu kendi de saklamıştı. Muhafızların süngüsü altında tekrar toplama kampına döndüm.

Pavyon arkadaşlarım bana karşı büyük bir güven ve inanç gösteriyorlardı. Hepsinden sevgi ve iltifat görüyordum. Franskara ile Türkçe dersine ve keman öğrenimine devam ediyorduk.

Tevekkülün Verdiği Rahatlık

İKİ AFGANLI: Bir sabah karakoldan bir haber sızdı: iki esir Türk yüzbaşı bizim pavyona geliyormuş. Birden içim burkuldu. Kimbilir yine ne felâket olmuştu. Bu iki yüzbaşidan başka daha ne esirler vardı. Fakat bunların bir özel tarafı olmalı ki doğruca hapishaneye getirdiler. Yoksa normal şekilde esirler kampında kalmalardı. Ben bunları düşünürken bizim dairenin kapısı açıldı, bej renkli kışlık kumaştan er elbisesi giymiş, ayakları çizmeli başlarında enveriye şapkası, boyunlarında büyük birer İngiliz ekmek torbası bulunan uzun boylu esmer renkli iki kişi içeri girdi.

«Salâm aleykûm» kimse cevap vermedi. Ben de şaşırđım. Bunlar kim olsa gerek, bir defa subay değil, herhalde Türk de değiller.... selâmlarını karşıladım anlattıklarına göre bunlar Afganistanlı imişler. Hicaz'a, gitmek için İstanbul'a gelmişler. Harp dolayısıyla gidememişler. *Enver Paşa* (*) Hicaz için İslâm memleketlerinden İstanbul'a gelen bu gibi hacı namzetlerini toplamış, bazılarına fahrî rütbe derecesi vererek Kanal seferine kat-

---

(*) Enver Paşa o zamanki Harbiye (Millî Savunma) Bakanı ve Başkomutan Vekili idi. Başkomutan ise, Padişah Sultan Reşat idi.

miş. Seferden sonra memleketlerine dönmek isteyn bu iki Afganlı, İran'a giden Rauf Bey heyeti ile birlikte Afganistan hududuna kadar, üzerlerindeki Türk asker kıyafetleriyle varabilmişler. Fakat Ruslar bu hudutlara hakim olduklarından bunları tam hudut kapısında yakalamışlar ve Türk er kıyafeti taşıdıkları için esir diye Sibirya'ya bizim odaya kadar getirmişler. Alman ve Avusturyalı oda arkadaşlarım da bu gerçeği öğrenince meraktan kurtuldular.

Afganlı arkadaşlar bizim odamıza yerleştiler. Kendi hallerinde ve bütün günü Kur'an okumakla, namaz kılmakla geçirirlerdi. Bir kağı arabasının gıcirtısına benzeyen alçak kötü bir sesle okudukları Kur'anı yanlışı okuyorlardı. Eğer düzeltirsem memnun oluyorlardı. O kadar kendi başlarına ve kendi âlemlerinde idiler ki günde iki saat süre ile avluya çıkıp hava almak ve oyun oynamak için verilen müsaadeyi de lüzumsuz görür ve dışarı çıkmazlardı. Aradan birkaç gün geçti, firar hazırlığını anladılar. Kendilerine de isterlerse bu firara katılmalarını ve fırsattan faydalanarak kaçmalarını söyledim. Fakat söylediğime de pişman oldum. Tövbe tövbe, bu büyük günah olurdu. Allah onları buraya getirdi. Allah istemeseydi, memleketinin kapısına varmışken Ruslar onları yakalayıp buralara getirebilir miydi, demek ki Allah böyle istemişti. Allah'tan gelene karşı durulamazdı..

Ben bu iki Afganlıyı dinledikten sonra hayretler içinde kaldım. Tedbirsizlik kendilerinde, Afgan hududunda Rusların bulunduğunu öğrenselerdi ve millî kıyafetleriyle hududa gitselerdi, Ruslar ne diye yakalardı bunları. Hallerine acıdım, suçlarını fanatik bir görüşle Allah böyle yazdı diye örtmeye çalışıyorlardı. Bunlar evlerine bile mektup yazmazlardı, onların sahibi Allah'tır mektup neye lâzım.

Ne büyük bir tevekkül rahatlığı içinde yaşıyorlardı bunlar. Gam yok, tasa yok, iradeyi cüziye denilen Tanrı vergisinden bunlarda eser yok... Eğer bir bulaşıcı hastalıktan ölmezlerse en az yüz sene yaşarlardı. Kaldı ki bulaşıcı hastalık da ne demekmiş, mikrop ne imiş, inanmazlar böyle şeylere, firara başvurmazlar, Allah ne zaman isterse o zaman kapıları açar bunlar da çıkar giderler. Ben bu derin tevekküle bir taraftan gıpta ederken bir yandan da üzüldüm ve bu düşünceyi Müslümanlık felsefesine ve anlayışına yakıştıramadım. Neyse bu iki arkadaş kendi âlemlerinde kendi başlarına terketmekten başka yapılacak bir iş yoktu. Yeter ki bize zararları dokunmasın.

Albay Kırالیçek Kaçıyor

Bu sırada toplamı kampını ve Rus memurlarını heyecana düşürecek bir olay hazırlanıyordu: 3 aydan beri çalışılan duvar delme ve çıkış yeri yapma işleri bitmişti. Elde kazma ve keser gibi hiç bir alet olmadığından karyola ayaklarından koparılıp uçları sivriltilmiş demir parçaları ile bu işler başarılmıştı.

27 Ocak 1916 günü Albay Kırالیçek kaçacaktı. Bir Macar assubayını da beraber götürecekti. Ben de Müslümanlar arasında faydam olur diye katılmamı albaya teklif ettim. Ama üç kişinin bir defada kaçmasının sakıncalı olduğunu ileri sürdü, ben geri kaldım.

Albay Kırالیçek'le Macar subay namzedi sivil kıyafete girdiler, karanlık bastıktan sonra albayın odasında keman, yüksek sesle şarkı ve hora tepme başladı. Kalın, uzun tüylü kürkünü giymiş olan başı ve kulakları sarılı Rus nöbetçisi pencerenin önüne dikilmiş heyula gibi du-

ruyor ve kirli camdan odadaki âlemi seyrediyordu. Teğmen Köni koca gövdesi ve şişman vücuduyla öyle sefalı göbek atıyor ki nöbetçi, sanki oraya çakılmış gibi bu komik manzarayı bırakıp pencereden ayrılamıyor.

Bu sırada kaçanlar firar deliklerinden çıkmaya çalışıyorlardı. Nihayet parola geldi. İş tamamı. Teğmen Köni yorgun halde terlerini silerek kendini karyolanın üstüne attı, artık perde inmişti. Rus nöbetçisi istediği gibi gezinebilirdi, hepimiz heyecan ve sevinç içindeydik.

İki Kukla Adam

Şimdi içerde gerekli tedbirler başladı. Kaçanların İrkutsk'tan uzaklaşabilmeleri lâzımdı. Firarlarını içerde belli etmemek ve en az iki gün kazanmak gerekiyordu. Kaldı ki üç aydan beri emekle açılan bu firar deliklerinden ben de kaçacaktım. Albayla konuşmamızda ona ancak 48 saat vakit kazandırmak kararlaşılmıştı. Şimdi kamuflaj işine başladık: Firarilerin terkettikleri elbise, kirli çamaşır ve daha başka ne bulunduysa bunlardan yapma adamlar hazırlandı.

Albay hasta imiş, işte yatakta, üstünde battaniye örtülü. Çorap giydirilmiş bir ayağa benzeyen bir şey battaniyenin dışına çıkarıldı ki gerçekten yatakta adam var sanılsın. Karyolanın yanına da bir küçük masa, üzerine birkaç ilâç şişesi yerleştirildi. Yaşlı albay birkaç gün evvel hamama gitmiş ve soğuğun tesiri ile nezle olmuştu. Şimdi bu nezle ağırlaştı, adamcağız yatağa düştü. Macar asteğmene gelince onu gösteren kukla daha mükemmeldi.... üzerinde elbisesi, ayağında çizmeleri, başında şapkası, işte şurada, köşedeki karyolasının üstünde yüzünü duvara çevirmiş bacaklarını karnına doğru çekmiş

yatıyordu. Uydurma adamlar o kadar yakıştırılmıştı ki dikkatli bakılsa dahi bunların yapma olduğunu farketmek kolay değildi.

Ertesi gün öğle yaklaşıyordu. Her gün bu vakitte karakol değişmesi yapılır, bir gün evvelki karakol kumandanı çavuş, mahpusları odalarına birer birer sayarak yeni komutana teslim ederdi. Bu gün de iki karakol komutanı birden odaları gezmeye başladılar. Albayın odasına girdikleri zaman, orada oturan Macar yarbayı, çavuşlara rica ediyor: Aman yavaş gürültü olmasın albay-hastadır, ancak şimdi uyumaya başladı, rica ederim uyanmasın.. Zavallı saf çavuşlar hiç konuşmaya lüzum görmeden hasta ile beraber odada iki kişi olduğunu kaydettikten sonra bizim odaya geldiler... İşte üç kişi masanın önünde derste, bir kişi yatıyor, iki Afganlı yatakların üstünde. Bu dairede sekiz kişi bulunması lâzım, işte sekizi de burada. Teslim ve tesellüm bitti. Karakol komutanları çıktılar... Bu tedbirleri hazırlayan ve idare eden Avusturyalı teğmeni başarısından ötürü tebrik ettik ve elini sıktık.

Ben Kararımı Vermiştim: Firar

Albayın firar olayından 24 saat geçti. Gidenlerin istasyonda yakalanmadıkları ve yola devam ettikleri belli oluyordu. Firar edenlerin hep yatakta kalmaları dikkati çekebilirdi. Bunu önlemek için karakol çavuşu geldikçe Macar yarbayı onu yarım yamalak Rusçası ile söze tutar, bir şeyler sorar sigaraları ardı arda eline tutuştururdu. Maksat fikrini başka şeylere çekip avutmaktı.

Arkadaşlardan hiç birinde bir firar hazırlığı görmedim. Halbuki ben 48 saat sonra durmayacaktım. Yarın akşam kaçmalıydım.

Planım

O gece yatakta firar planları kuruyordum. Ne yapmalı, Rusça bilmiyorum, para yok, pasaport işi büyük bir dert.... ilkönce toplama kampından ayrılmayı başarmak lâzımdı. Bundan sonra doğruca şehre, Ahıskalı İsmail Hakkı'nın evine gidecektim. Ama bundan sonrasını tayin edemiyorum. İş İsmail Hakkı'ya bırakacaktım. Bir pasaport lâzımdı. Mümkünse birkaç gün beni bir yerde saklamalı idi. Ruslarca arama işelri bittikten sonra ben Tomsk'a İnayetullah'a gidecektim şimdilik. Ortalığa sü-kûnet gelsin ve Ruslar araştırmadan el çeksinler, İsmail Hakkı bunu bana sağlayabilir miydi?...

Uzun kış gecesini sabaha kadar türlü hülyalarla geçiriyorum. Kâh kaçmayı başardım, kâh yakalandım, bu düşünceler ve bunların sinirlerim üzerindeki şiddetli etkileri altında çırpınıp duruyorum. Kalkıp oturuyorum, donuk pencerenin kirli camlarından dışarıyı görmeye çalışıyorum. Kalas yaya kaldırımında nöbetçinin donmuş çizmeleriyle çıkardığı takırtıları ve uyuyan arkadaşları-mın derin nefesleri horlama sesleri birbirine karışıyor-du. Sinir buhranı içinde geçen uzun bir kış gecesinin ne demek olduğunu böylece yaşadım. Sabah olur olmaz her-kesten evvel kalktım, yıkandım kesin kararımı vermiş-tim, o akşam çıkacaktım.

Franskara da Kaçıyor

Profesör Kara'ya fikrimi açtım. O beni caydırmaya çalıştı, Nisan ya da Mayıs gelsin, o zaman birlikte ka-çarız, trenle olmasa bile bir süre karadan gitmek, emin bir yerde tekrar Trene binmek mümkündür. Diyordu. Ama benim kararım kesindi. Profesör beni kendi fikri-

ne uyduramayınca o bana uydu. Beraber gidecektik. Halbuki ben yardım beklediğim adamın iki kişiyi saklayabilmesindeki çetinliği ve bizi kabul etmemesi ihtimalni düşündüm. Ama profesöre de mani olamazdım. Az sonra üçüncü bir arkadaş daha çıktı. Alman Teğmeni Fon Verner de bize katılacaktı. Şehirde tanıdıkları kimse olmadığı için her ikisi de benden yardım bekliyorlardı. Halbuki üç kişinin birden pavyondan kaçabilmesini pek ummuyordum. Dışarıda barınacak yer bulmak ümidi de kalmıyordu. Hasılı benim gece tasarladığım planlar altüst olacaktı. Yeni bir plan lâzımdı. O da plansızlıktı. Buradan çıkmayı başarabilirsek hemen trene binmeli idik. Nüfus kâğıdı ve pasaport olmadığından bakalım ne yapacaktık. Artık kader neyse o olacaktı.

Gündüzleri trenden inerek kasabalarda vakit geçirmek, geceleri trene binmek... Ama bundan ne çıkardı Düşünüyorum ki Tomsk'tan tanıdığım bir iki zengin Tardan para ve pasaport sağlamak ve bir gün için saklanmak mümkün olabilirdi. Tomsk'a kadar gidebilmekte iş. O gün öğle vakti yine karakol devir ve teslimi hadisesiz geçti. Albay hasta yatıyor. Genç teğmen de uykuda. Saf Rus çavuşlar bugün de atlatılmıştı.

Akşam oldu. Hafiften kar yağıyordu, trene yetişebilmek için akşam yemeğinden evvel çıkmalı idik. Ortalık biraz karardıktan sonra kıyafetimizi değiştirdik. Evvelâ Profesör Kara sonra Fonverner, 3'üncü olarak da ben çıkacaktık. Dışarıda barakamızın karşısında yüksek cepheli Rus kışlasının yan tarafında buluşarak birlikte şehre gidecektik. Fakat bu iş o kadar kolay değildi. Bir defa Rus nöbetçisini pencerenin önünde oyalayacak bir komedi sahnesi kuramayacaktık... Nöbetçi serbest gezebilecekti.

İşin asıl kötü tarafı şu idi ki, bizim ve yanımızdaki

pavyonun nöbetçileri biraz dikkat etseler böyle gaipten zuhur eder gibi birbiri ardından üç kişinin ortaya çıkmasından şüpheyeye düşmeleri gerekirdi. Bu civarda yalnız bir mahpuslardan ve muhafız Rus erlerinden başka kimse bulunamazdı. Biraz açığöz bir nöbetçi bizim pavyondan çıktığımızı görmese bile hiç olmazsa yolda görünce durdurur, kimliğimizi sorardı. En talihsiz halde şu olabilirdi. Merdiven sahanlığının altından avluya çıktıktan sonra görür görmez hiç sualsiz ve cevapsız bir kurşun sıkmak da mümkündü. Eğer nöbetçi görüp de durdurursa telefoncu olduğumuzu ve kışla ile subay evleri arasında telefon çektiğimizi söyleyecektik. Bu fikir fena değildi. Sözlerini de Rusça olarak ezberledik.

Tren Zamanı Geliyordu

Tam gece karanlığı basmadan işe başladık. Profesör Kara, sahanlık boşluğuna girdi. Büyük endişe ve heyecan içinde çıkışı bekledik. Hiç ses yok. Demek ki çıkış başarılı oldu. Beş dakika sonra iri yapılı Fonverner duvar deliğinden çetinlikle sahanlığın altına çıktı. Merdivenin yan tahtaları arasındaki açıklıktan geçerken bir çatırtı koptu. Tahtaları kırmıştı, dışarı çıkamadı tekrar içeri çekilerek sahanlığın altında kaldı. Eğer nöbetçilerden birisi bu durumu anlasa idi bütün ümitler doğmadan ölmüş demektir. Yanımızdaki barakanın nöbetçisi çatırtının geldiği yere yani bizim çıkacağımız merdiven sahanlığına bakıyordu. Fakat bir şey anlayamadı. Ve arkasını çevirip tekrar yürümeye başladı. Bizim barakanın nöbetçisi ise çatırtıyı işitmemiş olacak ki normal gezmesine devam ediyordu. Fonverner tekrar zorlamaya başladı. Bu defa daha az bir çatırtı ile çıkabildi. Dışarıda ses yok demek ki o da gitti.

Sıra bana gelmişti. Bir an önce dışarıdakilere ulaşmak istiyordum. Duvar deliğinden kolayca sahanlığın altına geçtim. Fonverner çıkarken kapağı kırmıştı. Aradan dışarıya baktım. Yanımızdaki barakanın nöbetçisi köşede durmuş bakıyordu. Benim yerim karanlık olduğundan o beni görmüyordu, ama ben onu görüyordum. Bizim pavyonun nöbetçisini görmem mümkün değildi. Görebildiğim nöbetçi çekildi, ben çıkmak itserken mutfak penceresinden bizim barakanın nöbetçisini kollayan arkadaş (halt) (dur) diye seslendi. Bizim nöbetçi, ben çıktıktan sonra caddeye dönerken tam geçeceğim yolun üstünde duruyormuş, ben bunu göremiyordum. Durdum, nefes almaktan bile korkarak hareketsiz bekledim. Beş dakika daha geçti ben tekrar çıkmaya yeltendim. Nöbetçiyi bekleyen arkadaş tekrar (dur) işareti verdi. İkinci nöbetçi yine göründü benim çıkacağım tarafa bakıyordu. Bu sırada mutfaktaki gözcümden (hareket) işareti geldi. Fakat bu anda çıkmak mümkün değildi, çünkü ikinci nöbetçi karşımda idi. Birkaç dakika daha geçti, nöbetçi çekildi. Artık ne olursa olsun çıkacaktım. Tah-taların arasından geçmeye zorladım, biraz gürültü oldu ise de ben de çıktım. İşin kötü tarafı şu ki, bu sırada başımdaki kocaman kedi derisi kalpak düştü ve kar üstünde birkaç adım yuvarlandı gitti, bunu almak zorunda idim. Ama nöbetçinin göreceği yere çıkacaktım. Kalpağı almak için birkaç adım hızla ileri gittim, kalpağı alırken de nöbetçiyi gördüm. Bereket versin arkası bana taraf baraka boyunca gidiyordu. Yürüyüşümden karrın gıcirtısı kulakları kürklü kalpakla ve başlıkla sarılı olan nöbetçilerin kulağına işlemedi Kalpağı aldım, caddeye çıkmak üzere tahta perdenin geçidine doğru ilerledim.

Hayret!... Ne göreyim? Bizim pavyonun nöbetçisi karşımda geçeceğim kalas kaldırımın üstünde dikilmiş duruyor... eyvah yakalandım diye içim sarsıldı ama yine istifimi bozmadım. Her zaman buradan girip çıkan bir adam gibi soğukkanlılıkla yürüdüm, o kadar ki yolun üstünde hiç kıpırdamadan duran nöbetçiye dokunmadan geçebilmek için soldaki kar yığınının doğru iyice yanaşarak ve nöbetçinin yüzüne bakarak kaldırımı çıktım. Ve kuvvetli adımlarla yola koyuldum... Nöbetçi tınmadı, ne bir (dur) emri, ne bir silâh davranma hareketi..... nöbetçi sanki donmuştu. Bu durum karşısında geniş nefes alarak o sırat köprüsünden ayıldım. Ama çok şaşıtm bu işe doğrusu. Nöbetçi herhalde acemi idi. Görevini bilmiyordu, anlaşılan bir talimat almamıştı.

Arkadaşı birleşme yerinde bulamadım. Oradaki cephaneliği bekleyen tek bir nöbetçiden başka kimse yoktu. Şehre doğru yürüdüm. Şehre giriş yerine kadar arkadaşlara rastlamadım. Etarafa bakındım kimse yoktu.

Uzakta bembeyaz karla örtülü düz ve geniş bir alanda yüzlerce esiri duvarları, manileri ve süngü çemberi içinde hapseden geometrik şekilli binalar heybetli bir karartı halinde duruyordu. O tarafa bir nefret bakışı fırlattım. Oh şimdi o çemberi yarmıştım, hür ve baskısız bir nefes alıyordum. Bir seneden beri ilk defa dışarıda gezerken arkamda bir süngülü er bulunmuyordu. Bütün ufuklar benimdi... bacaklarımda duyduğum taze kuvvetle kayıtsız ve serbest yürüyordum. Arkadaşları bulamadığım için adımlarımın beni kendiliğinden Ahıskalı İsmail Hakkı'nın evine doğru götürdü.

Arkadaşları bulamayınca ister istemez eski planı ele aldım. İsmail Hakkı'nın dükkânına kadar geldim, karşıma bir kadın çıktı, sordum (Türme) de dedi. Ben sözü ilk defa işitiyordum. (Türbe) anladım ve ne zaman gelir, diye sordum. Kadına iyice dikkat ettim İsmail Hakkı'nın eşi idi ve beni tanıyordu Üzüntülü bir tavırla: «Uruslar onu kapattılar, on daha gelmezler» dedi... Hiç beklemediğim bu cevaptan irkildim. Meğer Maraşlı Hakkı'nın şerrine bu kimse de uğramıştı. Ben üzüntü içinde neden hapsedildiğini sordum, zavallı kadının gözleri yaşardı. Titrek ve alçak bir sesle: «10 gün oldu; 10-15 İslâm daha hapsedildi. Türk zabitlerinin yüzünden.....» dedi. Ve gözlerinin yaşını göstermemek için de yüzünü yana çevirdi... Düşündüm, tam benim hapse girdiğim gün bunlar da kapatılmış... Bu sırada yandaki fırın kapısından birisi içeri girdi, eil un'lu, bize doğru geliyordu. Daha fazla konuşmaya imkân yoktu. Kadını selâmladım ve çıktım.

Gidiyordum, rastgele bir caddeden, ümit kırıklığı ve üzüntü içinde gidiyordum. Bir süre şuursuz ve maksatsız yürüdüm, karşımda dörtyol ağzında büyük elektrik lambasının ışıkları altında beş altı kızak duruyordu, hemen birisine yaklaştım, kızakçı diz velensesini açtı oturdum ve (İstansiya) istasyon, dedim. Kızakçı kırbacı şaklattı, yelesinden ve uzun tüylerinden buzlar sarkan iri yağız beygir burun deliklerinden buğu saçarak yerinden fırladı. Kızağı uçurur gibi götürüyordu. Şehirden çıktık, kızakçı yürüyüşü biraz kıstı, şimdiye kadar yarı vaziyette bana dönerek bir şeyler söylüyordu, ben aldırış etmiyordum. Bu defa tam döndü ve hangi istasyona, diye sordu. Ben kaç istasyon olduğunu bilmiyordum, ama (büyük istasyon) diye cevap verdim. İrkutsk'ta bu adda

bir istasyon yok. Fakat kızakçı büyük istasyon sözünden maksadı anlamış olacak ki, Batı istasyonuna sürdü. Büyük ve muhteşem istasyon binasının orta kapısı önünde durdu. Ben inerek kızakçının eline üç ruble tutuşturdum. Ve istasyona girdim. Holde birinci, ikinci mevki gişelerinin önünde bir çok yolcular vardı. Bilet alıyorlar, ben göz ucu ile kapıların üzerindeki Rusça yazılara bakarak buralarını çok iyi bilen adamlar gibi dolaşıp arkadaşları arıyordum. Polislere görünmemek lâzımdı. Arkadaşlar gözüme ilişmedi. Bir tarafa çekildim, kalabalığı iyice gözden süzmeye başladım. Üçüncü mevki gişenin önünde biriken halkın en sonunda kısa boylu kısa çizmeli, siyah kedi derisinden iri kalpaklı siyah elbiseli birisi duruyordu. Arkadan Profesör Kara'ya benzettim. Yüzünü göremiyordum, sağa sola bakmıyor. Yanına sokuldum, sıraya girdim. Fakat yine yüzünü göremiyorum. Elbise de yeni değiştiği için o mudur değil midir diye ikircilik içindeydim. Birden omuzunda bir saman parçası gözüme çarptı, bundan cesaret aldım, iyice sokuldum. Ayağımla dokundum, dirseğimle sıkıştırdım, hiç aldırış etmiyor. Amma omuzundaki saman çöpü bizim şiltelerden çıkan saplardan takılmış bir parça olduğundan şüphe yoktu. Biz pavyon duvarını delerken dizlerimizin altına şiltelerin otundan koymuştuk. Ben bu güvenle profesörün kolunu tutup kendime taraf çektim. O korkak bir tavırla yavaşça başını bana çevirdi ve gördü elimi ve parmaklarımı sıkmaya başladı. Beni bir sivil memur sanmış, sanki elimden kurtulacakmış gibi kalabalığın içine sokulmak istiyormuş. Profesör şimdi keyiflendi. Bir sigara tellendirdi, içmediğimi bildiği halde birini de bana verdi. Fonverner gişeye yaklaşmış bulunuyordu. Onu uzun boylu kumral saçları ile kolayca tanıdım, o da beni gördü. Bir süre sonra Verner, üçümüze de üçüncü mevki bilet almıştı. Bir gecelik mesafede Zima köyü-

ne kadar gidecektik. Gündüz treni terk ve yalnız geceleri yola devam etmek istiyorduk. Biraz francala ve peynir aldık, üçüncü zil çaldı, hareket ettik.

Bir Muamma

Kalabalık o kadar fazla idi ki ranzalarda yer bulamadık. Verner başka bir bölmede yerleşti. Profesörle ben ancak ranzaların üstündeki eşya raflarına sığınabildik. Ben o kadar uykusuzdum ki bu dar eşya rafı bana rahat geldi ve uyudum. Gece yarısına doğru uyanmıştım. Sırsıklam ter içinde idim. Yer o kadar dar ki üstümdeki paltoyu zor çıkardım. Paltoyu altıma, çizmele-ri yastık yerine başımın altına koydum. Ama artık uyu-yamadım bizi trende aramaları ve pasaport sormaları korkusu kafamın içini doldurdu. Uzun trenin içinde bu tehlikenin vagondan vagona dolaşarak bizi aradığını his-seder gibi oluyordum. Sanki gizli bir el kalbimi sıkıyor-du. Bölmemizdeki yolcuların çoğu köylerine inmişlerdi. Vagonumuz karanlıktı, donuk bir ışığın bize yaklaştığını farkediyordum. Kondüktör elindeki kirli gaz fenerile ya-nımıza sokuldu bilet dedi. Ben duymamazlığa verdim adam lambayı yukarı kaldırdı. Eliyle dizime dokunarak (Gospodin bilet) biltler Kara'da idi. Parmağımla profe-sörü gösterdim, o da hazırlamıştı hemen eline tutuştur-du. Kalın mukavva biletler zımbalanmıştı, çekildiler, bi-raz bekledik başka gelen olmadı. Demek ki pasaport muayenesi yok. Akşamdan beri tasasını çektiğim pasa-port korkusu şimdilik geçmişti. İkimiz de üzüntüden kurtulmuştuk. Derin bir nefes aldım ve bu da geçti, dedim.

Sabah yakındı, tam zamanında treni terketmeliydik. Ortalık ağardı, aydınlık oldu, gökyüzü bulutlarla doluy-

du. Tren uzun ısıklar çaldı ve durdu. Bir istasyona gelmiştik, bütün gece yalnız bir yan üstü beni içinde taşıyan dar eşya rafını terkettim. İkimiz de çıktık, vagonun sahanlığında Fonverner bizi bekliyordu. İnanılmaz şey... Bu gece bizim lâger'in başçavuşu iyi Almanca bilen (Debus) Verner'i uykudan uyandırmış elinde fener, dikkatle yüzüne bakmış. Ama hiç bir şey söylemeden öbür yolculara gitmiş...

Demek firarımız daha bir trene binmeden belli oldu ve toplama kampının Başçavuşu Debus, bizi aramak için bizimle beraber şu ilk trene bindi, fakat nasıl oldu da Fonverner'e dikkatle baktığı halde onu tanıyamadı, nasıl oldu da bize gelmedi... Bir muamma idi bu!.

Ben Fonverner'i dinledikten sonra hemen bu istasyonda vagonu terketmemizi ileri sürdüm. Fonverner karşı fikirde... O, burada ama yapıldı. Burası artık emindi, çıkmayalım diyordu. Bana göre ise trenin muayenesi bitmemişti. Nitekim bizim kompartımana gelen olmadı. Belki eleştirmeyi gündüz gözüyle daha iyi yapacaklardı. Sonunda programa uyalım dedik ve üç arkadaş treni terkettilik ve bir kilometre uzaktaki Zima köyüne yollandık. Akşama kadar bu köyde kalacaktık.

Kendi Ayağımızla Tuzağa Düştük: (Yakalanma)
Zima Köyünde

Üç arkadaş yarı donmuş karın çıkardığı gıcırtilara, kafamızdaki düşüncelere dalarak yürüdük. Köyün geniş caddesinde ancak tek tük insan vardı. Bir süre öteye beriye dolaştık böyle üç yabancıнын soğuk kış sabahı uzun boylu dolaşması dikkati çekmesin diye başımızı sokacak bir yer arıyorduk. Geniş bir kapının üstünde iri

Rus harfleriyle yazılmış uzun bir levha vardı. Burası köyün hamamı idi.

Kapıyı açıp içeri girdik. Geniş ve pis bir avlu, bir tarafta odun yığını, yanında domuz yatağı, şu yanda alçak pencereleli kamış örtülü bir ahşap ev. Karşıda yine alçak çamur sıvalı bir yapı, iki küçük kapısı var. Beride arabaların altında irili ufaklı birkaç domuz homurdana homurdana burunları ile eşiniyorlar. Sağdaki evin kapısını çaldık. Hazain, Hazain.. hiç ses yok. Karşıdaki binadan genç biri çıktı, yandaki küçük kapıyı gösterdi. İşte hamam... İçeri girdik ufak bir aralık, yerden biraz yüksek iki tahta kerevet, biz içeri girince etrafı sarmış yüzlerce ten böceği telâşla kaçışarak rutubetten küflenmiş tahtaların aralarına sokuldular. Yıkanma yerini görmek için bir kapı daha açtım. Birdenbire bol bir su buharı ile dolu sıcak ve boğucu bir hava aralığa hücum etti. Hamamın içi buhardan görünmüyor... sığağa tahammül kabil değil, burada birkaç saat vakit geçirmek fikrinden vazgeçtik Bir el yüz yıkamakla yetindik ve üçümüz de sırsıklam ter içinde hamamı terkettik. Dünden kalma bir parça ekmek ve peyniri zaten geceleyin yemiştik. Karnımız açtı. Biraz daha dolaştık, köyü birkaç defa baştan başa gezmiştik. Tenha sokaklarda bu üçlü yabancı dikkati çekiyordu. Durup bakıyorlar, kimbilir bizi, ya Sibirya'ya yeni gelişmiş sürgünler, veya hapisane kaçkını yahut asker firarisi zannedenler olmuştur. Bu tehlikeli gezintiden vazgeçmek lâzımdı. Köyün yarım saat kadar uzağında bir orman vardı, oraya gitmeyi düşündük. Ama akşama kadar orada ne yapacaktık. Daha şimdiden kaskatı donmuş çizmelerin içinde buz gibi olan ayaklarımızı ormanda dondurmak işten bile değildi.

Köyün Restoranı.

Geniş bir meydana bakan sıra dükkânlardan birisinin kapısının üstünde bir levha gözümüze çarptı, üzerinde semaver ve çaydanlık resimleri vardı. İşte bir çayhane, içeri girdik, karşıda büyük bir semaver buğular saçıyor orta yerde büyük değirmi bir masa. Biz bir kenarda bir küçük masaya oturduk. Kahveci yanımıza geldi. Uzun boylu, esmer, siyah ince bıyıklı bir adamdı. Yiyecek içecek ne var diye sorduk... Şimdi çay, ekmek, peynir ve domuz eti, öğleye de borç çorbası, kotlet patates... Çay, ekmek, peynir ısmarladık. Kahveci Kafkaslı imiş, çayları içtik, birbirimizle az konuşuyorduk. Büyük masanın üstünde Rusça gazeteler ve karikatürlü dergiler vardı. Hepsini önümüze yığdık, sanki mükemmel Rusça bilir gibi ben satırlara dalıyorum ve karikatürlere dikkatle bakıyorum.

Bir Karikatür

Bir karikatür tüm dikkatimi çekti. Türk taarruzunun Kafkasya'da başarısızlığını gösteren bir karikatürdü. Dergi eski idi. Ve yaprakları yıpranmış, yırtılmıştı. Karikatür şöyle idi: Bir dağ, dağın bir tarafından Sultan Abdülhamit başını uzatmış, dağın arka tarafına bakıyor... süngülü tüfeği omuzuna takılı, bir Rus eri de dağın arkasını gözetleyen Abdülhamid'in kocaman burnunu iki elle yakalamış. Karikatürün altındaki yazıya göre bu, Sarıkamış muharebesinin bize göre talihsiz sonucunu gösteriyordu.

Kahveci ile birkaç kelime Rusça konuştuktan sonra şivesinden Ermeni olduğunu anladım. Öğleye kadar kah-

veye girip çıkanlara ve gazetelere bakarak sıkıntılı bir vakit geçirdik. Paramıza göre ucuz bir öğle yemeği de yedik. Sonra uzun oturmanın şüphe çekeceğini düşündük ve biraz gezmeye çıktık. Hava güneşli fakat çok soğuk idi. Bir saat kadar köyün her tarafında dolaştık, pazar yerini gezdik. Akşama iki saat kalmıştı. Tekrar çayhaneye dönerek birer çay içtik. İşin kötü tarafı; ister gez ister otur yabancı olduğumuz anlaşıyor, herkes bizi süzüyordu. Küçük köylerde gündüzü geçirmenin sakinliği olduğunu öğrenmiş olduk. Neyse tren zamanı yaklaştı. İstasyona gitmek üzere çayhaneyi terkedip caddeyi tuttuk. Fakat bilmem kaçınıcı defa farkına varmadan jandarma karakolunun önünden geçmiştik... Hiç dikkatimizi çekmeyen bu eski ve siyah barakanın penceresinden jandarma çavuşu bizi görmüş olacak ki bu defa ardımıza düştüler. Yüz adım kadar ilerlemiştik, biz her şeyden habersiz alçak sesle konuşarak bizi bu tehlikeli yerden kurtaran talihe şükrederken arkadan birisinin koşan ayak sesleri geldi. Benim kulaklarım arkada idi. Verner'le Kara konuşuyorlardı, ayak sesini ben duydum ve birden tüylerim ürperdi. Geriye baktım kara kaputlu, iri siyah kalpaklı bir jandarma koşuyor. O anda dizlerimin bağı çözüldü nerede ise yerimde yığılıp kalacaktım. Birden yüksek sesle Stoy - dur emri geldi... üçümüz de işittiğimiz halde duymamış gibi aldırmazlığa verdik. Jandarma koşarak yaklaşıyordu.. Artık her şey bitmişti. Yakalandık, bütün emekler, zahmetler şu anda mahvoldu. Lâger'i terkedişimden şimdiye kadar zihnimde büyüte büyüte kurduğum kurtuluş ümidi sarayı birden çöktü, bunun yıkıntısı altında ezilmiş gibiydim. Durduk, jandarma sualler soruyor,

— Kimsiniz?

— Ameleyiz, trene gidiyoruz, Krasnovarsk'a iş bulmaya gideceğiz.

— Rispiska (Hüviyet).

— Yoktur... Jandarma üzerimizde silâh olup olmadığını sordu ve yokladı. Sonra:

— Haydi karakola.

— Peki gidelim... dedik.

Karşıda esmer ahşap karakol kapısı önünde beş altı jandarma toplanmış bize bakıyorlardı... Esaret halkası tekrar boynumuzda. Karakola girdik. Bir aralıktan sonra genişçe bir oda... Bir duvarda beş altı Berdanga (eski Rus tüfeği) asılı. Diğer bir duvarında büyük odanın içine doğru açılan bir iki tane beyaz kireç sıvalı küçük kapı... Odanın bir köşesinde bir masanın önünde kumral bıyıklı şişmanca kolu sırmaşeritli jandarma çavuşu oturuyor... İç kilotlarımızdan başka bütün elbiselerimizi ve çamaşırımızı çıkardılar, aradılar, para, kibrit, sigara, kurşun kalem, kâğıt saat ne buldularsa aldılar. Verner'in cüzdanından bir de para makbuzu çıktı. Makbuzda «Almanya» yazısını görünce esir olduğumuza inandılar. Fakat biz hâlâ, ameleyiz diyorduk.

*Dramdan Yeni Sahneler
(Sibirya Hapishaneleri)*

Jandarma çavuşu gardiyana Rusça bir şeyler söyledi. Gardiyan cebinden anahtarı çıkarıp küçük kapılardan birisine yanaştı. Öbür taraftan kapının gözleme deliğinden bir çift göz parlıyordu. Kapı açılınca içerden başı açık saçları ve yüzü kan içinde bir delikanlı çıktı. Çavuş buna bir müddet bağırıp çağırdıktan sonra delikanlı iki kat bükülerek ve dua ederek çekildi. Çavuş delikanlının çıktığı o karanlık kümesi oturduğu yerden parmağı ile bize gösterdi ve girin buraya dedi. Gardi-

yanlar harekete geçtiler, sözlerimiz itirazlarımız boş çıktı. Kümese girdik, kapıdan giren ışık içeriyi biraz aydınlatıyordu. İki buçuk metre kadar uzunluğunda, bir o kadar genişlikteki bu karanlık kümeste yerden bir metre kadar yüksekte bir adam boyu derinliğinde pis bir sedir vardı. Karşı duvarda şişesi kırık ve isli bir lamba, yerde bir köşede neye yaradığını anlamadığım pis kokulu bir fiçı duruyordu. Gardiyanlardan birisi lambayı alarak gaz koydu ve yaktı. Lamba, ucu kırık şişesinden isleri savura savura duvara asıldı ve gardiyan dışarı çıkıp kapıyı üzerimize kilitledi. Biz üç arkadaş yanyana oturduk, artık esir subay olduğumuzu inkâr etmenin gereği yok, bunu söylersek belki bu pis yerden kurtularak bir an evvel İrtkutsk'a gönderilirdik. Şu var ki Albay Kıralıçek ve arkadaşı için sorulacak hiç bir suale cevap vermeyecektik. Bunu kararlaştık. Fonverner kapının gözleme deliğinden gardiyanı çağırdı. Jandarma komutanına söyleyecek sözümüz olduğunu bildirdi. Şimdi gelecek...

Akşam yakındı, lamba devamlı is çıkarıyordu ve kokusu bizi bunaltıyordu. Bundan kurtulmak için karanlıkta kalmayı öngördük ve lambayı söndürdük. Kapının deliğinden ara sıra içeriyi kollayan gardiyan lambanın sönmüş olduğunu görünce Rusça söğüp sayarak kapının kilidini açtı. Lambayı söndürmenin yasak olduğunu niçin bilmediğimizi bağıra çağıra söylerken her sözüne bir küfür katmayı da unutmuyordu. Vahşî gardiyan kudurmuştu... Biz lambanın fena koktuğunu buna tahammül edilemeyeceğini söylemeye lüzum görmedik ve sustuk. Lambayı tekrar yaktı ve çıkıp kapıyı kitledi.

Dünyanın en büyük sürgün ve mahpus diyarı olan Rusya devleti fahimesi idaresindeki Sibirya'nın gerçek yönünü ilk defa burada öğreniyorduk. Dramın başka bir sahnesiydi bu.

İkinci Soruşturma

Naçalnik (Jandarma Komutanı) geldi. Bizi odaya çıkardılar, Naçalnik, bir kolu sakat cılız vücutlu, çil bozuğu suratlı bir adam idi. Üniformasının omuzunda iki yıldızlı üstteğmen apoleti vardı. Varşova tarafında yaralanmış, sakatlanmış ve hizmetine karşılık da emekli olarak kendi memleketinde Pristavlı'ğa (Nahiye Müdürlüğüne) atanmış... Soğukkanlı ve temkinli bir adamdı. Subay olduğumuzu söyledik. Kısa ve sade bir protokoldan sonra bizi tekrar kümese tıktılar o gün için kendi paramızdan yirmişer kapık (eski gümüş para ile yüspara) gündelik verdiler. Bununla karnımızı doyurmak için gardiyan vasıtasıyla ekmek peynir aldırabilecektik. Akşam olmuştu, ekmek, peynirle karnımızı doyurduk, gardiyana da 20 kapık bahşiş vererek dışarıda yanan sobanın üstündeki çaydanlıktan birer bardak çay aldık.

Tehditler Para Etmedi

Bir saat kadar geçmişti. Naçalnik tıknefes tekrar geldi, sualler yeniden başladı. Naçalnik durumu İrkutsk'a bildirmiş ve aldığı cevapta firarilerin üç değil beş kişi olduğunu ve içlerinde Kraliçek adında bir albay da bulunduğunu ve hepsinin elde edilmesi hakkında telgraf almış. Telgraftaki adları okudu, Kraliçek'le Macar teğmeni aramızda yoktu. Naçalnik bunları bizden soruyor fakat tek bir cevap alamıyordu. Çok uğraştı, çok yoruldu, ter içinde kaldı. Bizde cevap yok. Ayakta bekleyen 4 jandarma bizim sükûtumuzla karşı fazla içerlemişlerdi. Yerlerinde titriyorlardı, nihayet içlerinden uzun boylu bir jandarma eri, suratı kıpkırmızı olmuş ve gözleri fırlamış, ileri çıktı. Naçalniye bir selâm ve-

rerek eli sağı kasının üstünde olduğu halde : (Allah efendime ömürler versin) duasından sonra izin ver, ben bunları söyleteyim, kendinizi üzmeyin, parmağıyla Fonverner'i göstererek (şu German'ı bana ver, eğer baş dakika söyletmezsem cezama razıyım) dedi. Öbür jandarmalar da söze karıştılar, biri Vinger'i (Macar'ı) öbürü de Turuk'u (beni istiyordu). Bunlar bizi söyleteceklerdi... Kimbilri ortaçağın ne gibi işkencelerini uygulayarak albayın yerini bizden öğreneceklerdi. Fonverner'i isteyen jandarma eri pek ateşliydi. Varşova yönlerinde bulunduğu zaman Almanların ahaliye nasıl zulüm ettiklerini, kendi ailesinin de o zulümlerden kaçtığını yana yakıla arkadaşlarına anlatırken ara sıra Verner'e gazaplı bakışlar göndermekten kaçınmıyordu.

Naçalnik, hiddetin para etmediğini görünce artık yalvarırcasına soruyor. Albayın nerede olduğunu söylememizi rica ediyordu. Önce Profesör Kara'ya : «Efendi sen söylersin, Macarlar iyi adamlardır, bana zahmet vermeyin, albayın yerini söyle, sizi bu pis kümeden çıkarayım, köyün en mükemmel bir evinde bana misafir olun, ilk trenle de İrkutsk'a göndereyim» dedi... Profesör Kara Naçalniğin bu nazik sözlerine kısa bir cevap verdi. «Eto Ni Vozmojno» bu mümkün değildir. Naçalnik «niçin» diye sorunca ona da baş ve omuzla tek bir söz söylemeden olumsuz bir işaret verdi. Naçalnik, bana yöneldi, yanıma sokularak elini omuzuma koydu, hadi sen söyle, dedi. Türkler bizim komşumuzdur, ikimiz de Asyalı milletiz. Harp biter dostluk kurulur... Ben Profesör Kara'nın sözlerini aynen tekrarladım «Eto Ni Vozmojno)... Naçalnik renkten renge giriyor, şimdi Fonverner'e döndü, o da yere bakarak dik kafasıyla olumsuz bir baş işareti verdi. Ve aynı sözü tekrarladı : Ni Vozmojno...

— Size çok fena muamele ederim, burası Sibirya'

dır. Burada adamı sırim kırbaçla döverler, aç bırakırlar, sonra çok pişman olursunuz haydi söyleyin de yakanızı kurtarın. İçimizde Rusçayı en iyi bilen Profesör Kara şöyle söyledi:

Bu sözler zaten aramızda konuşulmuştu: «Biz esir subaylarız kaçmak ödevimizdir, yakalamak da sizin ödeviniz... Sorduğunuz bu suale cevap veremeyiz, bu da bizim hakkımızdır. Siz istediğiniz fenalığı yapabilirsiniz, bizi kurşuna da dizebilirsiniz, biz son sözü söyledik...»

Bu soruşturma iki saat kadar sürdü. Naçalnik bizden fazla cevap alamayacağı kanısıyla soruşturmaya son verdi. Bizi yine kümese kapattılar.

Albay Kırılçek ve arkadaşı hakkında bu kadar direnişle sükûtu muhafazanın, bize bu pis yerde kalmayı göze aldirtacak kadar önemi vardı.

Ruslar albayın bizimle birlikte kaçtığını sanıyorlardı. Bu konuda vereceğimiz bir evet veya hayır cevabı işin düğüm noktasını çözebilirdi. Biz bir defa tutulmuş-tuk, onların yakalanmaması için biz zahmete katlanacaktık.

Kümeşte İlk Gece

Geçen iki gece uyuyamamıştım. Arkadaşlar da dün geceden beri uykusuzdular. Üzeri kat kat kir bağlamış olan tahta kerevetin bir tarafına paltomu serdim ve uzandım. Arkadaşlar da öyle yaptılar. Dış odada gardiyan sobayı devamlı ısıtıyordu. Dünya, dünya olalıberi içine balta girmemiş ormanları olan Sibiry'a'nın bu hazine si ve çok zengin olan kürk hayvanları da bu ülkenin bir doğal varlığıdır. Bütün Sibiryalılar talihlidir bu yüzden, gardiyan istediği kadar yaka dursun, ormanda bo-

ğaz tokluğuna çalışanlar da Çinli işçiler olduktan sonra artık düşünecek ne vardı. Biz de iyi ısınıyorduk, ama bir taraftan da haşarat harekete geçiyordu. Ahşap duvarların yarıklarından evvelâ öncüleri, sonra da küçük gruplar ve daha sonra yüzlerce, yüzlerce tahtakurusu ve hiç görmediğim başka böcekler doya doya insan kanı emmek için fırsat bulmuşlardı. Bir anda elimde yüzümde, boynumda kabarcıklar türedi. Haşarat istilâsı başlamıştı. Sarılmak bürünmek para vermiyordu. Biz de karşı taarruza geçtik. Şimdi bir tahtakurusu katliamı başlamıştı, gördüğümüz yerde eziyorduk, yerler kan içinde kalıyordu. Kimbilir bu pis tahtalar kaç yüzüncü defa böylece pis kanlara boyanmıştı. Tahammülü aşan bu koku lamba isinin kokusuna karışıyordu, ama çare yok alışacaktık buna da...

Üçlü Bir Sohbet

Biz bir taraftan da sosyal bir sohbete daldık. Ortak dil Almanca idi. Medeniyette ileri gitmiş kuvvetli kültürü olan Alman milletininki dili buradada egemenliğini elde tutuyor... Sohbet Türkiye hakkında idi. Türkiye'yi oldukça öğrenmiş olan Doktor Franskara, bu memleketin geri kalmasını fanatizme (Dinî taassup) yüklüyor. Avrupa'da olduğu gibi Türkiye'de de dinde reformasyona ihtiyaç olduğunu, sosyal hayatın dinî çemberler içinden kurtularak asra ve ihtiyaca göre inkişafını sağlayacak millî bir terbiye üzerine kurulması gerektiğini ileri sürüyor. Fonverner konuşmuyordu, benim cevap vermem gerekiyordu. Şöyle karşıladım: «İslâm dini, dünya bilimlerini reddetmez. Müsbet ilmî ve ilericiliği öngörür. (İlim, Çin'de bile olsa arayınız). Sözü vardır. Bu sebeptendir ki 100 seneden beri Türkiye bu yol-

da gayret harcamıştır. Avrupa'da görülen terakkiye ayak uydurmaya çalışır. Ne var ki bütün bu gayretleri daha başlarken durduran bir başbelâsı vardır. Rusya ve onun yanında dıştan gelen engeller... Her ileri adım, karşısında Rusya'yı sonra da İngiltere ve Fransa'yı bulur. Buna rağmen milliyetçi fikirler ve Garp kültürüne dayanan müsbet bilgiler, eski ümmetçi sistemi geriye doğru itmektedir. Lâger'deki barakamızda gördüğümüz iki Afganlı hurafelere inanmış tiplerdir. İslâmlık bu yolla dünyaya şartlarına ve ileri milletlere karşı duramaz. Miskince bir tevekkül kafasının yerine müsbet ilme dayanan çalışma iradesini kurmak lâzımdır. Her Türk subayı ve aydın milliyetçisi böyle düşünür. Yeter ki medenî dediğimiz bazı milletler önümüze engeller ve setler çekmesinler...»

Franskara'nın ileri sürdüğü fikre karşı ona bu cevabı verdim ve onun fikrini onaylamış oldum... Fonverner dinliyordu, benim sözlerim Türkiye'de onların bilmediği reailtelerdi. Sözlerim arasında kadınlığın geçirmekte olduğu medenî inkişaf durumuna da değindim, kültürlü ve millî şuur sahibi kadınlarımızın modern hayat yolundaki başarılarından misaller anlattım.

«Evet birçok şeylerde geri kalmış bir milletiz. Fakat zengin tarihimizden kuvvet alan moralimiz ve millî gururumuz vardır. Bize engel olmazlarsa bu geri kalmışlığı yeneriz...) Bu konudaki sohbet devam ederken haşaratla mücadele işi de bitmişti. Biz üç muharip subay böceklerle *kibrit suyu* (1) sıkıyştık.

Arkadaşlarım pek de beklemedikleri bu açıklamadan memnun kaldılar. Türkiye, artık onların çocukken okudukları (binbirgece masalı) bir memleket değildi.

---

(1) Kibrit suyu ekmek: Uygunsuz durumu iyi bir sonuçla bitirmek anlamında kullanılmıştır.

Macar arkadaşımın memnunluğu içinden taşıyordu. Ancak Fonverner tatmin edilememiştir. Türk subaylarının da kendileri kadar bilgi ve kültür sahibi olduklarına inanmıyordu. Benim nerede tahsil gördüğümü ve benim gibi düşünen Türk subaylarının çok olup olmadığını merakla sordu... Profesör Kara, bana sıra vermeden Verner'i cevaplandırdı: Gerçekten Türk subaylarının çok iyi tahsil görmüş ve yüksek bir içtimâî seviye sahibi olduklarını, lâger'de tanıdığı daha bazı Türk subaylarının da kendisinde olumlu etki yaptıklarını anlattı.

Enver Paşa Alet miydi?

Söz harbe intikal etmişti. Fonverner imalı bir sual sordu, bu suali gördüğüm bütün Alman ve Avusturya subaylarının kafalarında da yer etmiş bir sual olarak buldum. Almanlar Enver Paşa'yı ve Türkiye'yi harbe zorla sürüklemişler. Türk milleti istese de istemese de Enver Paşa'nın eliyle bu harbe atılacaktı. Yani Enver Paşa bir Alman adamı idi... Ben Almanların böyle düşündüklerini biliyordum ve buna içerliyordum. Şimdi cevap vermek lâzımdı.

Bana göre: Biz Almanların hatırı için veya onların zoru ile değil, ancak kendi ihtiyacımızdan doğma bir zorunlukla harbe girdik. Rusların memleketimiz hakkındaki fikirlerini biliriz. Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da çıkan harpler Rus siyasetinin bize karşı güttükleri maksadı açıklar. Siyasî tarihimizin büyük bir kısmı bu harblerle doludur. Moskofa karşı çocuklarımızda bile derin bir kin ve intikam duygusu yaşar. Biz bu harbi bir fırsat saydık. Rus belâsını ortadan kaldırmak için Alman-Avusturya ittifakına isteyerek katıldık. Almanların Enver Paşa'yı kandırdıkları sözü yalandır. Bu harbe

giriş bizim millî ve hayatî menfaatimizin kaçınılmaz bir icabıdır...

Profesör Franskara bu açıklamayı çok beğendi. Ve ben konuşurken doğru, çok doğru, gibi takdir sözlerini katıyordu. Fonverner ise yeni bir gerçeği öğrenmiş gibi yüzüme dikkatle bakıyordu.

Biz bu sohbe dalmış her şeyi unutmuştuk. Birdenbire kapının asma kilidi yerinden oynamaya başladı.

Albayın Yerine Bir Gürcü

Kapı açıldı, uzun boylu kâba siyah kalpaklı, siyah elbiseli zayıf yapılı birisi öksüre öksüre içeri girdi. Kapı yine kilitlendi. İçeri giren adam dargın ve buruşuk bir yüzle geçti kerevetin üzerinde yanıma oturdu. Yaklaşık 30 yaşlarında vardı. Kafkaslı Provoslav mezhebinden bir Gürcü imiş. 7 sene Sibiryâ hapishanelerinde kaldıktan sonra bu yakınlarda salıverilmiş, beş sene süreyle de İrkutsk eyaletinde oturmaya zorunlu imiş. Bugün bu köyde tanıdığı birisini görmeye gelmiş. Üzerinde pasaport olmadığından şimdi kaldığı evi arayan Naçalnik bunu firarî Avusturyalı Albay sanarak bir süre sorguya çekmiş sonra da bizim yanımıza hapse göndermiş. Zavallı adam lakırdı söylerken boğulurcasına öksürüyor, ağzına gelen balgamları, yere, duvara, kapıya fırlatıyordu. Bir aralık öksürük diner gibi oldu, sık sık nefes alan Gürcü yorgun başını göğsüne doğru düşürdü. Ruslara söğüp sayıyor, 7 seneden beri hep böyle pis mapushanelerde, zindanlarda yaşamış kömürlü çamurlu "Çorno-hep» yemekten aslan gibi vücudunu eritip çürütmüş, sonra da vereme tutulmuş. Allah'tan intikam ve adalet diliyordu. Gürcü, Rus rejiminin ve Sibiryâ'nın karakteristiğini gösteren küçük bir tablo çizdi böylece... Biz

bir taraftan onun haline acıdık, bir taraftan da ortaya saçtığı balgamların şu pis ve daracık yerde kaygısına düştük. Fakat çare nedir?... Çekilecekti.

Aradan çok geçmedi, kapı yine açıldı. Bir misafir daha... Kümes alacağından fazla dolmuştu. Anlaşıyor-du ki Naçalnik bütün evleri arıyor, pasaportsuz ve şüpheli kimi bulursa albay diye yanımıza gönderiyor... Yeni gelenler mahpushane hayatına alışkın, yerlerini yaparak uzandılar. Ben büsbütün arkadaşlara taraf sıkıştım.

Gece yarısı olmuştu. Üçümüz de uyuruz diye tekrar uzandık biraz sonra Profesör Kara ve Fonverner uykuya daldılar. Tahtakuruları ve Gürcünün öksürüğü beni uyutmuyordu. Zavallı Gürcü sık sık kalkıyor, oturuyor cebinden çıkardığı toprağa benzeyen bir şeyi, kirli bir defterden kopardığı bir parça kâğıda sarıyor ve lambaya karşı tutarak yakıyordu... Mahorka içiyordu. Mahorka aşağılık siyah renkli bir nevi tütündü. Alışmayanlar için tahammül edilmez fena bir kokusu vardı. Ben tıkanır gibi oluyordum. Bu arkadaş üstüste birkaç sigaradan sonra sedirden aşağı indi, fıçının kapağını açtı ve içine şarıl şarıl işedi.. Fıçının neye yaradığını ben şimdi anlamıştım...

Vakit hayli ilerledi... bazen uykuya doğru yaklaşır gibi oluyorum, acı kaşıntılara alışmış gibiydim. Amma kulağımın dibinde Gürcünün ciğerlerinden kopan hırçın öksürüklerden kulağımın ilgisini kesemiyorum... bitmek tükenmek bilmeyen uzun gecenin son birkaç saatini böyle kâbus içinde geçirdim.

Sabah olmuştu, birçok ricalardan sonra gardiyanın gönlü oldu. Yıkanmak için dışarıya çıktık. Zerrelere içinde buzlanmış kar parçaları uçuşan keskin soğuk havayı sanki içiyorum gibi ciğerlerime doldurdum. Akşamdan artan ekmek peyniri kâğıt arasında saklamıştım.

Kağıdı açtığımda içinden bir sürü haşarat dağılıp kaçmaya başladı. Tahta kurusu rengindeki ROSS denilen ve burnunda iki tane uzun kıl bulunan bir böcek grubu bizim ekmekte bir ziyafete konmuşlardı.

Naçalnik Yine Geldi

Geceleyin bütün köyü ev, ev dolaşıp kaçan albayı ve arkadaşını aramaktan yorulmuş olan Naçalnik saat 10'a doğru karakola geldi. Gürcüyü kefalete bağlayıp çıkardı. Bizle hiç görüşmedi, yorgun ve suratı asıktı. O günün geçim parasını verdi ve gitti. Ertesi gün öğlen vakti kapının önünde duran tek atlı bir yük kızağına bindik. Silâhlı süvari jandarmalarla birlikte gidiyoruz. Fakat istasyona taraf değil, bunun aksi yöndeki ormana doğru. İlk aklımıza gelen şu oldu: Ormanda kurşuna dizecekler bizi... Soğukkanlı ve sabırlı idik. Sibiry'a'dır burası her şey olurmuş burda... konuşmuyorduk, kimseyede bir şey sormadık. Ormana yaklaştığımız sırada gördük ki yol ormanın kenarından gidiyor, içine girmiyoruz. Alaya başladık, Franskara sık sık değişen sürprizlerle dolu hayatımıza uygun Almanca eğlenceli sözler bulup söylüyordu.

Büyük Zima Hapishanesinde

Orman hayli geride kaldı. Gözüm kestirebildiği kadar dümdüz geniş bir ovanın esmerimsi hafif sisleri içinde kaybolan ufku doğru hızla yol alan kızağımız büyük Zima kasabasına doğru gidiyordu. İki saat sonra kasabaya geldik. Büyük caddeyi izliyoruz. İki taraftaki muntazam binalar arasında erkek ve kız okullarının has-

tahanenin, eczanelerin kalın harflerle yazılı levhalarını okuyarak geçtik. Muntazam bir binanın önündeyiz, polis dairesi. İçeri girdik bizi getiren jandarmalardan birisi odaya girdi. Biz dar karidorda bekliyoruz. Koridorun sonunda açık kapıların önünde erkek kadın bir sürü halk var. Kilitli kapıların ardındaki karanlık hücrelerin birer tevkifhane olduklarını anlamak artık güç deildi. Hücrelerin alamayacağı kadar çok olan mevkıflar (Tutuklular), elinde bir zincire bağı anahtarları sallayarak dolaşan kirli ve pis elbiseli gardiyana bir şeyler söylemeye çalışıyorlar: Gospodin Dejerne, Gospodin Dejerne (Bay nöbetçi) sözleri. Her kafadan bir ses gardiyan hiç aldırılmıyor ,yalnız bir adım ileri atan olursa ona hemen bir tekme indiriyor... Biraz sonra tekrar kızığa bindik. Kızak bir kaç köşe, bir iki sokak dolaştıktan sonra geniş bir meydanı da geçerek kasabanın kenarında, her yöresi yüksek sırik duvarlarla çevrili bir yerde durdu. Bu duvarların içinde ne vardı. Göremiyordum. Ancak her köşesinde dört kalın tomruk üzerine kurulmuş, yüksek kulelerden ve içindeki nöbetçilerden anlaşılıyor ki burası bizim yerimizdi. İki jandarma eri yine uzun sıriklardan yapılmış iki kanatlı bir kapıyı omuzladılar. Kocaman kanatlar gıcırdayarak iki tarafa devrildi. İçeri girdik, bir avluyu geçtikten sonra siyah ahşap eski bir binanın küçük kapısından bir koridora, oradan kapısı kireç sıvalı simsiyah lekelerle dolu bir odaya girdik. Bir tarafta eski bir masa, köşede köhne ayakkabıları onaran bir eskici, beri yanda köhne pis bir eşya yığını göze çarpıyor. Memur odası bu halde olan bir hapishanenin geri tarafı nasıldır diye düşündüm. Bir domuz ahırından pek te farklı olmayan bu odanın memurları ve bu yerin gardiyanlarını düşündüm. Bunlar mahpuslara insanıca muamele yapmaktan ne kadar uzak kimselerdi... Odaya kirli elbiseli orta boylu

bir jandarma girdi. Bizi getiren jandarmalarla görüş-
tükten sonra bizi baştan aşağı süzerek masanın başına
geçti. Pencerenin içinden aldığı kirli bir deftere adla-
rımızı yazdı. Duvara çizilmiş beyaz çizgilerin önünde
sıra ile başı açık olarak durduk. Boyumuzun ölçüsü
alındı. Eşkalimizle beraber deftere kayıt edildi. Üzeri-
mizde jandarma neferlerinin cebine girecek ve gırtlığı-
na geçecek bir şey yoktu. Tekrar koridora çıktık. Yan-
yana yüzleri saç kaplı beş altı kapı vardı. Üstlerinde ko-
caman kilitler ve gözleme delikleri bulunuyordu. En ni-
hayetteki hücreden çılgın kahkahalar, kavga ve gürültü-
ler, çocuk ağlamaları, öbür hücrelerden taşan gürültü-
leri bastırıyordu. Burası kadın hücresi idi, gardiyan, ka-
pılardan birini açtı. Kalabalık dışarıya taşacak gibiydi.
Girmekten bir an tereddüte düştük, fakat gardiyan ite-
rek bizi içeri tıktı, kapı kilitlendi. İki ufak pencereden
ışık alan bu odada ancak 12 kişi için elverişli bir kere-
vet vardı. Bir köşede simsiyah ve çürük bir helâ fıçısı,
bir duvarda tuğladan yapılmış bir soba (Peç) vardı. Fı-
çıdan sızan sidik tahta tabanı boydan boya ıslatmış ve
ötesini berisini çürütmüş... Hücrede biz üç arkadaştan
başka 16 kişi vardı. Mahpusların kıdemlileri sedirin üze-
rinde yer tutmuş, geri kalanlar kokmuş ve çürük taba-
nın şurasına burasına yerleşmişler. Biz kapının arka-
sında bir tarafa çekilerek ayakta durduk. Oturacak bir
yer bulamadım. 4 - 5 günün yorgunluğu ve uykusuzluğu
beni sarsmıştı. Ne olurdu bu kalabalık içinde bana biraz
dinlenmek için yerini verecek kimse yokmuydu... Bari
şu döşeme temiz olsaydı geceleyin şuracığa yığılıp biraz
uyuyabilseydim. Bu düşünce içinde mahpusları tetkike
koyuldum. Kerevetin üstünde bir kaç sakallı köylü bir
arada ekmek yiyor, köşede ak saçlı bir ihtiyar derin
düşüncelere dalmış... Aşağıda pamuklu şalvar sarınmış
ve gömlek giymiş birkaç Çinli koynunu koltuğunu ka-

şıyarak alçaktan konuşuyorlar. Ötede birkaçı bitleniyor...

Galiçyalı Yahudi

Bunların içinde kısa boylu karmakarışık sarı sakallı, kırmızı suratlı mavi gözlü birisi çok önemli ve acele bir iş görenler gibi telâşla öteye beriye dönüyor, şuraya buraya uzanıyor, birisinin elinden bir şey çarpıyor, bir Çinlinin ensesine bir tokat vurarak onu kızdırdıktan sonra odayı sarsan bir kahkaha ile, hoş giden bir iş yapmış gibi herkesin yüzüne bakıyor, hasılı deli gibi hep dikkati çeken işler yapıyor... Bu münasebetsiz şakaların karşılığı olarak da ötesinden berikinden yediği tekmelere ve tokatlara da hiç kızmıyor ve aksine gülüyor ve azıyordu. Biz kapının arkasında bekleye duralım diğ er mahpuslardan çoğu bu arada Çinliler gözlerini bizden ayırmıyorlar. Ama bizimle konuşmuyorlardı. Sarı sakallı hokkabaz duramadı, bir süre bizi süzdükten sonra hürmet gösteren bir tavırla ciddî ve sessiz yanımıza sokuldu. Yabancı bozuk bir şive ile bize Rusça iltifat ederken gözleriyle de dört bir tarafı araştırıyor, herkesi kendisine baktırmaya çalışıyordu. Bu sırada birden kerevetin kenarında oturan birisinin üzerine atıldı. Adam mah-roka sigarasını sarmakla meşguldü, elinden sigarasını çarptı belki de en son sigarasıydı, adam yerinden fırladı, kırmızı sakallının kolundan tuttu ve bileğini bükerek sırtına da iyi bir yumruk yerleştirdi, amma sigara ezilmiş mahorkası da sidik ıslağı yerlere dökülmüştü.

Sarı sakallı, incinmiş bileğini sıkı sıkı bize doğru geldi. Adama sövüp sayıyor, kendisine papiros bırakmayıp hepsini elinden alan bu herâife sigara içirmeyeceğini mırıldanırken birden aklına bir şey geldi. Fonver-

ner'in Alman olduğunu öğrenmişti, yüksek sesle Almanca lakırdıya başladı: Galiçyalı imiş, Almanca bilirmiş, Almanları severmiş... bozuk bir şive ile hiç nefes alamadan anlatıyor ve aşağıdan bir tavırla: yakında Vilhelm gelecek kendilerini kurtaracakmış. Bunu söylerken etrafındakilerin de yüzüne bakıyordu. Sözleri aldırış görmedi. Tekrar Verner'e döndü: Her Vilhelm ne vakit gelecek, bunları ne vakit kurtaracak. Hiç cevap beklemeden mahpuslara bizim subay olduğumuzu gardiyandan öğrendiğini anlattı.

Profesör Franskara'ya iyi bir eğlence bulmuştu. Elini Yahudinin omuzuna koyarak dostum dedi, sıra ver biz de söyleyelim... Yahudi birdenbire somurttu, gözlerini Franskara'ya çevirdi ve istemeyerek sustu. Franskara: Sen niçin hapsoldün?... Yahudi hiç beklemedik bir soru karşısında yüzünü buruşturarak bir eliyle başını bir eliyle de açık göğsünü kaşımaya başladı. Sonra da, iki elini birden göğsünün karşısında yukarı doğru açıp; bilmiyorum, doğrudan bilmiyorum, dedi ve sıra sıra yüzümüze baktı. Fakat Doktor Kara:

— Nasıl olur... Bu kadar adamın içinde haksız olarak yalnız seni mi hapsettiler, Rusların sana bir garazı mı var?... Yahudi gözlerini daha ziyade ayırıp:

— Haksız efendim haksız... Ne olmuş? Birisi bir at çalmış, başka birine satmış. Benim nemelâzım, beni niçin hapsediyorlar efendim... Yahudi bunu söylerken sıra ile yüzümüze bakıyor ve Rusların kendisinden rüşvet istediklerini, eğer bu rüşveti verseydi hapisten kurtulacağını... Fakat niçin efendim, niçin versin bu kadar çalışmanın, yorulmanın sonunda kazandığı beş on parayı Rus jandarmalarının boğazına mı akıtsın...

Bu sırada kapı açıldı, bir jandarma kırık bir gaz sandığının içinde yiyecek, öteberi getirdi. Herkes ısmar-

ladığı ekmeği, aldı Yahudi kendi ekmeğini aç kurt gibi yiyip bitirdikten sonra ötekine berikine sokulmaya başladı. Kimse bir şey vermiyordu. Bize de 9'ar kepik (eski kıymetle 45'şer para) yevmiye verdiler. Bununla biraz ekmek peynir ısmarladık. Ve kerevetin bir kenarına ilişerek karnımızı doyurduk. Bir süre sonra gezme zamanıydı. Her odanın mahpusları sıra ile 15'şer dakika koridorda gezinebiliyordu. Biz de çıktık, havası, odaların havasından daha iyi olmayan bu penceresiz koridorda gezerken genç bir Ermeni ile görüştük.

Bir Ahbap Edindik

Zengince olan bu Ermeni gardiyanlara para verip istediği zaman koridora çıkabilirmiş. Memur odasına gider, oturur dışardan da her istediğini aldırırmış. Profesör Kara Ermeniyle ahbap oldu. Bugün yarın buradaki mahpusların İrkutsk'a gönderileceğini haber almış, kendisi İrkutsk'ta serbest bırakılacaktı. Franskara'nın ikinci bir firarında yardım sözü vermiş, İrkutsk'ta birkaç adres de vermiş. Gezme süresi bitip de hücreye girdikten sonra Kara, bunları bize anlattı. Daha ilerisi de var. Bizim için Sibirya'da geçici ikamet belgeleri tedarik edebilecekmiş, biz bunları ele geçirsek herhangi bir vilâyette serbest kalabilirdik. Sonra da pasaport uydu-rur ve Rusya'yı terkederdik. Bu iyi bir hayaldi. Yalnız iyi Rusça bilmek de lâzımdı. Biz İrkutsk'a gittikten sonra Rusçamızı ağızdan ilerletecektik.

Akşam oldu, arttırdığımız az ekmekten boş mideye birkaç lokma gönderebildik. Kerevetin üzerinde herkes daha şimdiden uzanmıştı. Kerevette yer bulamayanlar yerde pineklemek zorundaydılar. Döşemede biraz kurucaca olan bir tarafta Çinliler, Yahudi bir de Çuvaş kavmin-

den genç bir asker firarisi birbiri üzerine yığılmış oturuyorlardı. Biz üç arkadaş ayakta idik...

Mahpus Odasında Gece Uykusu

Vakit ilerledi yatanların çoğu horlamaya başladılar. Verner ile Franskara da oldukları yere çömeldiler. Ben kerevetin üstüne tırmanarak duvara bitişik yatan bir sakallı köylünün üstüne uzandım, başka çare yoktu. Bu geceyi de sabaha kadar uykusuz geçirmeye tahammülüm kalmamıştı. Altımdaki köylü homurdanarak teprendi ve yatanlara doğru sıkışmaya çalıştı. Ben de yüzümü ve göğsümü duvara yapıştırarak köylünün bıraktığı boşluğa sokuldum. Biraz sonra uykuya dalmıştım... Çok geçmedi sıcağın ve böceklerin tesiriyle uyandım, ter içinde kalmıştım. Ayağa kalktım, haşaratla bir süre mücadelelden sonra bu defa da öbür yanıma yattı ve sabaha kadar uyudum.

İrkutsk'a Doğru

Büyük Zima mahpushanesinde ikinci günün gündüzünü de Yahudinin hokkabazlığı ile geçirdik. Akşama doğru, mahpusların İrkutsk'a gönderileceği haber verildi. Gece karanlığında yırtık yorganını, kırık çaydanlığını, kirli ve perişan eşyasını elinde, sırtında taşıyan bir sefalet kafilesi içinde hapishaneyi terkettik. Beş altı yük kızıağı silâhlı jandarmaların nezareti altında bizi istasyona götürüyordu. Soğuğun tesiriyle kirli yorganına, koyun derisi kürküne, yırtık kilim parçasına sarılmış, yahut bizim gibi yalnız üstündeki elbisenin içinde büzülüp kıvrılmış olan bu tutuklu ve hükümlü insanlar, Sibirya'

nın her tarafında görülen, alışılan sefalet manzaralarından ufak bir tablo idi. Şimdi bu soğuk gecenin hüznünlü karanlığı içinde zayıf ışıklarını gönderebilen yıldızlardan başka gören yoktu bu insanları...

İstasyona geldik, treni bekliyorduk. Yarım saat sonra bir tren geldi. Fakat bu trenden çıkan ve giren yok, vagon kapılarındaki silâhlı jandarmalardan, penceredeki demirlerden anlaşılıyordu ki bu tren yalnız mahpuslar içindir.

Bir jandarma çavuşu isimlerimizi okudu. Birer birer vagona giriyoruz. İçeride bekleyen 18 - 19 yaşlarında şımarık jandarmalar vagona giren mahpusları bir tarafa çekip döğüp söverek kendi hesaplarına, cep, koyun, yoklaması yapıyorlar, boş bile olsa bir cüzdan, bir yüzük hasılı bir kapikten başla da ne bulurlarsa alıyorlar. Bizim üzerimizde soyulacak bir şey kalmamıştı. Yalnız sonradan ceplerimi ararken, açıkgöz bir jandarmanın, etmek parası diye bana verdikleri 9 kapık yevmiyeyi çalmış olduğunu anladım. Vagonda herkes kendine ayrılan yerde oturmaya mecbur. Jandarma kıyafetindeki bu arsız çocuklar en ufak bir sebeple mahpusları tokatlıyorlardı. Bu durum karşısında tüylerim ürpermiş, sinirlerim gerginleşmişti. Böyle bir hale uğramamak için ölü gibi sessiz ve dilsiz kalmıştım.

Ertesi gün akşama iki saat kala İrkustk istasyonunda idik. Bizi herhalde kendi yerimize yahut askerî hapis-haneye gönderirler diye düşünüyorduk. Bir aralık dört kişilik bir posta göründü. Bizi alacaklar derken birkaç asker firarisini alıp gittiler. Vagondan inen mahpuslar buzlu zemin üzerinde 4'er kolu teşkil ettiler. Yaklaşık 400 kadar olan mahpuslardan birçoğu hasta idi. Yüzleri sapsarı, gözleri çökmüş, ayağındaki ağır zinciri bile taşıma kuvvetinden yoksun kalmış kimseler, kadınlar ayrılarak kızaklara bindiler. Kılık kıyafeti yerinde bir ka-

dın da bunların arasında idi. Fakat ayrıca 9-10 yaşında çocuğuna yer yoktu. Bunu annesinden ayırdılar, okul üniformalı bu çocuk üzüntü içinde yalvarıyor, annesi yalvarıyor, fakat Sibirya'nın kazak dölü genç jandarmaları işitmek bile istemiyorlardı... Kadın kızaktan indi, bir jandarma kadını ve çocuğunu iterek erkeklerin arasında yürüyüş koluna soktu.

Biz hâlâ daha genel hapishaneye gideceğimizi düşünmüyorduk... Palabıyık jandarma çavuşu kudurmuş gibi salyalar saçarak küfrede ede üzerimize geldi. Esir subay olduğumuzu ve komutanlığa gönderilmemiz gerektiğini anlatmaya çalışırken hiç kulak vermeden bizi sıraya soktu. Az sonra genç jandarmalar kılıçlarını çekerek etrafımızda durdular. Sert bir komut ile yürümeye başladık. Biz de Rus mahpusları ile birlikte genel cezaevine gidiyorduk. Şimdiye kadar köy mahpushanelerinde Rus köylüsü gibi hattâ çok aşağılık adamlar gibi süründükten sonra İrkutsk'ta da aynı duruma düşeceğimizi sanmamıştık. İrkutsk'ta esirlere özgü mapushane vardı. Askerî mapushane de vardı. Bizim esir subay olduğumuzu da biliyorlardı. Fakat Albay Kırılçek hakkındaki azimli ve inatçı tutumumuzun cezasını çektireceklerdi bize.

İrkutsk Hapishanesi: (İrkutskaya Tiyurma)

Sibirya'nın gerçek yönünü temsil eden bir binanın armasıydı bu.

Yarım saatten fazla yol yürüdük. Büyük kapısının tepesinde yukarıdaki yazının yazılı olduğu binanın önünden geçtik, yüksek duvarların arka tarafına dolaştık. Akşam da olmuştu. Mapushanenin yan kapısından girecektik. 400'ü aşkın mahpus, zehir gibi acı bir akşam soğu-

ğunda titreye titreye bekliyorduk. Nihayet bir koridor-
da teslim eden memurların karşısından geçip geniş bir
odaya doluyordu mahpuslar. Sıra Fonverner'e geldi. Ver-
ner memurların önünden şapkasını çıkarmadan geçmek
istedi. Fakat teslim alan çelimsiz kısa boylu kuru esmer
bir memur birdenbire barut gibi parladı. Verner'i dur-
durdurdu, başını açmasını emretti. Verner kendisinin Rus
köylüsü olmayıp bir Alman subayı olduğunu ve başını
açmayacağını anlatmak istediye de votkayı fazla kaçır-
mış olan bu adam ağzına gelen küfürleri savururken
boyuna yakın uzunlukta duran kılıcının kabzasına el at-
tı. Kuduz memurun Verner'e kılıçla saldıracağını anla-
yan yanındaki adamlar elini tutup onu teskine koyul-
dular. Zavallı Verner sarhoş memurun bu halini gördü
başını açıp yürüdü ve geçti. Sofaya sımsıkı tıkılmış olan
mahpusların isimleri okunmaya başlandı. Birer birer
çıkıyor ve ayrı koğuşlara dağılıyorlardı. Sıra bize geldi,
odadan çıkarak gösterilen yerde durduk, başkalarını ara-
madıkları halde bizi anadan doğma bir halde soyundur-
dular ve aradılar. Fonverner'in şimdiye kadar, jandarma-
ların elinden kurtarabildiği altın saati alındı, bizi 3 gar-
dian ayrı ayrı koğuşların önüne götürdü. Ben dar bir
koridorda demir kapının önünde durdum. Gardian ki-
lidi açtı içeri girdim kapı tekrar kilitletti.

Canlı Bir Mezarlık Gibi

Önümde geniş bir koğuş üç tane asma gaz lambası
donuk ışıklarıyla dumanlı odanın içini güç aydınlatabi-
liyor. Koğuşun duvarlarına bitişik ve yanyana konulmuş
kerevetler yatanlarla dolu bundan başka bütün döşeme
kapı ardına kadar insanlarla dopdolu, hiç gürültü yok.
Yatan oturan ve ayakta duran insanların manzarası bir

mezarlığı andırıyor. Gelişigüzel yatırılmış yahut dikilmiş mezar taşları gibi... Yalnız devamlı bir öksürük ve şurada burada zincir şangırtıları bu mezarlığın sükûtunu bozuyor.

Ben kapının ardında ayakta kalmıştım. Adım atacak yer yok, kapıya yakın olanlar bu acemi misafire ilgisizce bakmaktan başka yaptıkları bir şey yok. Tam yanımda 7 - 8 helâ fıçısı var.

Bunlardan çıkan pis koku şu basık tavanın altında birikip kalan nefes ve mahorka kokusuna karışıyor, çökük göğüs kemiklerinin altındaki çürük ciğerlere doluyordu. Ben daha şimdiden bunalmıştım. Şimdiye kadar gördüğüm sivil hapishanelerin ağababası idi burası. Ama ne yapmalı, moralimi ayakta tutmaya çalışıyordum...

Ta ilerde karşı duvara dayalı bir masa vardı. Üstü çaydanlıklar, su kapları gibi şeylerle dolu idi. Oraya doğru yöneldim, yatanların koluna bacağına basmamak için çok dikkatli yürümek lâzımdı. Ben de ona göre boş yerler arayıp sekerek oraya basıyordum. Buna rağmen kol, ayak bacak incitmemek mümkün değil, incitince de sunturlu bir küfür yiyorsunuz. Ruslarda avam içinde en çok iştirilen küfür anaya sövmektir. Bizde de buna karşılık harcîâlem bazı küfürler vardı. Hatta bunlar küfür de sayılmaz da söz arasında da söylenir şeylerdi.

Masanın bir ucunda kendime küçük bir yer ayırdım ve oturdum. Bazıları bana bakıyorlar, masanın üstünde yatmak istediğimi sandılar ve orada yatılmaz diye söylenmeye başladılar. Birisi yanıma geldi ben içeri girdikten sonra gardiyandan sormuş, bir Türk subayı olduğumu öğrenmiş. Azerbaycan şivesiyle Türkçe olarak:

— Sên Afisersen? diye benim olup olmadığımı sordu. Lehçesinden Ermeni olduğu anlaşılan bu adamın sorusuna cevap verdim.

— Evet...

— Seni harda tutuplar (Seni nerede tuttular). Hiç cevap vermedim, başımı çevirdim, ama direniyor. Diyor ki: Ben nöbetçiden haber aldım sen Türk zabitisin, ben de Kafkaslı Ermeniyim, sen Kafkasya'da bulundun mu?... İki kişi daha geldi, bunlar da da Ermeni. Konuştuk, sorularına cevap olarak bir yıldan beri esir olduğumu ve şimdi de kaçmışken tutulduğumu söyledim. Yanlarına bir dördüncüsü daha geldi. Türkiye Türkçesiyle şu suali sordu: Türkiye'de Ermenileri niçin kesiyorlar, Erzurumlu olan bu Ermeninin sorusu konuşmaya yeni bir çığır açtı, bunu cevaplandırmak gerekiyordu. Ben, bu söz yalandır, Rus gazeteleri uyduruyorlar, Ruslar böylece Ermenileri Türklere düşman etmek ve çeteler kurup çarpıştırmak istiyorlar... olabilir, tek tük Ermeni veya Müslüman, ağır suç işlemiştir, idam edilmiştir. Bunlar normaldir, Türkiye'de Ermeniler yerlerinde rahat yaşıyorlar.

Gerçekten ben esir olduğum zamana kadar Türkiye'de Ermeniler rahat yaşıyorlardı. Rus gazetelerinin verdiği havadise ben de inanmıyordum...

Yanımdaki Ermeniler bu sözlerimi kabul ettiler ve kendilerini sebepsiz yere kıdırmakta olan Ruslara lânet okudular.

Ben bunlara babamın Kafkasyalı olduğunu ve çocukluktan beri bulduğum kasabada Ermenilerle içli dışlı ve dostça yaşadığımızı söyledim. Çok memnun oldular, artık dost olmuştuk. Burada dikkatimi çeken bir şey de şu oldu. Koğuşa yeni giren bir mahpus, sarışın mı, karayağız mı, Ruslarla Kafkaslılar arasında anlaşmazlık var. Beni kara saçlı, kara gözlü yani karayağız görünce Ermeniler Kafkaslı diye benimsemişler. Bir kişi daha kazanmışlardı. Yanıma gelen Ermeniler de hepsi esmer ve karayağızdı.

Biraz sonra Ermeniler yanımdan çekildiler. Pesimist bir hava içinde düşüncelere daldım. Bir süre sonra Ermenilerden birisi tekrar yanıma geldi ve burada Kafkasyalı bir İslâmın bulunduğunu söyledi. Görüşmek istedim. Uzunca boylu, siyah uzun sakalı ve üzerinde hapisanenin kaneviçe don gömlekten başka bir şeyi bulunmayan birisi yanıma yaklaştı. Sapsarı yüzünde avurdu avurduna geçmiş olan bu adam cansız bir sesle :

— A başına dönüm, hancarısan, yahşısan mı?

Benim Türk subayı olduğumu öğrenmiş olan bu Azerbaycanlı Türk, saf ve sade sözleriyle nasıl olduğunu soruyordu.

— Yahşıyam, sen Hancarsan...

Zavallı adam boynunu büktü ve

— Ne deyim.... dedi ve sustu.

Ne için ve ne zaman hapsedildiğini sordum.

(1905 senesi Rusların İslâmlarla Ermeniler arasında çıkardıkları kavga sırasında bir necalnik (kaymakam) öldürme işinden hapse düşmüş, buralara kadar gelmiş. Günden güne eriyip süzülerek yaşayabilmişse de artık tahammülü kalmamış... Hapis müddeti bitmiş diyorlarsa da şimdi de karantina varmış, sözde 20 gün sonra haptisten kurtulacakmış. Ama hiç de inanmıyormuş...) Kafkaslı bunları ağır ağır dura dura anlattı, acıdım haline zavallının. Gidip rahat etmesini söyledim. Kendisine iyi bir gelecek diledim, mahzun mahzun çekildi gitti.

Yanıma bir Tatar geldi, çevik, atak, keyifli bir adamdı. Ben çok susamıştım, Tatar çaydanlıkları süzerek bana biraz su verdi. Ama ben içtikçe susuzluğum artıyordu, Tatar su bulmaktan aciz kaldı. Sen açsın ondan çok su istiyorsun biraz cornahilep vereyim, dedi ve kirli bir bezin içinde biraz ekmek getirdi. Gerçek mapushane ekmeği. Bunu ilk defa görüyordum. Bu kara ekmek o za-

mana kadar gördüğüm çornohiplere benzemiyordu. San-ki kömürden yoğrulmuştu. Kabuğu acı idi, içi de yapış-kan bir hamurdu. Parmaklarıma ve dişlerime yapıştı kaldı. Alabildiğine de ekşi idi. İçinde saman parçaları ve çöplerde eksik değildi. Tatar Fetullah da yanımdan çe-kildi, masanın ucunda ilişmiş kalmıştım. Açlık ve yor-gunluk duymuyorum, sinir kuvveti beni ayakta tutuyor-du. Ama başım çok ağrıyor, bir yere dayamak ihtiyacı duyuyordum!

Yatacak Yer Yoktu

Az önce konuştuğum Ermeni, tekrar yanıma gel-di (Bizim yanımıza gel sana bir yer yaparız) dedi. Biraz uzanmaya o kadar ihtiyacım vardı ki hemen razı oldum yanlarına gittim. Bana az ekmek verdilerse de yiyeme-dim. Ermenilerin üçü de yan üstü yattılar ve dizlerini karınlarına çektiler böylece diz ardında açılan boşluğa ben oturdum ve başımı adamın kalçasına dayadım. Az da olsa biraz dalmışım, ama hem onlar hem de ben ra-hat değildik. Tekrar oturdum. Etrafa bakınıyordum, üç dört kişi koğuşun bir köşesinde kâğıt oyunu oynuyor, birisi de tavandan indirilmiş asma lambayı oyunculara ışık versin diye elinde tutuyordu. Oyunun ne olduğunu bilmiyorum, ama öğrendiğime göre İncil sayfalarından kesilmiş ve ekmeğin içiyle birbirine yapıştırılıp kalınlaş-tırılmış kâğıtlardan oyun kâğıdı yapmışlar. Bunlardan birisi yanıma geldi, kibar ve efendi kılıklı bir adamdı. Benim subay olduğumu öğrenmiş... kendisi şimdilik yat-mayacakmış, yeri boşmuş, istersem bir süre onun yerin-de yatabileceğim.... bu teklifi memnunlukla kabul ettim, bana yer veren Ermenilere teşekkürle yanlarından ayrıl-dım. Şimdiki yerim pencerenin tam bitişiğinde idi. Ca-

mın köşesinden ufak bir parçası da konmuştu. Orayı kapatacak şey bulamadım... Çizmelerimi başımın altına koydum, kalın paltomu da yarısı alta yarısı üstüme gelmek üzere örtündüm. Bir süre uyumuşum... ağır vücutlu birisi üzerime uzandı... yanımdaki adamla benim arama sokulmaya çalışıyordu. Ama sığmıyordu. Asıl yer sahibinin geldiğini anladım, kalkıp yerini kendisine terkettim. Yine masanın üstündeki boşluğa oturdum ve düşüncelere daldım ve böylece sabahladım.

Koğuştta Temizlik ve Çay

Sabah erken herkes uyandı. İlk hizmet helâ fiçılarının dışarıya çıkarılıp dökülmesi ve temizlenmesi oldu, bunu mahpuslar yaptılar, yerler silindi ve sözde temizlendi.

Bir süre sonra kapı tekrar açıldı, fiçılara doldurulmuş kipetok (kaynarsu) geldi. Büyük masanın üstünde gördüğüm büyüklü küçüklü çaydanlıklar ve su kaplarına fiçilerden sıcak su dolduruldu. Herkesin yanında çin-ko çay kapları bardakları ve tahtaya benzeyen çay kalıpları vardı. Bundan bir parça kırıp sıcak suya atıyorlar çay oluyor. Şeker yok, dünden kalan artık ekmekle çay içiliyor. Bu iş de bitti.

Ölüleri Çıkartıyorlar

Kapı tekrar açıldı, gözlerim kendiliğinden kapıya çevrildi, kapı önünde iki kişi vardı. Biri sağlık memuru biri de gardiyan. Hastaları soruyorlarmış, yanımda Tatar Fetullah vardı. Sordum ne dersin, hastayım desem

hastaneye çıkarırlar mı beni? Adamcağız güldü. Senin betinde daha renk var, hastaları şimdi görürsün. Onları bile çıkarmıyorlar.

Koğuşta özellikle kapıya yakın olan kerevetlerin altı hasta ile doluymuş. Tifüs, dizanteri, tifo, göğüs hastalıkları bunlar belli hastalardı. Ama çıkarmıyorlar ve bakmıyorlardı. Ölüme terkedilmişlerdi, hazır koğuşta da karantina vardı ya. Varsın burada ölsün, bunları çıkarıp da ne yapsınlar... İki ölü çıkardılar, sürüne sürüne kerevetlerin altından sağlık memuruna yalvaran hastalara aldırış eden olmadı. Kerevetlerin altında daha bunlar gibi nice ölümcül hasta vardır...

Dikkat ettim ayakta hasta haberi veren birkaç kişinin isimlerini deftere yazdılar. Bunlar belki paralı ve hatırlı adamlardı. Sözde sağlık muayenesi yapılmış, âdet yerini bulmuştu.

Yoklama (Paverka)

Bir süre sonra kapıyı bir daha açtılar. Gardiyan bir düdük çaldı, koğuş karıştı. Ben önce bir yer depremi sandım. Kalabalık koğuşun orta yerinde ardı ardına dörder sıra halinde toplandılar. Ben bir kerevetin üstünde ayakta olanları hayretle seyrediyordum. Tatar koşarak yanıma geldi, abzi abzi (abi demek olacak) gel sıraya gir, sonra seni döverler, dedi ve beni çekip yanında sıraya soktu. Gardiyan yüksek sesle bir komut verdi. Starşı geliyordu. Mahpuslar hep bir ağızdan yüksek sesle selâmdan evvel âdet olan (Allah efendime ömürler versin) anlamında bir duadan sonra Starşı'yı selâmladılar. Starşı denilen nöbetçi başçavuş selâmı aldı ve mahpusları saydı, yoklama tamamdı.

Öğleden evvel kapı tekrar açıldı, köğuş halkı kordorda dizildiler oradan ikiye kolla avluya çıktık, 15 dakika hava alma gezintisi vardı. Kırk santim kadar kalınlıktaki donmuş karda açılan izden bir elle ardı arda daire şeklinde tur yapıyoruz. Yüksek taş duvarların arkasını görmek mümkün değil. Bu duvarlar birkaç kattı. Aralarında telörgüsü vardı. Köşelerinde nöbetçi kulüpleri var. Burası Sibirya'nın en büyük hapishanelerinden biridir. Bizim firardan evvel bulunduğumuz ve esirler kampı olan askerî kışlalara benzemez. Yer delmek, avluyu çevreleyen kalın taş duvarları aşmak mümkün değil. Bütün tur süresince etrafımı bu maksatla inceledim. Bu kale suru gibi duvarların dışında neler olup bittiğini görmek duymak bile mümkün değil. Yaşayan dünyadan ilgisi tüm olarak kesilmiş başka bir dünya burası. Burada da yüksek bilginler idealist adamlar, siyasiler, caniler, sadistler, hırsızlar hasılı yukarı ve aşağı tabakadan türlü insanlar var. Hepsi birden haklı veya haksız Çar diktatoryasının sembolü olan bu heybetli duvarların içinde ve hastalık ve ölüm havası taşıyan bu çatıların altında kader birliği halinde başka bir âlem... İşte biz de buradayız, ama neden hakkımız, hatta vazifemiz olan bir kaçma hareketinin sonunda bir memurun isteğini yerine getirmediğimiz için. Onun öfkesi ve kaprisi yüzünden buradayız... Adam bozuntusu anormal tipli, fitil gibi sarhoş bir memurun kızması yüzünden biz üç arkadaş birbirimizden ayrı olarak buradayız... Türlü bulaşıcı hastalıkların kaynaştığı dört duvar arasında bile bile göre göre hastalığa ve ölüme atmışlardı bizi. Kimbilir

---

(*) Poverka, Napragulka, Mahorka. Bunlar, cezaevlerinin karakteristik sözleri idi. Hiç unutamadım.

kaprisler, hiddetler ve sadistik ihtiraslar yüzünden da-
ha ne insanlar vardı burada...

Bir kısım insanların bir kısım insanları özgürlükten mahrum edip en sülfi ve en aşığılık şartlar altında se-
falete ve ölüme itmekte ne hakları vardı... ne azim te-
zatlarla dolu idi bu hayat. Buna karşı ne yapılabilirdi.

Evet buna karşı ne yapılabilirdi... İki yol vardı. Ya,
kader bu imiş deyip boyun eğmek. Bu çokluk miskinçe
bir ölüm yolu idi. Ya da zıddı olan yol : Yani iyiliğe kur-
tuluşa özgürlüğe ulaştıracak yol... Bence insana yakışan
ancak bu yolu bulmak ve buna gitmektir. Belki bunda
da ölüm vardı. Fakat, işte ben bu yolun adamıydım...
KURTULUŞ YOLUNU göze almıştım. Zaten Bakû'dan
Sibirya'ya yönelirken bundan iki sene evvel verdiğim ka-
rar bu mücadele kararı değil miydi? Göğsümü açıp dün-
yanın bütün çetinliklerine karşı durmaya karar verme-
miş miydin... Bu düşünceler bütün tur süresince tek ba-
şıma ve hiç kimseyle konuşmadan kafamı işgal etti ve
pekişti.

Borç Çorbası

Öğlen vakti koğuşun kapısı açıldı, ekmek verdiler,
bu ekmek dünkü kadar kömür ve hamur değildi. Çiğne-
mek ve yutmak mümkündü. Arasından fıçılar içinde
borç geldi. Borç denilen çorba, suda kaynatılmış lahana
idi. Bilmem içinde var mıydı? Türkiyeli ermeni dostum
bana da ayırdı. Benim kaşığım yoktu. Onların tasından
içtim nereden kalmışsa bir dilimde söğüş et verdi bana.
Gece uyuyamadığım için başım ağrıyordu. Ermenilerin
boş kerevetinde yattım ve uyuyabildim. Akşama doğru
idi, Tatar dostum beni uyandırdı... Gardiyan beni arıyor-
muş : "Gosameddin Gaci (Hacı) Ahmedoviç" aranıyor.

Beni bulmak için gardiyan epey beklemiş kalktım, koridora çıktım. Fonverner'le Franskara koridorda beni bekliyorlardı. Onları görünce sevindim, gardiyan koğuştaki tanışlarıma veda etmeme imkân vermedi. Üçümüzü de önüne kattı, avluya çıktık uzakta bir pavyona gittik.

Ferahlığa Doğru

Burası bundan evvel bulunduğum koğuştan çok farklı idi. Daha küçük iki taraflı yekpare birer sedir ortasında genişçe bir boşluk iki asma lamba bir tarfta bir peç (yerli soba)... burada hela fiçısı yoktu. Koğuşun havası temizdi. Yüksek tabakadan olduğu anlaşılan 15 kadar tutuklu, içlerinde birkaçı da ayağı prangalı (zincirli) bulunuyordu. 8 - 10 kişi de Lehistandan getirilmiş Alman ve Avusturya uyruğu zengin insanlar var. 16 ve 18 yaşlarında iki lise talebesi de bunların arasında idi. Burada parası olanlar dışarıdan yiyecek tedarik edebiliyorlardı. Şarkı da söyleniyordu. Şöhretli Rus müzisyenlerinden Çaykovski'den parçaları Ruslar Koro halinde ve çok güzel söylüyorlardı. Halbuki öbür koğuşlarda şarkı söylemek şöyle dursun bağırıp çağırmak ve tartışmalara girişmek bile yasaktı, cezası sopa yemekti.

Bu koğuşta yer darlığı yoktu. Hasta da yoktu. Halbuki ötede Fonverner de bir hastanın bitişiğinde yatmış, Franskara ise benim gibi öteye beriye kıvrılıvermiş...

Alman ve Avusturya uyruklu sürgünlerle hemen tanıştık ve dost olduk. Bunlar Leninistan'ın hudut bölgelerine yakın yerlerden imişler. Ve Ruslarca şüpheli görülerek Sibiryaya sürülmüşler. Geceyi rahat geçirdim. Ertesi gün dışarıdan aldığımız ekmek peynir, helva, sardalya gibi şeylerle bol gıdaya kavuştuk.

Yoklama sırası geldi. Starşı koğuşa girdi, herkes

ayaga kalktı ve biz üçümüz kalkmadık. Ve yoklama sırasına girmedik. Orta yaşlı ağır başlı kumral palabıyıklı Starşı, dünkü votkalı bücür memur gibi köpürmedi. Bizi soğukkanlı ve uyarıcı bir davranışla yerimizden kalkıp sıraya girmeye davet etti. Ne lüzumu var sıraya girmenin? Siz onları sayın biz üç kişi de işte burada oturuyoruz... Starşı sinirlenmedi, fakat usulü ve disiplini de bozmak istemedi. Adamcağız bizi uyarmaya çalışıyor. Evet biliyorum siz subaysınız ama burada herkes eşittir. General Kropatki (1905 Rus - Japon Harbi'nde Rus Başkumandanı olan kimsedir) dahi burada bu usule uymuştur. Eğer siz uymazsanız tek tek hücrelere girersiniz. Oranın şartları çok ağırdır. Uzanacak yer yoktur, ancak ayakta veya oturabilirsiniz. Ekmek ve sudan başka yiyecek de vermezler. Günde 20 - 60 kamçı kadar dayak cezası da vardır... Tecrübeli ve vakarlı Starşı bunları bize anlattı ve kalkmamızı istedi. Arzusuna uyduk.

Birkaç gün geçti, bizi burada tutmaya hakları yoktu. Esirler kampına ya da askerî hapishaneye göndermeleri, okuyacak kitap vesaireyi müsaade etmeleri için askerî garnizon komutanlığına dilekçe verdik. Aradan bir süre geçti, bir gün bizi askerî subay hapishanesine götürdüler. 4 demir karyolası bulunan bir oda verdiler bize. Sıcak yemek ve çay veriliyordu. Dış hizmete bakan bir de er vardı. İkinci gün kaçtığımız odamızda bulunan kitaplarımızı istedik.

Kamp Hapishanesine

Birkaç gün sonra bizi buradan çıkardılar ve eski yerimize gönderdiler. Yine kaçtığımız odaya girdik. Fırar delikleri tamir edilmiş... Bu işi ne büyük bir ustalıkla hazırladığımıza ve fıfarı ne mükemmel şekilde ka-

mufle ettiğimize şaşmışlardı Ruslar. Halbuki biz bu işle-
rin başarılmasını daha ziyade Rus nöbetçilerinin ve sür-
veyanlarının gevşekliğine borçlu idik.

Troysko Savsk'a Gidiyoruz

Mevsim tekrar kışa doğru yönelmişti. Alman cephe-
sinde Rusların durumunun kötüye gittiğini işitiyorduk.
Nedenini bilmiyorum ama İrkutsk kampının bir kısım
esirlerini başka yerlere dağıtacaklardı. Ben Çin hudu-
dunda büyük bir garnizon merkezi olan Troysko, Savks
(Kâhta) şehrine gidiyordum. Fonverner de beraberdi. Fa-
kat Franskara ayrı bir gruba düşmüştü. O da başka bir
garnizona gidecekti.

Günün birinde trenle İrkutsk gölünün güney ucunu
dolaşarak Selanga nehri kenarında Moğolcası (Ulan
Ude) olan bir kasabaya geldik. Burası Moğolların ve
Buryatların çoğunlukla bulunduğu bir kasaba idi.

İrkutsk gölünün her semti hatta, bütün Uzak Doğu
bölgesi, Moğol, Buryat, Tunguz ve bunların kollarına bağ-
lı halkın evvel beri yaşadıkları yerlerdi, ancak Sibirya'-
nın kuzeydoğu semtinde denizlere kadar olan yerlerde
Tunguzlarla beraber, Yakutlar da vardı ki bunlar Türk
grubundandırlar ve bir çeşit Türkçe konuşurlar.

İrkutsk gölünün güneyindeki Buryatlardan sonra
batıya doğru sıra ile Altay-Türkleri, Oyratlar ve Kalmuk-
lar vardır.

Din : Moğollar, Buryatlar ve Tunguzlar, inançta Bu-
dizme dayanırlar. Merkezi, Çin Moğolistanı'nda Ulan
Batur'da olan büyük din ve idare şefi Taşı Lama, büyük
bir kutsallık niteliği taşır. Çin'de Konfüçyus reformile
bir rönesans devri açılmış olduğu halde Moğolistan'da
ve Tibet'te Dalay Lamaların eski Budistliği, Moğolları

moral bakımından pasifleştirmiş ve manen öldürmüştür.

Tarihte şöhreti olan ÇİN SEDLERİNİN kıramadığı Türk - Moğol hareketi ve canlılığı, Lamaların ve Dalay Lamaların eliyle söndürülmüş ve böylece Çin, intikam almıştır. Tarihî Türk - Moğol egemenlik devri de tarihin derinliğine gömülmüş kalmıştır.

Bölgenin etnografik ve moral durumu hakkında bu kısa açıklamadan sonra yine Ulan Ude'deki esir subayların durumuna gelelim.

Öğleden akşama kadar bu kasabada vakit geçti. Akşama doğru Selenga nehri iskelesine yanaşan küçük bir vapura ve bunun çektiği 3 büyük SAL a yerleştik, ben de bir salda idim. Akşam geç vakit yağmur başladı, soğuk bir rüzgâr çıktı. Örtünecek ve korunacak tertip yoktu. Bütün gece ısınamadım. Soğuk aldırmıştım.

Sabah olduğu sırada Çin (Moğolistan) sınırına yakın bir iskeleyle çıktık. Burada birkaç bina bir de çayhane vardı. Ekmek, peynir ve domuz sucuğu hazırlanmıştı. Paramızla karnımızı doyurduktan sonra sıkı bir muhafaza kordonu altında Troyskosavk'a doğru dörtlü kol nizamında yola çıktık. Troyskosavsk 15 kilometre kadar uzakta idi. Ben rahatsızdım. Fiyevr vardı. Yol koldundan ayrılmak ve geri kalmak yasaktı. Hastalar için bir ulaştırma aracı yoktu.

Sibiry'nın Kazak veya Kazak bozması jandarmalarının azarlamasını, tüfek dipçliğini yememek için, gittikçe ferî kesilen bacaklarımda son kuvvetimi toplamaya çalışıyordum. Bu ancak iradenin yürümesi idi.

Troyskosavks (Kâhta)

Burası Çin Moğolistan sınırında büyük bir askerî garnizonun merkezi olan bir kasabadır. Halkı çoğunluk-

la Moğoldur. Biraz güneyinden başlayan Çin Moğolistan'ı (Dış Moğolistan) asıl Çin ile Rusya arasında büyük bir çöldür. Orhon ve Selenga nehirleri buradan başlar ve kuzeye doğru sınır yakınında birleşerek Trokosovks yakınından kuzeye doğru gider, Ulan Ude'yi doğusunda bırakarak Baykal gölüne karışır. Orhon Suyu eski (Ti-yokyo) Türk hükümetinin abide kalıntıları vadisi içinde saklar. Cengiz Han'ın ve oğlu Oktay'ın devirlerinde hükümet merkezi olan Karakurum şehrinin harabesi de buradadır.

Trokosavk kışları Avusturyalı esirlerin kampı halinde idi. Yeni gelen bizim kafiide bu kampa verildi. Avusturya esirlerinin kıdemlisi ola bir albay yeni gelenler için garnizonda yer ayırmıştı. Kolaylıkla yerleştik. Garnizonun mutfak, lokanta marangoz ve dikimevleri spor yerleri ve kantini vardır.

Ben iki Alman yedek teğmeniyle bir odada idim. Osman Nuri (*) adında bir Türk subayı Avusturyalı arkadaşları ile beraber başka bir odada idi.

1916'nın kışı tam hükmünü sürmeye başladı. Her taraf bembeyaz bir dünya halinde bulunuyordu.

Hastalandım

Troskosavk'a gelirken sal üzerinde yaptığımız nehir yolculuğunda soğuk almıştım. Şimdi romatizma baş gösterdi. Romatizma öteden beri benden ayrılmayan bir dost gibi arada bir şaka yapar rahatımı kaçırdı. Cep-

---

(*) Teğmen Osman Nuri esaretten öndndükten sonra Türk İstiklâl Harbi devrinde Fransız işgali altında bulunan Adana'da Jandarma Sb.'yı iken bir Ermeni çetesi tarafından şehit edilmiştir. Ruhü şadolsun.

hede bir yamçı içinde köy evlerinin damında kar üstünde yatmaktan, kollarımda ve bacaklarımda romatizma ağrıları olurdu. Ama bu defa el ve ayak mafsallarında parmaklarda omuzlarda şiddetli ağrılar başladı, parmaklarım şişti. Yatağa düştüm, doğru dürüst bir doktor da yoktu. Alman subaylarını bizden ayırıp er kampına verdiler. Nedeni, Almanya'da Rus subaylarına er gibi muamele yapıyorlarmış. Şimdi Ruslar da bunlara aynı rejimi uyguluyorlardı.

Bir Avusturya felçeri (doktor yardımcısı, havancı gibi bir şey) bana bakıyordu. Her gün vücuduma sıcak hava banyosu uyguluyordu. Şöyle oluyordu bu iş: Çıplak yataktayım, üstüme tahtadan yaptırdığımız tenesüre benzer bütün vücudumu örten bir kapak konuyor, yalnız başım dışarıda, üstü ve etrafı battaniye ile örtülüyor. Bir primüs gazocağının sıcaklığı da bir boru ile bu kapağın içine veriliyor. Ben de bu sıcak havada terliyorum. 10-15 dakika süren bu sıcak hava banyosu, beni o kadar terletiyor ki yatak ıslanıyor, ilaç olarak da içilmesi bir azap olan Salisilat veriliyor. Sıkı perhiz de yapıyorum, et yasak, yalnız pirinç ve süt. Sütü buz kalıbı halinde çarşıdan aldırıyoruz, sonra erilitiyor. 15 gün kadar devam eden bu tedavi beni halden düşürdü. Çok kuvvetsiz ve takatsiz kaldım. Sıcak hava banyosuna son verdik. Parmaklarımdaki şiş kayboldu, fakat kalbimin üstünde tifüsten sonra baş gösteren ağrılar geçmişken bu defa arttı. Tedavi eden Avusturyalı doktor yamağına, şikâyet ettiğim zaman ya ya ya burası kapl nahiyesidir, der, başka bir şey söylemezdi... Ben bundan evhama kapıldım... Demek ki romatizma kalbe vurdu.

Alman doktoru: Bereket versin bizim lâgerden ayrılan Almanları Ruslar yeniden bizim kampa verdiler.

İskutsk'tan arkadaşlarım olan Fonverner ve Ristmayster Gref, beni görünce üzüldüler. Genç bir Alman dok

toru işi ele aldı. Çok kibar ve sempatik bir adamdı. Daha ilk muayenesinde moralimi diriltti, şunları söyledi: Nedir bu hal Her Hüsam (Hüsameddin Efendi) kendini salıvermişsin, pencere kapalı, temiz hava yok, bu gi-dişle verem olursun... Kalp muayenesi yaptı. Birden eli-ni masaya vurdu ve şimdi giyin çık dolaş, bu söz üzeri-ne ben şaşladım.

Alman doktor ne söylüyorsun gezmek dolaşmak ne demek... Adım atmaya kuvvetim yok, bu kalple nasıl do-laşırım. Doktor öfkelendi.

— Ben Alman doktoruyum, kalbine baktım, eğer başka hastalıktan ölmezsen bu kalple 100 yıl yaşarsın. Her gün 10-15 dakika yürü.

Doktor beni gerçekten diriltmişti. Bu sözü; bugün dahi üzerimdeki etkisini saklar... Doktorun dediğini yap-maya başladım. Avluda pavyonlar arasındaki kar izinden yürürken yoruluyordum. Birkaç ay kadar böyle devam etti, ama romatizma hafifledi, sağ kolumdaki ağrıları her sabah leğende sıcak su banyosuyla geçirmeye ça-lışıyordum.

Firar Hazırlıkları ve Ömer Selim

Troyokosevsk'in tam hudut üzerinde oluşu, firar ar-zumuzu kamçıliyordu.

Alman arkadaşlarım Ritmayster Gref, Üstteğmen Fonverner ve Yedek Teğmen Hofmayster, Çin yolu ile firara hazırlanıyorlardı. Ben de birlikte kaçmak istedim. Rahatsızlık zamanında odamı terkeden Macar teğmenin yerine, Ömer Selim adında bir Türk çeteci geldi. Bu adam Avusturyalı erlerle birlikte er kampında iken ca-

sus olduğu anlaşılmış: Ruslara bu yoldan sokulan bu hilekâr adam Türk subayı diye benim odama kadar sokuldu. Kaba bir Arnavut şivesiyle Türkçe konuşan kültürden yoksun bu adamın subaylıkla ilgisi olmadığı her halinden anlaşılıyordu. Ömer Selim lâgerde ikinci Türk subayı olan Osman Nuri ile nedense düşman gibiydi. Bir gün bana bir ustura gösterdi, bunu cebinde taşıyor. Bununla Osman Nuri'nin burnunun ucunu bir vuruşta düşürecekmiş. Kendisi İstanbul'da Ömer Abit Hanının sahibi olan adamın sözde yeğeni imiş. Ben buna inanmadım, ama bir şey de söylemedim, yalanı dalaveresi ve palavrası çoktu.

Bir gün lâger kıdemlisi Avusturyalı albay beni odasına çağırttı. Ömer Selim'in Ruslara casusluk yaptığını ve elinde belge bulunduğunu söyledi. Ondan sakınmamı tavsiye etti. Bu uyarma benim için iyi olmuştu. Çünkü Alman subayları arkadaşlarımla ben de kaçmak istiyordum. Zaten hiç ısınmadığım Ömer Selim'e karşı büsbütün soğuk davranmaya başladım.

Firar hazırlıkları ilerledi, ben de zayıflığıma ve kışa bakmadan büyük bir arzu ile gününün bekliyordum. Arkadaşlarım da benim katılmamdan memnundular. Param yoktu. Ama Türk ve Müslüman oluşumun kendileri için fayda sağlayacağını umuyorlardı. Ben nasıl olsa bana verecekleri parayı ödeyecektim. Şu var ki beni tedavi eden Alman doktoru, bu işin sakıncalı olduğunu ve benim yolda bacaklarımı uzatıp yatabileceğimi arkadaşlara söylemiş, onlar da beni birlikte alma fikrinden vazgeçmişler. Benden özür dilediler, ben de onlara üzüntümü söyledim.

Parasızlık yüzünden tek başıma kaçmak imkânsızdı. Başka fırsat zuhur eder diye kendimi avutuyordum.

Alman arkadaşlar şehirden üç at, bir de kılavuz tedarik etmişlerdi. Karanlık bir geceyi bekliyorlardı. Nihayet böyle bir gece geldi, üç atla bir kılavuz lâgerin tahta perde duvarından uzakça ve belli bir yerde üç arkadaş bekledi. Kararlaştırılan dakikada arkadaşlar zifiri karanlık içinde ve Rus nöbetçilerinin dikkatsizliğinden faydalanarak tahta duvarı aştılar. Bu heyecanlı bir manzara idi, benim zayıf kalbim göğsümün altında çırpınıp duruyordu. Nöbetçiler farkına varmadı. Adam boyundan yüksek tahta duvarın dışına çıkanları artık göremedik. Ben ve birkaç Alman arkadaş bunları aşırıdıktn sonra pavyonumuza çekildik, o andan sonra da başarı ile hududu aşmalarının haberini her gün ve her saat bekledik...

Ertesi gün üçlerin yokluğu belli oldu. Lâgerde derin ve sert bir araştırma ve eleştirme başladı. Pavyon arkadaşları çok sıkı bir soruşturmayaya uğradılar. Ben de beraberdim. Tabii hiç bir şeyden haberimiz yoktu. Rus lâger komutanı çok öfkelenmişti. Lâger sıkıyönetim altına alındı, bütün eğlenceler, oyunlar yasaklandı, birkaç gün pavyonlarda kapalı kaldık. Firarın ertesi günü Rus komutanlığı her tarafa atlılar saldırdı. Özellikle Çin hududunun ötesinde ciddi aramalara girişildi. Çin hududu diye harita üzerinde bir çizgi görülür, ne var ki Ruslar için bu sınır çizgisinin bir kıymeti yoktu. Dış Moğolistan'ın merkezi olan Ulanbatur (Urga) a kadar kendi topraklarıymış gibi Ruslar serbestiler. Bizim arkadaşlar da o tarafa gitmişlerdi. Bundan ötürü her gün, endişeli bir haber almaktan korkuyorduk.

Aradan bir hafta kadar geçti, arkadaşları götüren kılavuzdan haber bekliyorduk. Arada bir parola vardı: (Kuşlar uçtular) bu parola ile kılavuz bize bir kâğıt ge-

tirecekti. Nihayet parola geldi. Kuşlar uçmuşlardı, çok sevindik, fakat birkça gün sonra bu sevincin yerini bir matem aldı.

Rus komutanlığı kaçanların tutulduğunu bir genelge ile bildirdi. Önce buna inanmak istemedik ne var ki bir hafta sonra üç Alman arkadaşın cenazeleri develerin sırtında lâgere kadar getirildi. Zalim Rus komutanlığı cenazeleri develerin semerleri üstüne gelişigüzel bağlatmış kiminin başı aşağı sarkmış, kiminin bacakları yerden sürünecek kadar askıda kalmış bu durumda, esirlerin gözü önünde dolaştırdıktan sonra cenazeleri lâger kıdemlisine teslim ettiler. Bu olay beni çok kederlendirdi, sevdiğim ve kader birliği yaptığını arkadaşlarımdı bunlar... Donmuş cenazeler dinî törenden sonra karlar kazılarak toprağın karnına gömüldüler. Bu toprak çukurları, dünyanın neresinde olursa olsun ana kucığı idi. Bu çukurda çürümekten ve yine toprak olmaktan başka sonuç yoktu... Toprak ana, evlâtlarını kendi zerreleri arasına karıştıracaktı... Geçici bir süre için hayata verdiğini böylece geri almıştı.

Barbarlığın canlı bir misali idi bu. Kaçanları yakalamak haklarıydı, öldürmek ve cesetlerini böyle aşağılık şekilde göstermek barbarlıktı, vahşî bir Kazak komutana yaraşan bir işti bu.

Kader Böyle İmiş

Arkadaşlarım beni birlikte götürmediler. Romatizma rahatsızlığı bunun nedeni oldu. Ben birlikte gitmekte direnceli idim, götürmediklerine üzülmuştüm ama, ölümden de kurtulmuştum... Buna «kader böyle imiş» dedim ve geçtim. Evet ben de onlarla beraber değildim,

sağ kalmıştım. Şu halde yeni firar yolları aramak için yaşıyordum.

1917'nin ilkbaharı yavaş yavaş yüzünü göstermeye başladı, şurada burada çıkan kar çiçekleri bahar gelini- nin esmer duvağını süslüyordu. Ben de 26'ncı yaş yılı- nın taze baharına ayak basmıştım.

Krasnoyarsk'a Gidiyoruz

Ruslar nedense esirleri sık sık kamptan kampa gön- deriyorlardı. Şimdi de bulunduğumuz kamptaki esir su- baylar başka yerlere dağılıyordu. Çin hududuna yakın olan bu kamptan kaçmak kolaydı. Eğer Alman arkadaş- larım Urga yoluyla gitmeyip de başka yerlerden Mogo- listan'a dalsalardı belki kurtulurlardı. Çünkü Urga'daki Rus konsolosluğunun emrinde bir Kazak süvari bölüğü varmış. Kaçan Almanları yolda yakalayan ve öldüren Ruslar, bu bölüğün Kazakları imiş. Eğer bu kamp dağıl- masa idi ben de Moğolistan üzerinden fakat Urga'dan uzak yerlerden geçmeyi tasarlamıştım. Ama şimdi yön değişti. Ben de Krasnoyarsk'a giden kafiledeyim.

Günün birinde yine geldiğimiz yoldan İrkutsk gölü- nün güneyinden ve İrkutsk şehrinin yanından geçerek demiryolu ile Krasnoyarsk'a geldik. Bu şehir orta Sibir- ya'da Yenisey eyaletinin merkezidir. Çin hududunda es- ki Türk yurdu olan Tanrı Tuva dağlarından çıkarak ku- zeye doğru bütün ovayı sular. Doğuda Tunguzların, ba- tıda da, FİN grubundan olan Ostiyakların bulundukları yerleri bırakarak kuzey buz denizine karışır.

Nehir boyunun en verimli yerlerinde Rus Kazak ko- lonileri kurulmuştur.

Krasnoyarsk şehri, bir zamanlar Gök (Kök) Türk-

lerin yaşadıkları yerdedir. Sibirya'nın büyük şehirlerindendir.

Şehirden 3 kilometre uzakta olan askerî kampa geldik, üçer katlı ve tuğladan yapılmış büyük kışlalarda idik. Bu kampın etrafı da kalas tahta duvarlarla çevrilidir. Ve her 50 metrede bir nöbetçi kulübeleri kampın içini ve dışını görür, geceleri de elektrikle aydınlatılırdı. Bu kampta 70-80 kadar Türk, 100 kadar Alman ve birkaç bin de Avusturya-Macar subayı vardır. Türklerin kıdemlisi Kurmay Yarbay Arif Bey «9'uncu Kolordunun bir tümeninin komutanı» idi. Kendisini ziyaret ettim ve gereken açıklamaları yaptım.

Kampta Hayat

Günlük hayat içinde mütalaa, dil kursları, spor sahne ve müzik eğlenceleri geniş yer tutardı. Viyana Operasının ielri gelen bazı artistleri de dahil zengin filarmoni orkestrası, güzel konserler veriyor. Büyük bir topçu ahırından tiyatro haline getirilmiş salonda haftada bir çeşitli komedyalar, dramlar, hatta Faust ciddî piyesler sahneye konuyordu. O kadar ki Rus subayları bile bu konser ve tiyatrolardan çok memnundu, eşleriyle birlikte bunları kaçırmıyorlardı. Biz Türklerin de bir keman ve mandolin saz grubumuz vardı. Kütüphanemiz İsveç Kızılhaçının yardımı ile Almanya ve Avusturya'dan getirilmiş her ilim kolunda birçok kitaplar, romanlar ve edebî eserlerle dolu idi. Yaz ve kış sporları metodlu, müsabakalı ve mükâfatlı olarak yapılıyordu. Hasılı bu esirler kampında esirliğin elem ve acılarını unutturmak için her çeşit tertipler yolunda idi. Herkes bol bol eğlencelerle ve oyunlarla meşgul...

Ben bu hayata kolay kolay uyamıyorum. Almanca kitaplardan faydalanırken bir yandan da Nostalji «Yurt düşüncesi hatalığı» gittikçe artıyor, hiç bir şeyden zevk almıyorum, uykum perişan. Kamp doktoru Avusturyalı bir hekim arkadaşım beni zayıflar pavyonuna ayırmıştı. Ufa'lı Zeki Velidi «Profesör Velidi Toğan» ın Türk - Tatar tarihini okuyor Rusçaya çalışıyor ve ara sıra çıkar-dığımız el yazılı Türkçe gazeteye Türk - Moğol münasebetleri ve Sibirya'nın etnoğrafik durumu hakkında yazı yazıyorum. Böylece vakit geçiyor, fakat kafamın içinde beni rahatsız eden düşünce de artıyordu: Artık hasta değildim, topal ve sakat değilim, bu esirliğe daha ne kadar tahammül edecektim.

İKİNCİ FİRAR

Esaretten kurtuluş ümidi, ruhu evvelâ bir rüya gibi sarar. Sonra bu rüya bir ihtiras olur. Esirin gecelerini gündüzlerini dolduran bir ihtiras...

Birinci firarın talihsiz sonucuna rağmen bu ihtiras, varlığından bir şey kaybetmedi. Üstelik gerçekten bir RÜYA ile de beslendi. Bir gece bir rüya gördüm ve işte bu rüya, hem de her gün biraz daha kökleşen kurtulma inancıyla hayatımın bir dönüm noktası oldu. Esaretten kurtulmaya, bu inançla atıldım. Büyük yolculuk böyle başladı. Hem öyle bir yol ve öyle bir yolculuk ki.

Bir Gece Bir Rüya Gördüm

Firar ediyormuşum. Önüme buz tutmuş bir nehir çıktı. Buz üzerinden geçiyorum, birden buz kırıldı, suya düştüm. Büyük bir telâş içinde yüzmeye başladım. Geniş kulaçlarla yüze yüze kenara çıktım. Önümde geniş bir ova, tatlı bir yaz güneşinin ortalığı dolduran pırıl

pırıl dalgalarına gömüldüm. Ve ferahlık içinde uyandım, rüyalara pek de önem vermem ama bu rüya bende büyük bir ümit ve cesaret uyandırdı. İkinci firar kararımın kuvvetine bu rüyanın psikolojik etkisi de katıldı. Kendime bir yol arkadaşı da bulmuştum.

Fon Braun

Kafkas cephesinde 1914 kış harekâtında İstanbul'dan Ardahan tarafına gelmiş olan 8'inci Türk Piyade Alayının Komutanı Ştange Bey'le birlikte gelip harpte esir düşen Alman Üsteğmeni Fon Braun'ı İrkutsk'ta uzaktan görmüştüm. Türk ordusunda harbe girdiği için Ruslar bu zatı tek hapis cezasına uğratmışlardı. Hapishane pavyonlarımız yan yana idi. Konuşamadık ama uzaktan selâmlaştık. Aradan bir yıl geçtikten sonra sonra hapislik cezası kaldırılmıştı. Fon Braun'la şimdi Krasnoyarsk kampında birleştik. Daha ilk konuşmamızda birlikte kaçmak için anlaştık. Sık sık görüşüp fikir alışverişi yapıyor ve firarı planlamaya çalışıyorduk.

Casus Ömer Selim

Başımızda bir belâ vardı. Troyskosavsk garnizonundan benimle birlikte Krasnoyarsk'a gelen Ömer Selim bizi boş bırakmıyor. Bu adam öteden beri bana musallat idi. Bunun ne mal olduğunu Fon Braun'a anlattım. Yanımıza geldiğinde ancak havadan sudan boş laflar ederdik. Bu taktik sayesinde ki onun şerrine uğramadan planımızı sağlayabildik.

Ömer Selim'in casusluğu hakkında Troyskosavsk kampından ayrıldığımız sıralarda oradaki Avusturyalı

kamp kıdemlisinin bana verdiği vesikayı, Krasnoyarsk'a gelişimde 9. Tümen Komutanı Yarbay Arif Bey'e gizlice verdim. Bir gün bu Ömer Selim koltuğunun altında ufak bir istihkâm baltası gizlemiş olarak Arif Bey'e gelmiş ve tehdit ederek bu vesikayı istemiş. Firarımdan sonra ne olduğunu bilmiyorum. Ancak Kurmay Binbaşısı olarak Ankara'da bulunduğum sırada Ömer Selim'i Adapazarı'nda bir gazinoda gördüm. Ondan sonra Arnavutluğa hudut dışı edildiğini işittim.

Firar Hazırlıkları

Fon Braun'la birlikte başbaşa işleri planlamaya giriştik. Kampın etrafını çeviren kalas duvarın dışına çıkmak yasaktı. Bütün giriş çıkış tek bir kapıdan yapılırdı. Biz de ilk adımı buradan atmak zorunda idik. Ve en emin yol da bu idi. Ancak bir izin belgesine lüzum vardı. Bunu nasıl elde edebilirdik? Almanya ve Avusturya'dan esir subaylara bazı hediye paketleri gelirdi. Şehir postahanesine kadar gidip paketleri almak için kamp komutanı bir izin belgesi verirdi. Bu belge, kapı nöbetçi çavuşuna gösterilir ve birkaç saat için şehre gidilirdi. Bize de böyle belge lâzımdı. Arkadaşım Fon Braun Alman yedek subaylarından bir hakkâk buldu (Mühür kazan). Bu subay kamp amirinin vesikalara bastığı mühüre bakarak onu taklit edecekti. Kalınca bir kauçuktan vesikadaki mühür büyüklüğünde bir parça üzerine mührün mükemmel bir benzerini kazdı. Bir de basılmış boş bir vesika kâğıdı elde edilerek isimlerimiz yazıldı. Kâğıt mühürlendi ve kamp amiri Rus subayının imzasının benzeri bir imza atılarak belge tamamlandı. Mesele kapıdaki nöbetçi çavuşuna bunu yutturabilmekte idi. Bu iş hazırlanırken bir yandan da şehirde ilk barınma yeri tedariki-

ne çalıştık. Kamp mutfağına sebze taşıyan bir Tatar arabacı ile tanıştık. Paltolarımızı bir çuval içinde onun arabası ile şehre gönderdik.

Planımız trenle batıya doğru yola çıkmak ve Tomsk şehrinde benim eskiden tanıdığım bir Tatarı bularak ilk durağı burada yapmaktı. Ondan sonra demiryolu ile Kafkasya'ya doğru mu, yoksa daha emin olsun diye stepler üzerinden Türkistan'a gitmek mi... buna orada karar verecektik.

Sibirya'nın orta kısmı Baykal gölünden batıya doğru, eski Oğuz Türklerinin ve şimdi de Türkistan sınırlarına kadar ova kısmı Kırgız - Kazak'ların bulunduğu yerlerdi. Buralarda Türkçe ile konuşmak ve anlaşmak mümkündü.

İhtilâl ve Biz

1917 Martında Rusya'da bir ihtilâl olmuş, Çar iktidardan düşürülmüştü. Fakat esirler çevresinde değişmiş bir şey yoktu, eski disiplin, eski jandarma, eski hapishane bütün otoritesiyle ayakta idi. Bizim tahta duvarların dışındaki yeni sosyal hareketler ve olaylar hakkında bilgimiz yoktu. Ancak bu çemberi yarıdıktan sonra durumu az çok öğrenmek fırsatını bulacaktık. Belki yeni durum bize daha elverişli olacaktı.

Firar: İlk Çıkış

1917 senesi ağustosunun 23'üncü günü saat 14.00'te hiç bir arkadaşa haber vermeden Fon Braun'la birlikte kampın kapısına yöneldik. İlk ve en önemli tehlike burada idi. İkimiz de soğukkanlı olmaya, en ufak bir şüphe izi vermemeye bütün gayretimizi sarfediyorduk. Ka-

pıya geldik. İzin belgesi benim elimde idi. Uzun boylu, orta yaşlı, kumral, palabıyıklı, kapı nöbetçi çavuşu önümüze dikildi ve raspiska! «izin belgesi» diye sordu. Elimdeki kâğıdı hemen uzattım, aldı, isimlerimizi sordu kâğıtta yazılı olan isimlere uygundu. Fakat vermiyor, enine uzununa inceliyor, mühür ve imza üzerinde duruyordu. Fon Braun yürüdü gitti. Ben ter döküyordum. Adam vesikadan şüphelenmişe benziyordu. Şimdi şuracıkta her şey mahvolabilirdi. Talih kuşu kıl üstünde oynuyor. Öğle güneşinin sıcak dalgaları, içimdeki heyecanla birleşerek ter tomurcukları halinde yüzümünden sızmaya başladı. Adamın karşısında böyle pasif beklemenin sakıncalı olduğunu düşündüm, ona bir sual fırsatı vermeden ben harekete geçtim. Kötü Rusçamla: ne çok baktınız, yoksa subayınızın imzasını tanımıyor musunuz? dedim ve elimi kâğıda uzattım. Saf kalpli Rus çavuşu benim bu çıkışımın etkisi altında kaldı ve «No Ladno» yani (peki) diyerek kâğıdı bana verdi. O anda üzerimden ağır bir yük kalktı. İçimde sevinç, vücudumda hafiflik hızlı hızlı Fon Braun'a doğru yürümeye başladım. Ayak seslerimi işiten arkadaşım durdu ve bana baktı, elâ gözlerinden beyaz yüzündeki kumral sakalına doğru sevinç dalgası akıyor... El ele verdik birbirimizi kutladık, ilk çemberi yarmıştık. Daha aşılacak çok engeller vardı karşımızda... Haydi Allah kolaylık versin.

Tomsk'ta

Krannoyarsk şehrinde Tatar arabacının söylediği yerde eşyamızı bulduk. Biraz yiyecek bir çaydanlık iki çay tası bir de zembil satın aldık. İstasyona gelerek Tomsk'a hareket ettik. Ertesi gün Tomsk'ta idik. Plan buraya kadar iyi gitti. Yolda arayan soran olmadı.

Tomsk'ta görüşmek istediğim Tatar dostumu bulamadım. O da sürgüne gitmiş. Bizi ağırlayan diğer Tatarlar gibi bu zat da Hakkı'nın iftirasına kurban olanlardan birisi idi. Bu zatın yokluğunu öğrendikten sonra artık şehirde başka bildiklerimi aramaya lüzum görmedim.

Camiye sığındık. Şehird dolaşmak ve kahvelerde vakit geçirmek tehlikeli olabilirdi. Bu yönde birinci firarda tecrübe edinmiştim. Bir cami aradım. Fon Braun'la birlikte büyük bir camiye girdik. Caminin çatısı tamir edilmekte idi. Müezzin çömezi olan genç bir Tatarla görüş-tüm. Kendimi bir Türk zabiti olarak tanıttım. Genç Tatar büyük bir ilgi ile beni dinledi ve bizi caminin yanındaki küçük kulübesine götürdü. O da yalnızdı. Öteden beriden konuşmaya başladık. Askerlik çağı gelmiş, fakat veremli olduğundan askere almamışlar, burada camiye hizmetle geçiniyormuş, kimsesi de yokmuş. Genç Tatar bize çay yaptı, bulgur pilâvı pişirdi. Akşamı burada geçirmeyi düşünüyorduk, kamptan firarımızın öğrenilmiş olduğunu tahmin ediyordum ve her tarafa telgraf-lar, haberler verildiğine de şüphem yoktu. Herhalde bizi Tomsk'un bu camisinde aramak kimsenin aklına gelmez diye düşünüyordum. Geceyi camide geçirdik. Ertesi gün ne yapacaktık? Trenle yola devam artık tehlikeli idi, trenleri ararlardı. Fon Braun'u müezzine teslim ettim ve camide bıraktım. Genç Tatar anlayışlı ve iyi bir insandı. Caminin çatısında çalışan işçilere bile görünme-meli idik. Bize bunu söyledi, ben çarşıya gidip bir vasıta aramak için camiden çıktım.

Kırgız Matroslar

En çok yerli ve köylü halkın bulundukları çarşıya ve pazar yerine gittim. Denizci kıyafetinde genç matros-

lar ,tayfalar) a gözüm ilişti. Yüzleri Türk yüzüne benziyordu, yanlarına sokuldum, Kırgız şivesiyle Türkçe konuşuyorlardı. 20 yaşlarında temiz ve yüzü düzgün birisini bir adres sorma bahanesiyle biraz kenara çektim. Kim olduklarını sordum nehir vapurunda çalışan tayfalarmış, bu akşam Barnavul'a hareket edeceklermiş. İyi bir rastlayış, iz kaybetmek için iyi bir fırsattı bu. Genç matrosla biraz daha kenara çekildik yüzünde iyilik ve güvenlik izleri okuyordum. Bu yüzün sahibi fena adam olamazdı. Irk ve din kardeşi olan bir Türk subayına yararlı olabilirdi. Türk'ü ve Osmanlı Devleti'ni, Türk - Rus Harbi'ni biliyordu. Demek ki az çok kültürü de vardı. Sordum beni vapurla Barnavul'a götüremez mi... Bir de arkadaşım olduğunu söyledim, pasaportumuz veya başka bir vesikamız da yoktu. Düşündü taşındı peki! dedi. Akşam... saatte vapur iskelesine geliniz size bilet alayım, vesikasız olur mu, dedim, olur, dedi. Vesika sormazlar. Bundan sevinç duydum, teşekkür ettim, bilet paralarını şimdiden vermek istedim almadı. Akşam buluştuğumuz zaman verirsiniz, dedi. Bunu tecrübe için yapmıştım. Adam güvene lâıykmış, ayrıldık, camiye döndüm, Fon Braun'u müjdeledim. Fon Braun'un ayakta bir Avusturya asker pantolonu vardı. Bunu değiştirmek için ben tekrar gidip adi bir pantolon satın aldım. Akşama doğru misafiri olduğumuz Tatara teşekkür ettik biraz da para verip ayrıldık. Tam zamanında vapur iskelesinde Kırgız matrosu buldum. Bize bilet aldı vapura girdik, yerimiz 1'inci mevki kamara idi. Bu temiz ve beyaz örtülü kamara kılık kıyafetimize pek de uygun düşmüyordu. Ama yapacak bir şey de yoktu. Bir süre sonra vapur düdüğünü çaldı ve harekete geçti. Çarlığın sert ve insafsız idaresinin hüküm sürdüğü topraklardan ayrılıp Obi nehrinin temiz suları içinde makine gürültüleri ile yaptığımız bu seyahat sanki bir emniyet

veriyormuş gibi bir his uyandırdı bende. Bir süre yol aldıktan sonra kamaradan çıktım, vapurun içini gezmeye başladım. Matroşların yattığı yeri gördüm, kamaraya döndüğüm zaman fena bir haberle karşılaştım.

Yakalanmak Korkusu İçinde

Bizim kamaranın penceresinin önünde güverte kısmındaki kanepede oturan birkaç asker bizden bahsetmişler, kafes arkasından isimlerimiz duyan Fon Braun bu sözlere kulak vermiş, bizleri arıyorlarmış, Tomsk askerî şûrasına Krasnoyarsk'tan telgraf gelmiş firar eden bizleri ölü veya diri bulup haber verenlere ödül vereceklermiş. Fon Braun alçak bir sesle gözleri yatağından fırlamış gibi ürkek bir tavırla bunları bana anlattığı zaman ben de korku ve heyecana uğradım. Üç Rus askeri yan yana kanepede oturuyorlardı. Fakat artık bizden bahsetmiyorlar, başka şeyler konuşuyorlardı. İkinci bir aksilik de şu olmuştu: Koridorda bizim kapının yanına birkaç valiz konulmuş, bilet kontrol memuru bunları bizim sanacak Fon Braun'a sormuş, arkadaşım da bozuk bir Rusça ile bizim değil demiş. Biletçi de çekilip gitmiş, ama eğer iki esir subayın arandığından haberi olmuşsa Fon Braun'un tipinden ve şivesinden şüpheye düşebilirdi. Bundan başka kıyafetimiz de ayrıca şüphe doğuracak bir konu idi. Bu iki şüphe kafama çivilendi. Akşam yaklaşıyordu bende huzur ve rahat yok.. kanepede oturan erler kalkmışlardı. Nereye gittiler, ne yapıyorlar, bizden söz ediyorlar mı? Bunu izlemek ve anlamak için dolaşıyordum. Vapurun alt katında büyükçe bir boşlukta ranzalar, sedirler var. Burada birçok er ve sivil erkekler ayrıca kadınlar da yatıyorlar ve oturuyorlar. Votka da içiliyor, bir kısmı da keyfe dalmış. Biraz dolaştım,

bir armonik sesi beni tekrar buraya çekti. Orta yerde Çinli bir kadın şıkır şıkır oynuyor, göbek atıyor, eğlen- ce kızışıyor, herkes kendi keyfinde. Bizden bahseden kimse yok. Biraz rahata kavuştum, kamarama döndüm. Fon Braun'la birlikte karnımızı doyurduk ve sabaha ka- dar yarı uykuda yarı uyanık bir gece geçti. Sabahleyin güneş yükselmiş güzel bir yaz günü başlamıştı. Kafeste kuş gibi kapalı kaldığımız bu kamaradan bir an önce kurtulmaya can atıyorduk.

Barnavul

Barnavul'a geldik. Dostumuz Kırgız tayfaya teşek- kür ve veda ettim. Yiyecek sepetimizi ve paltolarımızı alarak birinci mevki kamaramızı terk ettik ve iskeleye çıktık. Vesika falan sorulmadı. Halkının çoğunluğu Kırgız - Kazak olan bu kasabada tesadüfün boşluğuna doğ- ru yöneldik. Kime ve nereye gideceğimizi bilmiyorduk. Herhangi bir otele veya bir hana da gidemezdik. Oralar- da vesika ararlar. Fon Braun'la birlikte sokakları dolaş- mak da tehlikeli idi. Yabancı olduğumuz bir kasabada birlikte yürümenin cezasını birinci firarda Zima köyün- de yakayı ele vermekle çekmiştim. Bu bana bir tecrü- be olmuştu. Etrafa bakınırken yeni yapılmakta olan iki katlı kerpiç bir bina gördüm. Burası bir okul olacakmış. Binayı görmek istiyormuş gibi içine girdik, kimseler yok- tu. Fon Braun'u orada bıraktım, çarşıdan ekmek, pey- nir alarak döndüm, karnımızı doyurduk, burada fazla kalamazdık. Nehir yakındı, su kenarına doğru gittik. Şe- hirle nehir arasında bazı yerleri yüksek otlarla örtülü bir düzlük vardı. Otların arasında gözden saklanmak mümkündür. Fon Braun'u otlar arasında bir bir yerde bıraktım, uzanıp yattı, ben çarşının yolunu tuttum. Ko-

nuşup dert açacak ve yardım isteyecek birisini bulacaktım. Çarşıda bir demirci atelyesinin açık olan geniş kapısı önünde durdum. İçeride uzun boylu, esmer temiz yüzlü birisi, yanında da birkaç çırağı vardı. Adam Kır-gız'a benzemiyordu ama bir Müslüman olduğuna da şüphe yoktu. Selâm verdim, Kafkas Türkçesiyle selâmımı aldı. Nereli olduğunu sordum, Petrovski (*) li Lezgi imiş. Eskiden buralara sürgüne gelmişler, ben de Kafkasyalı olduğumu söyledim. Oturttu, çay ikram etti. Adı Mamet (Mehmet) imiş. Ben uzun müddet oturdum, öğle yaklaştı, Lezgi ile yalnız görüşmek istiyordum, çıraklar gittiler, artık açılmak sırası gelmişti. Konuşmalarımız bende bir güven yarattı, karşımda temiz bir Müslüman adam vardı. Esir Türk subayı ve Kafkasyalı bir babanın oğlu olduğumu, Türkiye'ye gitmek için Krasnoyarsk'tan kaçtığımı söyledim, iyi yüzle dinledi. Sonra elimde bir belge bulunmadığından her an tehlikedeyim, bana bir vesika ve geceleyin de yatacak bir yer bulamaz mı? Biraz düşündü iki saat sonra gel belki bir şey yaparız, dedi. Ben dükkândan çıktım.

Tavarişi Bolşeviki, Havarışı Menşiviki

Biraz aşağıdaki meydanlıkta kalabalık vardı, o tarafa yürüdüm, şker elbiseli çavuş üniformalı birisi halkın ortasında bir masa üstünde nutuk veriyordu. «Tavariş Bolşeviki» (Bolşevik yoldaşlar) diye söze başladı. Ben pek de bir şeyler anlamıyordum, fakat hatip heyecanlı ve kesin sözlerle etkili olmaya çalışıyordu, bekle-

---

(*) Petrovski Dağıstan'da Hazer denizi sahilinde eski adı Ma-haçkala olan bir şehirdir.

dim, bir süre sonra bir öğertmene benzeyen sivil birisi çıktı. Bu da Menşevik imiş.

Çarlığı deviren ihtilâlin iki partisi arasında bir seçim düellosu olan bu konuşmalar Petrograt'ta kurulacak kurucu meclise üyeler seçmek içinmiş, dinleyen halk azdı, hem de ilgisizdi. O sırada çoğu da dağıldı. Ben de arkadaşımı aramaya gittim.

Fon Braun'u bıraktığım yerde ve bıraktığım gibi yatar durumda buldum. Beni görünce bir sevinç çığlığı kopardı. Üç dört saat içinde çok üzüntüler geçirdiği yüzünden belli idi. Yüksek otların arasında biraz karnımızı doyurduk, nehrin berrak suyundan içtik.

Belgeye Kavuştum

«Saldatski - Raboçi «Asker Amele» Komitesinde

Petrovskili demirci dostumu tekrar buldum. Dükândan birlikte çıktık bana şu talimatı verdi: «Ben Petrovskili bir Lezgi imişim. Almatık “Almaata” “Güney Kırgız bölgesinde bir kasabadır” da kuyumculuk yapan kardeşim ölmüş, onun ailesini bulmak için yolda, trende pasaportumu ve paramı çaldırmışım. Şimdi bunu belirlen bir belge istiyormuşum..” birlikte komite binasına gittik. İki katlı bir yapı, Lezgi arkadaşım toplantı salonuna girdi, bir şeyler konuştu. Beni çağırdılar. Tüyle-
rimin ürperdiğini hissettim. İçime korku girdi. Bu çağırılmayı beklemiyordum, çekinerek içeri girdim. Masanın etrafında asker sivil on insan vardı. Hepsi ayrı ayrı beni süzdüler. Yorgun argın halime bakarak belki şahsıma bir önem vermeye lüzum da görmediler ve bir şey de sormadılar. Başkanın izni ile dışarı çıktım, az sonra dostum elinde bir kâğıtla yanıma geldi, sevindik.

İşte Sibirya'da ırk ve din kardeşlerimden gördüğüm büyük iyiliklerin birisi bu oldu. Belge benim için tam bir can kurtaran idi. Şimdi sıra arkadaşımınla birlikte bir yatacak yer tedarikine gelmişti. Lezgi dostum bizi dükkânında yatırmayı sakıncalı buldu. Fakat Barnavvul Kırgız Millî Komite Başkanının adını ve adresini verdi. Akşam karanlığı bastıktan sonra onunla görüşmemi söyledi.

Ben tekrar nehir boyuna yöneldim. Akşam karanlığında Fon Braun'un yerini ararken otlar arasında asker elbiseli bir erle bir kadını sarmaş dolaş halde gördüm. Hiç kıpırdamadılar, ben de biraz aykırıdan doğruca nehir kenarına indim. Beni görmüş olan Fon Braun da yanıma geldi. Bir vesika tedarik ettiğimi söyledim. O yine burada bekleyecekti. Ben de Millî Komite Başkanının evine gidecektim. Bir yatacak yer bulursam ne âlâ, bulamazsak geceyi burada otların arasında açık havada geçirecektik.

Çekingen Bir Başkan

İyice karanlık bastıktan sonra Millî Komite Reisinin evine gittim, burasını akşama doğru gündüz gözü ile görmüştüm. İşin kötü tarafı şu ki, evin önünde kocaman bir askerî kışla, kapısının önünde de nöbetçi vardı. Kapının elektrik lambası çevreyi ve Millî Komite Başkanının kapısını aydınlatıyordu. Oralarda beklemek ve dolaşmak sakıncalı olduğundan hemen evin kapısını çaldım ve içeri girdim. Millî Komite Başkanı beni biraz soğuk karşıladı, fakat geri çevirmedi. Kuyumcu dostum kendisini durumdan daha evvel aydınlatmıştı. Orta yaşlı esmer yüzlü etine dolgun bir kimse olan başkana kim

olduğumu ve dileğimi anlattım. Yüzünde korku izleri görüyordum. Evinin önünde kışlanın bulunmasını bir sakınca olarak ileri sürdü ve çekindiğini açıkladı. Adam haklı idi, yerli İslamların millî alanda çabalarını asker-amele komiteleri dahi hoş görmüyorlardı. Başkana bir de Alman arkadaşım olduğunu ve beni gizli bir yerde beklediğini söyleyince daha fazla kaygılandı. Benim gerçek bir Türk subayı olup olmadığını inceleyen yollu sualler sordu. Güven verici cevaplar aldı. Demiryolu ile batıya gitmeyi sakıncalı bulduğumu ve step yolu ile Türkistan'a gitmek istediğimi açıkladım. Bu fikrim başkancaya uygun görüldü ve bizi Semipalat'a kadar gönderebileceğini söyledi. Bir süre sonra bir çocuğun yanında 40 yaşlarında Turgan Bey adlı birisi geldi. Bu kişi reisin emin adamı imiş, bunun eliyle at alışverişi yaparmış. Şimdi de trenle Semipalat'a at gönderecekmiş, ben ve arkadaşım atların yanında seyis olarak gidebilirmişiz. Bu fikri ileri sürdü, pratik bir buluştu. Memnunlukla razı oldum, geceyi Turgan'ın evinde geçirecektik. Başkana teşekkür ve vedadan sonra Fon Braun'u bıraktığım yere doğru yürüdük. Buluştuk, epeyce uzak olan bir yerde ye kasabanın kenar semtinde Turgan'ın evine geldik.

Turgan'ın evinde geç vakit bize çay ikram ettiler, geceyi geçirdik, ertesi sabah Turgan bizi kalın tomrukların yanına götürdü elimize de bir hızar verdi, bunları parçalamaya başladık. Kollarımız pek de idmanlı değildi. Ama çalışıyorduk, adam havadan iki amele bulmuştu. Kimbilir kaç gün çalıştıracaktı. Öğleyn bir çorba içtik yine çalıştık. İyi başaramadığımız bu iş ağır gidiyordu. Kollarımız tutmaz hale geldi. Turgan da işimizden memnun değildi, şimdi kurumuş kerpiçleri yerden toplayıp istif etmek ve tam kurumamış olanları da ters yüz etmekle görevlendik. Biraz sonra ellerimiz kupkuru oldu.

Avusturyalı esirlerden bir çek eri vardı. Turgan'ın hayvanlarına bakarmış, bizi uzaktan görür, merakla di-kiz ederdi. Bu sakıncalı bir durumdu. Adam bizi anlarsa belki haber de verebilirdi.

Bay Turgan'a bizi çabuk Semipalat'a göndermesin-de direndik. İki gün sonra iki vagon dolusu atın yanın-da yardımcı seyis olarak istasyona geldik.

Kırgız Sahralarına Doğru

Barnavvul istasyonunda Semipalat'a giden kimseler-le tanışmak istiyordum. İstasyon duvarlarının diplerine sığınmış düşük kıyafetli bazı insanlar gördüm. İçlerin-den kaba yapılı ve kaba suratlı birisiyle görüştüm. Se-mipalat'ı hiç tanımadığımı, bir arkadaşımın beni Semi-palat'ta birkaç gün para karşılığı misafir edecek birisini bulamaz mıyım?» diye sordum. Kurnaz ve hileci suratlı Tulau Bay adlı bu adam hemen kendi evinde bizi ağır-layacağını söyledi. Ertesi gün Semipalat'a geldik. Semi-palat Kırgız - Kazak ülkesinin merkezidir. Eskiden Oğuz-ların «Göktürklerin yerleri olan Tiyanşan dağları (Tan-rı dağı) eteklerinde büyük bir ovanın merkezi idi. Kırgızca (Cidi Saray) derler-ki Rusçası da Semipalat'tır. Bi-zim Türkçede «yedi saray» demektir.

Kaçakçıların Evinde

Trenden indikten sonra Tulau Bay bizi şehrin dı-şında ve uzakça bir mahalledeki evine götürdü. Evde büyük bir odaya girdik. Odanın yarısı yerli bir sedirle yerden bir metre kadar yüksek, öbür yarısı ise basılmış

toprak zemin halinde idi. Sedirde minderler üzerinde oturduk. Erkekli dişili hantal insanlar ve çoluk çocuk etrafımızı aldılar, bana pek aldırış etmiyorlar ama Fon Braun'a hayretle bakıyorlardı. Uzun boylu Rus'a benzeyen bu yabancı kimdi? Onu yadırgayan bir halleri vardı. Birbirimize baka baka bir süre geçti, konuşmuyorduk, zaten ne konuşacaktık ki. Bir aralık ev sahibinin gözü bileğimdeki saate ilişti, bu nedir, dedi. Fikrini anladım ve cevap vermedim. Tekrar soruyor, «vakti gösteren (vakti gösteren) yani saat değil mi bu? Evet dedim. Hiç bir şey düşünmeye lüzum görmeden bunu menne bir (bunu bana ver) dedi. Ben, bu bana da çok lâzımdır veremem, dedimse de el çekmiyor, nihayet para verdim ve saatten vazgeçti. Karnımız aç idi. Bir çorba içtik, yemekten sonra sedir üstündeki minderlere erkekli dişili uzandılar, bu adamlarda ar, namus konusu pek hafife alınıyor, yanımızda bir erkek genç bir kadının ötesine berisine el atıyor ve bizi tahrike çalışıyordu. Maksudı, para sızdırmak olduğunu anladım. Semipalat'ın bu kenar mahallesinin bir çapulcu yatağı, bir soyguncu ve kaçakçı yuvası olduğunu görüyordum. Bir an evvel buradan kurtulmalı idik.

Millî Komite Merkezinde

Semipalat'ın Millî Komite Başkanını, Barnavvul'daki Komite Reisinden öğrenmiştim. Komite binasına gittim, Başkan Mirza Yakup ve bazı üyeler Akmolinsk (Akmolla) nahiyesine gitmişler, sekreterle görüştüm, 25 yaşlarında esmer orta boylu bir genç olan sekreterin bir Türk'ten hiç farkı yoktu. Mirza Yakup'un birkaç gün sonra Akmolla'dan döneceğini söyledi.

Sekreter benim kim olduğumu merak ediyordu. Her

şeyi anlattım ve stepler üzerinden Türkistan'a gideceğimi, bir de arkadaşım olduğunu, şimdilik bir yatacak yer, sonra da birer pasaporta ihtiyacımız olduğunu söyledim, sözlerimi ilgiyle dinledi. Akşam karanlığına doğru gelmemizi bildirdi. Bu gencin gösterdiği büyük ilgi ve yardım isteğini kabulü beni çok duygulandırdı. Bizi bir eve gönderecekti. Teşekkürle ayrıldım ve Tulau Bay'ın evine dönerek durumu arkadaşşıma anlattım. Ellerimi sımsıkı tutup gözlerindeki sevinç dalgalarını sessizce gözlerime doldurdu, çok memnundu. Evde yalnız kaldığı sürece epeyi sıkılmış, dil bilmediği için de küçüklü büyüklü toplanıp alay etmişler.

Tulau Bay'ın evinden soyulmadan kurtuluyoruz diye seviniyorduk. Üstümüzdeki kıymetsiz ve eski elbiseden ve bir yemek sepetimizden başka eşyamız olmadığını gördüler. Paramızın da kıt olduğunu söylemiştim. Misa-firlik parasını verdik ve ayrıldık. Gündüz gözüyle sokakta dolaşacağımıza kalabalığa karışıp vakit geçirecektik. Burası Tulau'nun evine yakındı. O günlerde arife imiş, halk ölülerini ziyaret için mezarlığa dolup boşalıyordu. Bu durum bizim işimize de yaradı.

Akşam üstü Millî Komite binasına gittik, sekreter orada idi. Mektep üniformalı küçük bir öğrenci bizi barınacağımız eve götürecekti. Genç sekretere teşekkür ettik ve ayrıldık. Gideceğimiz ev Semipalat'ın asıl Kırgız semtinde ve İrtiş nehrinin öte yakasında idi. Çocuk ileride ayrı gitti. Biz de onu gözden kaybetmeden yürüdük ve iskeleye geldik. Nehirde köprü yoktu, büyük bir sal, varagel halinde bir yakadan öbürüne insan, hayvan ve yüklü araba taşıyordu. Bilet aldık ve karşıyakaya geçtik. Şimdi daha emin bir bölgede ve huzur içinde idik. İşler iyi gidiyordu. Birkaç gün sonra Türkistan yolunu tutacaktık.

Yakalandık

Çocuk önde 50 adım kadar gerisinde Fon Braun, bir o kadar uzakta da ben, kirli gaz lambaları ile yarı aydınlık toprak bir sokaktan epey yürüdük. Geleceğimiz eve yaklaşmışız, tam bu sırada bir bekçinin Fon Braun'ı durdurduğunu farkettim. Bir şeyler soruyordu. Hah Allah'ın belâsı aksi şeytan! Kendimi selâmete ermiş saydığım bu Kırgız semtinde yakalandık diye içimden söyleniyordum. O sırada Fon Braun (Halil!) diye bağırdı. Aramızda uydurma ad almıştık. Ben Halil idim, o da Ali idi. Hiç cevap vermedim. Bekçi onunla anlaşılmayınca bana doğru yürüdü. Elimdeki vesikaya güvenerek karşısında durdum, ama kalbim küt küt çarpıyordu. Kim olduğumu sordu. Bozuk bir Rusça ile Kafkasyalı olduğumu Almatık'a gideceğimi, şimdi geceleme için bir han aradığımı söyledim. Bekçi bizi hırsız sanmış, koltuğunun altında dürülü paltom vardı. Bekçi sözüme inanmadı, düdük çalmaya başladı. Boynunda asılı bir tabanca üzerinde siyah üniforma bir de pala vardı. Ben soğukkanlı davranarak bekçinin ne yapacağını bekledim, buradan ayrılma dedi, tekrar Fon Braun'a doğru yöneldi. Çocuğun girdiği evi gören Fon Braun bekçinin onu yalnız bırakmasında faydalanarak oralarda saklandı mı yoksa uzaklaştı mı bilmiyorum. Ama bekçi onu bulamadı. Habire düdük çalıyordu. Bu sıra ben hemen oracıkta açık duran büyük bir avlu kapısı gördüm ve içeriye girdim. Tek katlı basık bir kerpiç binanın kapısı da açıktı. İçeride ışık vardı. Büyük bir telâş ve heyecanla eve daldım. İrili ufaklı 7-8 inasın yere döşenmiş bir sofranın başında toplanmışlardı. Kırgız şivesiyle «Selâm aleyküm» dedim. Hep birden büyük bir çığlık koparıp yerlerinden fırladılar. Öğle bir korkuya kapıldılar ki içlerinden hiç kimse ne selâmımı aldı ve ne de bir tek sual

sordu. Ben buraya girdiğime pişman oldum. İkinci bir lakırdı söylemeden dışarı çıktım. Arkadaşımı bulacaktım Sokakta Fon Braun'un gittiği tarafa yöneldim. Bekçi tekrar karşıma çıktı. Onu bulamamış, büyük bir hiddet ve heyecanla üzerime yürüdü, nereye gittin? Arkadaşın nerede? diye bağırmaya başladı. Ben alçak bir sesle bilmiyorum, sen beni bıraktın gittin, ben de buralarda seni bekliyorum, ne diyorsan de, ben hana gideceğim, dedim. Tabancası elinde fakat ateş etmiyor. Haydi benimle gel dedi. Ve beni önüne kattı. Elimdeki vesikaya güvenerek onunla gittim.

Polis Karakolunda

Karakola geldik ben hiç istifimi bozmuyorum, telâşsız ve sakin durmaya çalışıyorum. Odada bir masanın önünde kumral bıyıklı efendi tavırlı üniformalı bir memur oturuyor, bekçi olayı heyecanlı bir şekilde anlattı, o da tam bir sükûn içinde dinledi. Vesikamı gösterdim, bu vesikaya göre polisçe yapılacak bir şey yoktu. Beni neden tutup karakola getirdiğini sorunca bekçi mosmor olmuş bir yüzle; benim bir arkadaşım da olduğunu kaçırdığımı ve bizim hırlı adamlar olmadığımızı var kuvvetiyle anlatıyordu. Ben ilk sözümde direndim. Dürülü paltomu açtılar, içinden bir traş bıçağı ile bir diş fırçası ve macunu çıktı. Memur bunlara baktı, bana baktı herhalde çok yadırgamamış olacak ki bir şey söylemedi. Bunlar hırsızlık eşyasına da benzemiyordu. Bekçiye aldırış etmedi ve bana: «İyi Rusça bilmiyorsun yarın erken gel de seni bir tercümanla tekrar dinleyelim» dedi ve vesikamı alıkoyarak beni serbest bıraktı.

Karanlıklar İçinde

Bir taraftan bu kurtuluşa sevinirken bir yönden de bekçi ardımı izliyor telâşî içinde karanlıklara dalıp çıkıyorum, nereye gideyim, ne yapayım bilmiyorum. Su dökme bahanesi ile bir köşede bekledim, ardımdan gelen kimse yoktu. Alçak bir toprak evin, sokağa bakan açık penceresinden bol bir ışık taşıyordu. Yavaşça yaklaştım, lüks lambasının yanında bir er bir eri tıraş ediyordu. Başka kimse yok, hemen uzaklaştım. Hafiften bir yağmur başladı, başımı sokacak bir yer lâzım, başka bir pencere daha gördüm, zayıf bir ışık seziyordu. İçeriye baktım, bir kadın tandırda ekmek pişiriyor, oradan da ayrıldım. Gökte bulutlara bakarken gözüme bir minare ilişti. Tam korunacak bir yer diye mescit avlusunun kapısına yaklaştım. Sokakta kimseler yoktu.

Firarda En Güvenilir Barınaklar Mescitlerdi

Kapının çengelini açtım ve avluya girdim. Karanlıkta avlunun her tarafını dolaştım bir ev veya bir oda bulamadım. Bir tarafta yıkık bir köşe kapkara görünüyordu, yaklaştım içerden hayvan nefesleri geliyordu, bir ahırmış, cebimdeki kutudan bir kibrit çıkardım yağmur değmeyen bir siper altında yaktım. Birden, yatan keçiler ayağa fırladılar. Sığır nefesleri de daha fazla yükseldi. Hemen uzaklaştım, hırsız diye yakalanabilirdim. Yağmur hızlanıyor ve ben ıslanıyorum, değiştirecek çamaşırım da yok. Cami duvarına dikine yaslanmış bir tabut bir de teneşir gördüm. Tabutun altında yağmura karşı çömeldim. Biraz dinlendim, cami kapısının açık olması ihtimali aklıma geldi, yokladım açık.. İçeri girdim bir kibrit daha yaktım, duvarda küçük bir petrol lambası

vardı onu yaktım. Zemini kırmızı bezle kaplanmış hasır döşemeli olan bu cami aralığı münasip bir yerdi. Dışarıya fazla ışık vermesin diye fitili iyice kıstım, sonra da caminin içini gezdim. Kandiller, beratlar, şamdanlar, dinî levhalar, yine aralığa çıktım duvarın dibine uzandım. Uyumak istedim mümkün mü? Kafam dolu arkadaşımı bulacağımdan hiç ümidim yok, yarın polis karakoluna gidip niteliğimi ispat etmezsem bekçi haklı çıkacak beni aramaya koyulacaklar, acaba bu camiye de bakarlar mı, üzüntü içindeyim, her şeyden evvel buralardan uzaklaşmalı ve izimi kaybetmeliyim. Fakat nasıl?

Birisi Geliyor

Bir aralık cami avlusunun kapısının açıldığını duydum. Henüz karanlık kim olabilir, acaba bekçi mi izledi. Belki lambadan ışık sızdı da ona mı geldi diye çarpıntılar geçiriyorum. Az sonra caminin kapısı da açıldı. Baş sarıklı üstü hırkalı genç bir adamın yüzü lambanın donuk ışığı altında belirdi, ben uzanmış durumumu bozmadım. O da içeri giremiyor, anlaşılan korkuyordu. Yattığım yerden seslendim: İçeri girin ben bir garip yolcuyum, yer bulamadım yağmurdan buraya sığındım. Genç adam hiç tınmadı. Yavaş yavaş kalktım ona doğru yürüyerek selâm verdim ve elimi uzattım. Dili tutulmuş gibi duran genç geriye fırladı, kapının dışına çıktı. Ben de belki korkudan bağırır, feryad eder diye geri çekildim, bu çocuğu müezzin zannediyordum. Benden korkmamasını içeri girip işine bakmasını söyledim, nihayet benim bir umacı veya insan kılığına girmiş bir kötü ruh, bir hortlak olmadığımı kavramış olacak ki, tek bir söz söylemeden içeri girdi, kandilleri yaktı. Tan yeri ağarıyordu. yağmur da durmuştu. Orta boylu köse sakallı esmer

bir zat daha geldi, beni görünce o da şaşırdı. Ama korkmadı. Ben bunu imam zannettim. Yanına sokularak kimliğimi ve durumumu anlattım, bana yardımcı olmasını da istedim. Ben esirlikten kaçıp harp cephesine gidiyorum. Türk ve İslâm için tekrar cihada girecektim, bana yardımcı olmanın kendisi için ne büyük sevap olacağını anlattım. Beni sükûnetle ve ilgi ile dinledi, pekey dedi, sen bekle şimdi hazret gelir. Hazret dediği kimse imam imiş, bir kenara çekildim, o minareye çıktı.

Camide Hazretle Konuşuyorum

Siyah cübbeli, beyaz sarıklı, koca karınlı bir zat geldi. Herhalde imam olacaktı. Karşısına dikildim ve imam olduğunu anladıktan sonra müezzine söylediğim sözleri buna da tekrara başladım. Ben anlattıkça yüzünün hatları geriliyor, kaşları yukarı kalkıyordu. Sözümü kesti, cuk cuk cuk «yok yok yok» burda olmaydı bundan kit, benim tusmanlarım «düşmanlarım» Kup bulaydı. Uruslar Tuyganda... diye beni kovmaya kalkışınca, asabım bozuldu, ben de onun sözünü kestim ve şunları söyledim: «Hazret senin evinde değilim burası Allah'ın evidir. Sana söylediğim sözlerden dolayı pişman oldum, beni buradan kovamazsın, namazımı kılar ve çareme bakarım...»

İmama kızmıştım. Din ve insanlık duygusuna yakıştırsa beni Ruslara haber verebileceğini de sözlerime katarak paylar gibi davrandım. Ellerinin parmaklarını şişman karnın üstünde birbirine yakmış beni hayretle dinleyen bu hazret, tavrını yüzünün ve kaşlarının olumsuz halini hiç değiştirmeden, bana, şatiya «çatı» ya çık, seni burada görmesinler cemaat dağıldıktan sonra çık

git, burada kalma, diye son sözünü söyledi ve camiye girdi. Cemaat birer ikişer gelmeye başladı, ben çatının yolunu bilmediğim için geride durdum ve dikkati çekmemek için de cemaata uyduym tabii abdessizdim. Zaten bu da zoraki bir namazdı. Allah affetsin! Altı yedi kişilik cemaat, namazdan sonra dağıldılar. Bana bakan bile olmadı. Hazret ise beni gördü, müezzine bir şeyler söyledi, çekildi gitti. Hazretin bu hali beni çok üzdü. İyi bir insan olsaydı beni hiç görmemiş gibi davranabilirdi. Ben de bugünlerde kendime bir çıkar yol buluncaya kadar burada kalırdım. Burası emindi. Bu düşüncelerimi namazdan sonra müezzine açıkladım. Camiden çıkmadım, çatıda kalacaktım. Fakat çatıdan içeri ilk adımı atar atmaz bastığım, dokunduğum ve nefes aldığım yerlerden boğucu bir toz yükseliyordu. İçeri girmedim, biraz sonra küçük çömez bir tas su ile bir pide getirdi. Akşama kadar bununla idare edecektim. Müezzin göndermiş bunu.

Caminin eski tahta minaresine dışarıdan görülmeyecek şekilde çıktım. Araları açılmış kenar tahtaların imkân verdiği kadar etrafı inceliyor, semtimi tesbite çalışıyordum. Anladım ki dün akşam küçük öğrencinin bizi götürdüğü sokaktaymış bu cami, öğrencinin girdiği evi de gördüm, fakat bu ne! Evin ön sırasında bir köşede bir polis bekliyor, bunu görünce içime iner gibi oldu. Minarede fazla duramadım aşağı indim. Ondan sonra birkaç defa daha minareye çıkıp aralıklardan etrafı gözetledim. Bu defa da polis yoktu. Kendimden şüphelendim. Acaba bu gördüğüm polis değil de bir hayal mi idi. Sabit bir fikirle gözüme öyle mi göründü, bunu çözemedim. Minareden etrafı kollarken bir adamın nehirde hayvan suladığını birisinin de bir araba ile nehrin kenarında durduğunu gördüm. Bunlarla görüşüp bir araç kiralamak ve çöle çıkıp bu netameli yerden kurtulmak

mümkündü. Sonra ne olacağı tesadüfe bağlı idi. Zaten hayat hep böyle gitmiyor muydu...

Akşama kadar orada camide kaldım. Hazrete görünmüyordum. Yatsı namazından sonra müezzin beni evine götürdü, müezzin evi, evden ziyade bir çadıra benziyordu. Kapıdan hemen odaya girdik, ortasından bir perdeyle ikiye bölünmüş, bir kısmı harem, bir kısmı da misafir odası. Müezzin fakir fakat iyi kalpli. Hazretin bana karşı olan aşağılık davranışından üzüntü duymuş gibi bir hali var. Çay ikram etti. Bana yol gösterecek, fikir verecek durumda değil, ne yapacağını da bilmiyor. Semipalat'ı terkedip steplere çıkmama o da taraftar. Nehirde hayvan suladığını gördüğüm arabacılardan bir araba veya bir atla Semipalat'tan ayrılmak fikrine o da katıldı. Tanıdığı bir arabacı varmış, onunla görüşeceğini söyledi. Geceyi bu iyi yürekli fakir adamın evinde geçirdim. Ertesi gün sabah namazından sonra beni bir arabacının evine götürdü, adamla görüştüm, arabanın sahibi başka bir zatmış, başka arabaları da varmış.

Bir Hanımın Yardımıyla

Beni bir eve götürdüler, zengin bir adamın evi, büyük bir avlu içinde karşılıklı güzel iki bina, haber verdiler, şişmanca orta yaşlı bir hanım çıktı, arabacı bir şeyler söyledi ona. Kırmızı yüzlü hanım arabacıya çıkışır gibi yüksek sesle bir şeyler söylüyor. Kırmızı yüzünün ortasındaki dudaklarını büzmüş o kadar bağırıyor ki tek bir sözünü bile anlayamadım. Neyse beni eve aldılar, ev sahibi yok, başka yere gitmiş, pazarlığı hanımla yapacağız.

Küçük Öğrenci

Bir ilkokul öğrencisi çocuk uzaktan beni süzüyordu, iki akşam evvel, Fon Braun'la beni eve götürmek için kılavuzluk yapan çocuğa benziyordu. Kim olduğumu merak etmiş. Arabacı ile hanım arasında bir (Türk) sözü geçince ilgisi artmış, gözlerini yüzüme dikti, zeki çocuk (Türk) sözünün kafasında bıraktığı düşünceyi çözmeye çalışır gibi bana sokuluyor, konuşmak istiyordu. Birden gözleri parladı. Sanki beni tanımıştı. İki gün evvel bir okul arkadaşı okulda, iki Türk subayından bahestmiş. Onları eve götürürken bekçi yakalamış. Bu anlatış, arkadaşları arasında bir merak uyandırmış.

Çocuk bunu baha söylerken yalvarır gibi bir hal aldı, acaba Türk subayı ben miyim? Güzel yüzlü, temiz ruhlu bu yavrucuğa güvenebilir miyim? Hemen gidip arkadaşlarına söylemez mi, sonu ne olur, diye biraz düşündüm. O, iri gözlerini yüzümden ayırmıyordu. Dayanamadım, nihayet evet o Türk subayı benim, dedim ve başka yerde söylememesini rica ettim, çocuk öğrenci hemen elime boynuma sarıldı, güler bir yüzle yanımdan ayrıldı. Az sonra avucu gümüş paralarla dolu yanıma geldi. Annesine söylemiş, annesi de arabayı hazırlattırmış. Bir Avul'a yolcu olacağım. Paraları küçük dostuma hediye ettim. Annesi bana görünmedi, bir kahvaltı sofrası gönderdi. Araba hazır. İçinde bazı eşya da vardı.

Steplere Doğru

İrtiş ırmağının güney tarafında ovayı takip eden toprak yolu tuttuk. Tam batıya doğru gidiyoruz, heyecan ve uygusuzlukla dolu geçen günlerden sonra şimdi

bu step yolculuğunda rahata kavuşmuştum. Korkusuz, endişesiz sarı otlarla dolu ovayı seyre dalmıştım. Güneşin sıcağı etkisini gösteriyordu. Uyku bastı, dalmıştım, ne kadar yol aldığımızı bilmiyorum. Birden araba durdu. Karşımıza iki silâhlı atlı jandarma çıktı. Birden tüylerim diken diken oldu. İlk aklıma gelen şey «kaçtığımı öğrendiler, jandarmalar kovaladı ve işte yakalandım.» Kalbim küt küt vuruyordu, tıkanacak gibiydim. Biraz aklım başıma gelince gördüm ki benimle meşgul olmuyorlar, kaçak mal arıyorlardı. Ne aradıklarını bilmiyorum ama bir şey bulamadılar, benim kim olduğumu sordular gözlerimi oğuşturarak biraz ağırdan aldım. Arabacı bir şeyler söyledi, bereket, rasbiska «vesika» falan sormadılar. Arabacı birisinin eline biraz para sıkıştırdı. Âdet olmuş mutlaka bir zahmet parası verilirmiş. Jandarmalar çekilip gittiler. Biz de yolumuza devamla güneş batarken siyah çadırların önünde durduk, bir avul idi (*). Arabada epeyi sarsılmışım başım ağrıyordu. Bir çadıra girdik, bize kırmızı ikram ettiler (**). Az sonra da taze söğüş et ve pilav yedik ve yine bol kırmızı içtik. Geceyi de bu çadırda geçirdik. Ertesi gün öğleden sonra biket denilen bir misafirhaneye geldik. Yakınında İsa Bey adında birinin avulu vardı, beni oraya götürdüler.

İsa Bay'ın Avulunda

İsa Bay'ın güzel koyu kahverengi kalın keçe çadırındayım (***) yerde kilim ve halı, bir tarafta yatak yığını bir tarafta bir sandık var. 45'lik İsa Bay'ın karısı,

(*) Avul, göçebelerin çadır haline konar göçer evleridir. Türkçemizde av ulsözü belki de bu avuldan kalmadır.

(**) Kırmızı, kısrak sütünden yapılma bir nevi ayrandır. Ekşimtrak ve besleyicidir. Doktorlar veremlilere steplerde

oğulları kızları bir de ihtiyar annesi vardı. Hepsi ile tanıştım. İsa Bay rahatsızdı, yatıyordu. Sol böğründe ağrıdan ve öksürükten yakınıyordu. Herhalde ateşi de vardı. Hoşbeşten sonra rahatsızlıkla ilgilendim. Nabzına baktım yanımda aspirin vardı, birkaç tane verdim. İsa Bay bu ilgimden çok memnun oldu, morali yükseldi. İsa Bay ilaca inanıyordu. Doktora da inanıyordu, ama buralara doktor gelmezdi, ilaç da bulunmazdı. Koca Rusya devleti bu steplerde ancak vergi ve kamçıyla tanınmıştır. Öğrendim ki şehirlerin verimli Rusları hava almak ve kımız içmek için bu steplerde dolaşırlarmış, şunu da anladım ki, bu cahil halkın erkekleri ve kadınları arasında firengi de az değildir. Göçebelik icabı yazın kuzeye demiryolu boyundaki şehirlerin yakınlarına giderler, kendi hayvan ürünlerini satar, giyecek eşya, şeker, çay ve başka şeyler alarak kışa doğru kışlaklara dönerler. Şehirlerde hastalıklı ve frengili kadınlarla temasta bulunan erkekler evlerinde bu hastalığı kendi karılarına verirler. Açık yaralı ve burnu düşmüş insanlara da rastlanır. Bunlara da önem vermezler. Aralarında dağlama dedikleri bir tedavi usulü varmış. Ama bunun kandaki mikroba etkisi olmadığını nereden bilsinler. Çarlık idaresi buralarda ilk kurulduğu günden beri nehir boylarındaki verimli topraklarından bu halkı söküp çöle atmış ve yerlerine Kazakları ve Ukranya sürgünlerini yerleştirmişti. Çöle sürülenler ise tam cehalet ve ilkel yaşama şartları içinde sürünmeye mahkûm edilmişlerdir.

---

gezip kımız içmeyi tavsiye ederlermiş. Kırgızlar çok içerbler. Fazlası biraz da insana keyf verir.

(***) Bu keçe çadırlar, Arabistan çöllerinde gördüğümüz ince kıl çadırlar gibi değildir. En az iki santim kalınlığında kalın keçedir. Bilezik şeklinde açılır kapanır bir ahşap iskele üzerine kurulur, gövde ve çatı halinde iki parçadan ibarettir.

Altınordu kalıntılarının evlâdı olan bu zavallı insanlar üzerinde, büyük Rusya Çarlığının güttüğü politikanın bu milyonlarca halkı böylece bozkırın yabanî otları gibi kendi hallerine terketmiş olması, medenî düşüncelerle bağdaştırılabilir mi? Urus (Rus) sözünün buralarda bir terör ve dehşet sembolü gibi tanınmasının nedenleri açıktır.

Çarlığın bu kadar aşağı gördüğü bu insanlardır ki İkinci Dünya Harbi'nde Stalingrat'ta 6. Alman Ordusunun mahvını sağlamışlardı. 40.000 Kazak - Kırgız süvarisi 1944 kışında bu ordunun gerilerini çevirdi ve kesin sonucu aldı.

Biz Yine İsa Bay'ın Çadırına Dönelim

İsa Bay'la ilk görüşmemizde kim olduğumu, esaretten kaçarak türlü tehlikeler içinde buraya geldiğimi ve güvenilir yol diye stepler üzerinden Türkistan'a oradan da Türkiye'ye geçerek tekrar harbe katılacağımı söyledim. Ve step yolu hakkında bilgisini sordum. Bana dedi ki. İl şimdilik yaylaktadır, bir aya kışlağa dönerler o zamana kadar siz çocuklarımıza hocalık eder ve bize namaz kıldırırsınız olmaz mı? Gerçekten aşiret dirliği süren bu çöl halkı içinde yanlışsız Kur'an okuyan ve adabına göre namaz kılan hemen hemen yoktu. Şimdi ben bunlara Kur'an hocası olacaktım. İsa Bay'ın bu teklifine evet veya hayır demedim.

İsa Bay'ın Sofrası

Yemek zamanı idi. İhtiyar kadın yatak yükünün üstünden katlanmış muşamba gibi bir bez aldı. Bu, sofru

bezi idi, yere serdi daha bez açılırken kat yerlerinden ufak parçalar döküldü, bunlar birikmiş yağ ve kir idi. Bezin rengi belli olmuyordu. Mavi mi, kara mı, kirlenmiş beyaz mı?...

Steplerde sofra bezini yıkamak âdet değildir. Yıkanırsa sofranın bereketi gidermiş. Hangi cahilin kirli kafasından çıkmışsa artık gelenek olmuş birçok benzerleri gibi...

İslâm'da «temizlik imandadır» sözünün burada yalnız şekli var. Yemekten evvel sünnettir diye el suyu getirdiler, ancak parmaklarımın ucunu ıslatacak kadar su döktüler. Hakları da vardı, su buralarda pek azdır. Sofra bezi serildikten sonra bir kova içinde haşlanmış et geldi, delikanlı bıçağını çıkardı, etleri kemiklerden ayırdı. Ve ceviz büyüklüğünde doğradı, kemikleri çadırın önünde bekleyen köpeklere attı. Her kemik atışında hırlama ve boğuşma oluyor; etten sonra sıra yağa geldi. Et ve kuyruk yağı aynı büyüklükte doğrandı ve sofra bezinin bir tarafına yığıldı. İsa Bay'ın cemaatı sofranın etrafına toplanmıştı, ben de aralarında idim. Yaşlı hanım etten ve yağdan ayrı ayrı birer avuç alıp becerikli bir alışkanlıkla herkesin önüne atıyordu. Sofranın orta yerine de bir lenger plov (pilav) koydular, et ve yağ parçaları bir ara yenir, pilavı da isteyen kabın içinden, isteyen de önüne alarak elle yer, kaşık yoktur. İçki olarak kırmızı içilir, güzel süslü ve sırlı çanaklar içindeki kırmızıdan biraz içtim. Biraz da et ve pilav yedim. Sofrada ekmek bulunmaz, yemekten sonra ellerimi biraz sıcak su ile yıkadım. Sabun yoktur. Sofra bezi toplandı. Çadırın dışında silkindi ve katlanarak kaldırıldı. Yemekten sonra inleyip duran İsa Bay'a meseleyi açtım, bir an önce memleketime gitmek istiyordum. Bir pasaport, bir de parasıyla bir araç lâzımdı, herhalde Türkiye'ye gidip harbe katılacaktım. İsa Bay razı oldu. Yarın beni

başka bir avul'a gönderecekti. Burası «üst yurt» un oymak reisi Erip Bay'ın yeri imiş, beni gönderse o gönderebilirmiş, onun geniş imkânları varmış.

İsa Bay'ın gözü kolumdaki saatte takılmıştı. Saat buralarda çok kimsenin bilmediği ve görmediği ele geçmez bir nesne idi. Saati ona verirsem bana pasaport bulacağını söyledi. Başka çare olmadığı için «peki» dedim. O geceyi çadırdaki geçirdim. Ertesi sabah atlı olarak bir kılavuzla yola çıktık. Öğleye doğru Erip Bay'ın avulunda idik. Burası kalabalık, birçok atlılarla dolu. Erip Bay'a haber ettiler, büyük bir alaçık'ın önünde attan indim. Beni götüren kılavuz kimliğimi ve ne maksatla geldiğimi Erip Bay'a anlattı. Erip Bay ve çadırdaki kalabalık beni ayakta karşıladılar. Erip Bay iki eli ile elimi sıktı, hoş geldin etti. Cemaat da birer birer hoş geldin dediler. Yanındaki minderde Erip Bay yer gösterdi, çadırdaki kalabalık dağıldı. Erip Bay oldukça bilgili bir adamdı. Harpten Çanakkale'den Türklerin kahramanlığından övgü ile bahsetti. Ben de ayrıca kendisini aydınlattım. Zaferden ümitli olduğumuzu Almanların Rus ordusunu perişan ettiğini söyledim. Üst Yurt oymağının başkanı, Enver Paşa'nın adını biliyordu. Steplerde tanınmış yüce bir hazret, Enver Paşa'nın bir gün gelip Kırgız - Kazakları kurtaracağını rüyada görmüş, bu da baştan başa bütün stepte duyulmuş, rüyayı hayra yordum ve Allah'ın izni ile doğru çıkar. Hep birleşiriz dedim.

Steplerden Türkistan'a geçmek istediğimi anlattıktan sonra Erip Bay hayli düşündü ve cevabı şu oldu: «Bu mevsimde stepte kimse yoktur. Bütün halk yaylakta. Ancak bir ay sonra kışlaklara dönerler o zaman avuldan avul'a yardımla gidebilirsiniz. Şimdi mümkün değildir.»

Düzgün kırmızı yüzlü yüksek alınlı keskin bakışlı olan bu kimse üst üste birkaç hırka giymiş ayaklarında

oyluklarına kadar uzun konçlu çizimleri var. Bana bir öğle yemeği ikram etti. Ondan aldığım bu cevaptan sonra stepten vazgeçmeye ve demiryolu ile gitmeye karar verdim. Eirp Bay'a vedayla ayrıldım, akşam geç vakit tekrar İsa Bay'ın avul'una geldim. İsa Bay yine inliyordu. Pasaport üzerinde ısrar ettim. İsa Bay ciddileşti ve tasa gütmeye başladı. Pasbirü başbüridü (*Yani pasaport vermek baş vermektir.*) Bunun sorumluluğunun ve cezasının büyük olduğunu anlattı.

Saat Karşılığı Pasaport

Nihayet saatim karşılığı uyuştuk. Ertesi gün bir araba ile iki oğlu ve ben Semipalât yönünde yola çıktık. Öğleyin bir kuyu başında mola verdik. Bir kova içinde et pişirildi, onu öğle yemeği olarak yedik. Kuyunun yanı başında kerpiçten yapılmış üstü açık ve kapısız bir odacık vardı, içinde harap bir mezar bulunuyordu. Burası kutsal kişilerden birinin yattığı ziyaret yeri imiş. Step-lerde bunlardan çok var. Bu mezarların bazıları kurgan yahut beyt adını alır. Ve buralarda yapılan kazılardan bazı tarihî eserler ve kıymetli eşya çıkar. Petersburg müzesinde bu eski Türk eserlerinden örnekler vardır. Birçok kimseler bu mezarların ötesine berisine bez parçaları takarlar. Bunlar salamat (selâmet) dilekleridir. Yemekten sonra tekrar yola koyulduk. Akşama doğru ıssız çölde yolun kenarında durduk. Atı arabadan çözdüler, tam o sırada pasaport aklıma geldi. Elimi cebime attım boşa çıktı. Pasaportum yoktu, beynimden vurulmuşa döndüm. Arabanın içini aradık, yerlere baktık yok. Hemen kafama bir şüphe saplandı. Gündüz arabada hayli uyumuştum. İsa Bay'ın oğulları pasaportu hırkamin cebinden aşırıldılar. Babalarının bu pasaportu ver-

mekte nasıl isteksiz davrandığını ve ancak saat mukabilinde istemeye istemeye verdiğini oğulları da görmüşlerdi. Belki de onun isteği ile bu işi yaptılar. Kendilerine sordum, aldılarsa versinler diye yalvardım, reddettiler. Acaba uyurken cebimden düştü mü? Bundan başka bir ihtimal kalmıyordu. Onları oldukları yerde bıraktım, beni beklemelerini söyledim, geriye döndüm. Yolu arıyordum, güneş battı ortalık kararmaya başladı, epey yürüdüm bir şey bulamadım. Bu anda büyük moral çöküntüsüne uğradım. Sırt üstü toprağa uzandım, sanki ölecektim. Gökte yıldızlar parlıyordu, tam karanlık başlamıştı... Ne bir ses ne bir rüzgâr! Görünmeyen bir boşluk içindeydim. Kendimi bu insafsız tabiatın kucağına terketmek ve binlerce senelik Oğuzlar yurdunun bozkırında ebedî yokluğa karışıp gitmek ne iyi olurdu?.

Annem benim için ne iyi şeyler dilemişti!.. (Neynim demeyesin oğlum) sözünü ondan tekrar tekrar duymuştum. Ama şimdi işte çaresizdim ve (Neynim) diyordum... Gözüm yıldızlarda, beynim fantastik dalgalar içinde.. bir süre böylece geçti. Birden aklıma şu geldi: Hani bir rüya görmüştüm, buz kırılmış ben nehre düşmüştüm. Ama boğulmadım, kulaçlaya kulaçlaya suyu geçip çimenli güneşli temiz bir kıyıya çıkmıştım. Hemen doğruldum, her şey insan başına gelir, boş hayallerden bir şey çıkmaz, dedim ve arabaya doğru yürümeye başladım. Az sonra bir serinlik ve hafif bir rüzgâr bana bir ferahlık verdi. Bir süre sonra arabayı bıraktığım yere geldim. İsa Bay'ın oğulları atı arabaya koşmuş gitmeye hazırlanıyorlardı. Nereye beni nasıl yalnız bırakıyorsunuz, diye çıkıştım. Karanlık bastı. Dönmedin, burada beklemek tehlikelidir. Yakında bir avul var oraya gideceğiz, dediler... Anladım ki bu ıssız çölde beni tek başıma terketmekte bir sakınca görmüyorlardı. Belki de kendilerini bir daha bulamazsam memnun da olacaklar-

dı... İnandım ki İsa Bay bir elle pasaportu bana verirken öbür elle de cebimden aşırma tertibi almış... Yoldan biraz uzakça avul'a gittik, bir sürü köpek büyük bir havlama kopardı. Her taraftan hücum ettiler. Avuldan bir iki insan çıktı, köpekleri yatıştırdılar. Bizimkiler de arabayı çözüp kendileri bir çadıra girdiler. Bana teklif ettilerse de girmedim, yatmak şöyle dursun oturmak bile istemiyordum. Sabaha kadar burada bekleyecektim. Zayıf bir ihtimal daha vardı... Acaba pasaportu İsa Bay'ın avulunda unutmuş olabilir miydim? Kafamın içi karmakarışık. Oturdum, kalktım, dolaştım azap içinde bir gece geçirdim. Tanyeri ağardı, biraz sonra bizimkiler kalktılar beni tekrar İsa Bay'a götürmelerini rica ettim. Gidemeyiz şehirde işimiz var, dediler. Güneş doğmaya başlarken bir süt içtim ve yaya olarak tek başıma yola düştüm. İsa Bay'ın avuluna gidiyordum. Çünkü mola verdiğimiz kuyunun başına kadar yerlere baka baka geldim. Bu yoldan henüz kimse geçmemiş olduğu için eğer pasaport düşmüşse bulabilirdim. Yoktu. Ben kuyu başına yetiştiğim zaman yan bir yoldan boş tek atlı bir arabanın oraya geldiğini gördüm, sevindim, çok yorulmuştum. Öğlen güneşi tepemde sanki ocak yakmıştı. Bu arabaya rastlayış bir nimetti. Arabacı atını suladı, ben de başımı yıkadım, bir miktar para karşılığı beni arabasına aldı ve akşama doğru İsa Bay avulunun yakınındaki Biket'e ulaştırdı. Biket'çi beni tanıdı ve yalnız görünce de şaşırdı. Durumu anlattım, adam üzüldü.

Millî Komite Üyeleri ve Ben

Bu akşam Semipalat Millî Komite üyeleri Akmolla'dan gelip burada payton atlarını değiştirdikten sonra Semipalat'a gideceklermiş. Biketçi onlarla görüşmemi söy-

ledi. Bu haber beni sevindirdi. Dur bakalım! «Her ge-
cenin bir gündüzü vardır» dedim ve bekledim. Bu arada
İsa Bay'ın avuluna kadar bir atla gittim, olayı anlattım,
pasaport burada kaldı mı diye sordum «Hardan bile-
yim» diye soğuk kısa bir cevap verdi. Beni hiç de iyi
karşılamaı. Yüzüstü geri döndüm yine Biket'e geldim.
Aradan uzun bir süre daha geçti, nihayet Millî Komite
üyeleri iki paytonla geldiler. Karşıladım, Komite Başka-
nı Mirza Yakup'un kim olduğunu sordum kendini tanı-
tı. Fazla durmayacaklardı. Biket'te, hemen karınlarını
doyurup arabanın atlarını değıştirdikten sonra yola de-
vam edeceklerdi. Sedirde bir masanın etrafında otur-
duk, akşam yemeğı at eti söğüşüyle ekmek ve kımız idi.
Evvelâ birer çay içtik. Bu sırada Mirza Yakup'a kimli-
ğimi ve başımdan geçen olayları anlattım. Beni can ku-
lağıyla dinledi. Konuşmamızda çeşitli kültür konuların-
dan bahis açtı. Özellikle hakkımda tam bir bilgi edin-
mek istediğini sezdim. Biraz Fransızca da konuştuk.
Türkiye'nin bu harbe girmesindeki maksat ve nedenini
öğrenmek istiyordu. Bu harbin asırlık düşmanımıza kar-
şı bize bir fırsat verdiğini söyledim. Kendisinin Türk-
Rus harpleri hakkında az çok bir bilgi sahibi olduğunu
da gördüm. Konuşmalarım Mirza Yakup'u tatmin etmiş
olacak ki ırkî akrabalıktan Türklerin Kırgızlarla en ak-
raba olduğunu ve Osmanlı Türklerinin Oğuzların Kan-
kılı kabilesinden bir boy olduklarını anlattı. Türkçe ile
Kırgız şivesi arasındaki büyük benzerliklerden örnekler
verdi. Sohbetimiz tatlı ve inançlı geçti. Yola çıktık, ara-
baların içinde tüy yastıklar vardı! Rahat uyumak müm-
kündü. Mirza Yakup beni kendi arabasına ve yanına al-
dı. Büyük bir hızla ilerliyorduk. Mirza Yakup pasapirtu
(pasaportu) İsa Bay'ın oğullarının aldığı kanısında ol-
duğunu söylüyor ve onları yolda yakalamak istiyordu.
Sabahleyin güneş doğarken İsa Bay'ın oğullarını Semî,

palat yakınında yolda bulduk. Mirza Yakup bunları ayrı ayrı dinledi. Pasaportu istedi, fakat olumlu sonuç alınamadı. Yapacak bir şey de yoktu. Millî Komite Başkanı beni Semipalat'a birlikte götürmeyi sakıncalı buluyordu. Bana bir adres verdi, kendisini o yolla bulmamı söyledi. Onlardan ayrıldım, İsa Bay'ın arabası ile öğleden sonra Semipalat'a vardım. Mirza Yakup'un verdiği adresteki kimseyi buldum. O gün bayrammış. Vardığım ev zengin bir kişinin evi; misafir dolup boşalıyor, misafire bayram şekeri yerine lokma ve demir tatlısı veriyorlar. Geceyi şimdi ismini hatırlayamadığım o zatın evinde geçirdim, beinim kaldığım odada İstanbul'da çıkan Şehbal, Türk Yurdu dergileri dolapta üstüste yığılmıştı. Belli ki bu kimseler İstanbul'la ve Türkçe edebiyatla ilgili kimselerdi. Ertesi gün Mirza Yakup'u aramaya çıktım. Kasabanın dışında büyük bir meydanda halk toplanmıştı, akşama kadar davul zurna güreş cirit oyunları ve türlü açık hava eğlenceleri devam etti. Mirza Yakup'la görüşmedim, akşam eve döndüm. Ev sahibi benim sokağa çıkmamı sakıncalı görüyorsa da bu bayram kalabalığında beni kim arar kim bulur diye pek de aldırmış etmedim. Kıyafetimizi de biraz değiştirmiştik. Sıcağa rağmen üzerimde bir hırka vardı. Başımdaki Moğol külâhı yerine eski bir kalpak geçirmiştik. Bayramın 4. günü Mirza Yakup bana bir pasaport tedarik etmiş ve ev sahibi ile yollamıştı. Yaş ve eşkal bana pek de uymuyor ama ne yapmalı?... Bayramın 4. günü Millî Komiteye doğru gittim Mirza Yakup'a veda edecektim, fakat gelmemişti.

İsmail Gaspıra'lı Kütüphanesinde (*)

Kasabanın kenar semtinde bir meydancıkta İsmail Gaspıralı kütüphanesi tabelâsını taşıyan bir bina gör-

düm. Hiç çekinmeden içeri girdim. Hizmetçi yahut kapıcı olduğunu tahmin ettiğim bir adama verip tahta merdivenlerden yukarı çıktım. Masanın üstünde Tatarca ve Rusça gazeteler, kapalı dolaplarda kitaplar vardı. Semipalat'ta çıkan «Sarıarka» adlı Kırgızca bir gazeteye gözüm ilişti. «Sarıarka gazetesi» bu step parçasına verilen adı taşıyordu. Ben gazeteye bakarken uzunca boylu kumral saçlı kadife sarı pantolonlu çizmeli ve spor ceketli 25 yaşlarında bir genç odaya girdi, bir yabancıya benziyordu. Birbirimize dikkatle baktık ve selâmlaştık, konuştuk, Taşkentli imiş. Ben yabancı olduğumu ve step-ten Taşkente gitmek isterken yol bulamadığımı söyledim. Taşkentli genç fazla ilgilendi. Buraya nereden geldiğimi ve neci olduğumu sordu. Yabancıyım birkaç güne kadar buradan ayrılacağım dedimse de kanmadı. Şimdi ben sordum. Taşkent'ten buraya niçin geldiniz, burada ne yapıyorsunuz, dedim. İki yabancı genç biraz çekingen fakat meraklı bir tavırla birbirlerinin derdini anlamyaa gayret ettikleri belli idi. Nihayet açıldı, Taşkentli ziyalı (münevver yani aydın) anlatıyor:

«Çar idaresi devrildikten sonra Türkistanlı ziyalılar (münevverler) yeni rejimden faydalanarak millî hareketlere girişmişler. Türkçe gazete ve dergiler çıkarmaya başlamışlar, Rusya'da Türk ve Müslüman toplulukları içinde olduğu gibi bunlar da muhtariyet idaresi kurmak ve bunu ellerine almak istemişler. Fakat ulema sınıfı ve onların arkasındaki cahil kara halk eski rejime çok bağlı... Ulema bir İslâm birliği kurmayı ve Türkistan'da idareyi kendi ellerine almayı düşünüyorlar. Bu sebeple zi-

---

(*) İsmail Gaspıralı, Kırımlıdır. Rusya Müslümanları arasında İstanbul şivesiyle dil birliği kurmaya çalışmış ve verimli sonuçlar almış büyük bir fikir adamı idi. Ben daha Harp Okulu'nda iken, onu Bahçe Saray'da çıkardığı Tercüman gazetesinden tanımıştım.

yalılarla geri düşünceliler arasında bir anlaşmazlık ve mücadele çıkmış, zaten bu ulema sınıfı eskiden beri Çar'ın elinde bir oyuncak ve halkın başında da bir belâ imiş.» Bu konuda uzun boylu hikâyeler anlattıktan sonra bana bir dergi gösterdi. Derginin kapağında şöyle renkli bir resim var. Bir seccade ve seccadenin baş tarafında başı açık fakat Müslüman kıyafetinde bir adam oturmuş, önünde bir rahle üstünde de büyük bir kitap var. Seccadenin öbür başında kuyrukları üstüne dimdik oturmuş 4 tane eşek, kulaklarının arasında da kocaman beyaz sarıklar, resim altında şu yazı var: «Taşkent Kazileri Astromof'un (*) rahleyi tedarisinde!»

Taşkentli gencin anlattığına göre: Rus inkılâbı Çarlığın baskısını Türkistan halkı üzerinden kaldırmış. Fakat şimdi karşılarında Çarlık idaresinden daha zalim bir ulema idaresi var. Gençlerin en büyük düşmanı kara taassubun ve koyu cehaletin güdücüsü ve koruyucusu olan bu kazi (kadı, hoca, ulema) zümresidir.

Bunlar, Rus Çarına «Akpadişah» diye tapınan ve halkı da arkasından sürükleyen İslâm uleması adıyla geçinirler. Gençlerle aralarında açılan büyük uçurum ve nihayet bahsi geçen dergideki (Turan Dergisi) resimler Kazileri çileden çıkarmış «Ziyahıların katli halaldır» fetvasını vermişler, bunun üzerine halk bu gençlerin aleyhine harekete geçmiş ve Hokant'ta altı genci taşla öldürmüşler. Türkistan'ın büyük şehirlerinde hücumlara uğrayan gençlerden birçoğu öteye beriye kaçmış. Kendisi de onlardan biri. Şimdi burada Millî Komiteden bir iş istiyormuş.

Ben Taşkentli genci dinledikten sonra kendi derdi-

(*) Astromof, Hindistan'da ve Mısırda İslâm felsefesi, İslâmın hayat ve maişer şartlarını incelemiş Arapça, Farçayı iyi bilen şarkiyatçı bir Rus bilginidir. Türkistan genel valisinin müşaviri idi.

mi unuttum. Koca bir Türk kitlesinin yaşadığı bu Türkistan'da hüküm süren en geri ve karanlık durum, içimde büyük bir hüznü uyandırdı. Kendi kendime İslâmlık bu mudur? diye yakındım' Bir zamanlar âhir zaman Peygamberinin getirdiği İslâm dini bütün dünyaya ışık tutan ve koyu cehalete karşı mücadele açan bir selâmet ve olumlu inanç dinî değil miydi?. Peygamberimiz dememiş miydi ki «İlim Çin'de dahi olsa arayınız!» Bu ilim benim fikrime göre dünya ilmi yani müsbet ilim olabildi. Din ilmi ise Kuran'da bütün akaidi, ahkâmı ve adabıyla yazılı idi. Bunu İslâm olmayan Çin'de veya başka yerlerde aramayı Peygamber elbette ki tavsiye etmezdi. Onun dilediği, İslâmları terakkiye ve dünyanın en bilgin, en çalışkan insanları olarak yükselmeye teşvik etmekte. Nasıl oldu da Avrupa âlemi müsbet ilim yolu ile yükselme devrine girdiği zaman biz bir adım ileri gide-medik ve hep eskiye bağlı kaldık, gittikçe de geriledik. Biz bu dünyaya yalnız ahiret için yani cennete gitmek için gelmedik ya. Böyle bir millet ne kendi varlığını ne de İslâm dinini hür ve hakim (Özgür ve egemen) halde tutabilir mi? Elbette hayır. İşte İsmail Gaspıralı'nın masasının önünde biri Türkiyeli, biri de Türkistanlı iki ırktaş böyle düşündük ve böyle yakındık.

Taşkentli gencin anlattıkları arasında şurasını da bu sayfalara almaktan geçemiyorum:

Astromof, Taşkent kazilerine (kadılarına) yaptığı telkinlerde şunları da söylüyor: «Siz benim gerçek âlemimde ne düşünceler taşıdığımı bilemezsiniz, dünyanın en makbul dinidir, İslâmlık... En çok üzüldüğüm yön şudur: Bakıyorum Türkistan gençlerinin bazıları Rus mekteplerine büyük bir eğilim taşıyorlar. Oralarda tahsil görüyorlar, bu yüzden dinî duyguları bozuluyor. Tıraş oluyorlar, sakal kestiriyorlar, Rus kılığında elbise, çizme giyiyorlar, kırıvat takıyorlar. Hasılı bunların görü-

nüşte ve iç âlemlerinde Hıristiyanlaştıklarını görüyorum ve üzülüyorum...» Astromof'tan bu yolda ders gören kazilerin Ak Padişah (Çar) tarafından göğüslerine takılmış nişanlar, boyunlarına asılmış süslü kılıçlar, sarıkların üstüne konmuş rütbe ve derece işareti olan sırma kordelalar vardır. Bu muhterem (!) kazilerin çoğu Buhara, Kazan hatta İstan'ulda tahsil görmüşler.

Taşkentli arkadaşım coşmuştu. Anlattıklarının hepsini buraya alamadım, şunu düşünüyorum ki ben esaretten ve Ruslardan kaçmıştım. O ise kendi evinden kendi milletinden kaçmış. Ben birinci firarımda yakalandım, fakat Ruslar beni öldürmediler, şimdi ise kazilerin fetvası ile çileden çıkan halk bu gençleri öldürüyor.. Ne büyük talihsizlik bahtsızlık ki sırf modası geçmiş bir eski düşünce ve hurafeciler yüzünden Türk ve İslâm milleti başka milletlerin altında ve yer yer onların hareketleri içinde yaşamaya mahkûm durumdadır.

Ben de başımdan geçenleri Taşkentliye az çok açıkladım. Ve bugünlerde trenle Türkistan'a gitmek fikrinde olduğumu söyledim. Taşkentli genç, oraya gidecek bir hocadan bahsetti. Belki de ben de birlikte gidebilirim. Hoca iki gün sonra yola çıkacak, sevindim, hemen o akşam hoca ile görüştük. Kim olduğumu açıklamadım. Garip bir yolcu gibi, hoca beni yolda hizmetine bakarım diye kabul etti. Taşkentli arkadaşım, Taşkent'te gençlerin lideri olan «Münevver Karî» adlı birisinin adresini verdi. Onu çarşıda bir kitapçının yardımıyla bulabilecektim. Genç arkadaşşıma veda ile ayrıldım.

Taşkent'e Doğru

1917'nin eylül ayı ortalarında Taşkentli hoca ile birlikte Semipalat'ta trene bindik. Barnavvul - Novosibirsk -

Omsk - Çelyabinsk - Ufa üzerinden Samara'ya «Kuybişef» e geldik. İstasyonlarda hocanın abdest ibrığını doldurur, ona abdest suyu dökerdim. Ayrı vagonlarda idik, ama hocanın çömezi diye kendimi iyi kamufle ediyordum. Samara benim tifüs hastalığına yakalandığım şehir idi. Burada tanıdığım bir kimse varsa da aramaya vakit yoktu. Zaten bunların da Maraşlı Hakkı'nın şerrine uğramış olduklarına şüphe etmiyordum. Bir aralık Samara'dan Kafkas yoluyla hareketi düşündümse de Kuzey Kafkasya'da özellikle Kazakların bulunduğu bölgede ihtilâl varmış, çarpışmalar oluyormuş, demiryolu da işle-miyormuş. Bundan ötürü yine hoca ile birlikte Taşkent'e gitmekten başka çare yoktu. Samara'dan sonra Uren-burg'tan geçtik, bu bölgenin steplerinde ve köylerinde Kassak (*) Türkleri çoğunlukla yaşıyorlardı. Hareketi-min ikinci günü akşamı karanlıkta Taşkent'e geldik. Hoca, epey zamandan beri evinden uzakta imiş, şimdi evde ne var ne yok bilmiyormuş. Bu sebeple beni evine götürmedi, özür dileyerek istasyonda terketti.

Taşkent İstasyonunda Sıkıntılı Bir Gece

İstasyonda Hoca ayrıldıktan ve yolcu da çekildikten sonra tek başıma kaldım. Bekleme odalarında kimseler yok, büfede birkaç kişi vardı. Ben de bir masaya oturdum ve bir çay içtim. Ama düşük kıyafetimle beyaz örtülü temiz masalara hiç de yakışmıyordum. Uykum geliyordu. Fakat uzanacak yatacak yer yoktu. Holde sı-

(*) Kassak yahut Kazak, Kırgız'dan ayrı bir unsurdur. Kassak sözünün «Kaçak» la bir olduğu bellidir. Vaktiyle hatta Oğuz Han (Mete) devrinde ve başka Büyük Türk başbuğlarına boyun eğmeyip steplere kaçan kimseler olsa gerek bunlar. Rusça Kazak sözü de Rus çarlarının zulmünden kaçan insanların aldığı isim olduğuna şüphe yoktur.

ralar gördüm. Birisine uzandım, süngülü nöbetçi dolaş-
ıyor, Ermeniye benziyordu. Zaten polis ve jandarma iş-
lerini Ermeniler yapıyordu. İstasyonda bu tek adam
kimdir, diye şüphelenip de kimliği sorsalar, pasaportu
göstereceğim, ama bunu gören kimse biraz dikkat eder-
se yakayı ele verdiğim gündür. Pasaporttaki eşkal bana
uymuyor, doğum tarihi de eski, benden hayli yaşlı bir
adamin pasaportu olduğu hemen göre çarpar... Süngü-
lü nöbetçi holü terketmiyor, dolaşıyor, sıralarda oturu-
yor, kalkıp geziniyor, yine oturuyor, uyumama imkân
yok!... Tekrar kalktım, yine salona girdim bir masaya
dayanıp uyuma tecrübesi yaptım, olmadı. Yine kalktım
sanki bir tren bekliyormuşum gibi hat boyuna çıktım.
Dolaştım yine geldim. Taşkentli hocanın beni bu gece
burada bırakmasına içerliyordum. Ama ne yapmalı, şeh-
rini yolunu izini bilmiyordum ki karanlık demeden başı-
mı alıp gideyim, çok sıkıntılı bir gece geçti. Sabah ışı-
ları ortalığı aydınlattıktan sonra istasyonun arka kapı-
sının önüne bazı arabalar geldi. Herhalde yolcu bekli-
yorlardı. Tek atlı büyük tekerlekli bir yük arabasına
yanaştım. Beni çarşıya götürmesini söyledim ve bindim.
Arabacı çarşıda durdu. Fakat dükkânların çoğu henüz
açılmamıştı. Bir süre dolaştım, bereket Taşkentli genç-
ten aldığım kırtasiye dükkânının numarası aklımda idi.
Nihayet dükkân açıldı ve ilk gireni de ben oldum. Mü-
nevver Karî'yi sordum, beni buraya gönderen kimsenin
adını da verdim. 19 - 20 yaşlarındaki genç kim olduğumu
sormadan beni Münevver Karî'nin evine götürdü.

Münevver Karî

Karî sözü hafız demektir. Bu hafız da siyah cübbeli
başı sarıklı, ortadan biraz uzun boylu, güzel yüzlü ve

ağır başlı bir adamdı. Karşılaştığımız zaman kendisini bana tanıttı. Ben de önce adımı söyledim, sonra da oda da yalnız olduğumuzu görerek kimliğimi açıkladım Münevver Karî hiç tereddüt göstermeden beni güler yüzle kabul etti. Karşılıklı oturduk, beni kendisine gönderen Semipalat'ta tanıştığım, Taşkentli gencin selâmlarını söyledim. Münevver Kârî bir sene evvel Mustafa Zekeriya Paşazade adındaki esir Türk subayının Taşkent'e geldiğini açıkladı. Mükemmel bir kılık ve kıyafette olan bu kimsenin esaretten firarla Türkiye'ye gideceğini fakat daha evvel buralarda din kardeşlerine hizmet fikrinde olduğunu söyleyerek iş istediğini anlattı. Çarlık devrinde esir Türk zabiti diye bazılarının kendisine geldiğini fakat bu Mustafa Zekeriya Paşazade'den şüphelendiğini anlattı. Ben eşkalini sordum, orta boylu, esmer yüzlü ve sağ kaşının üstünde bir kırık izi olduğunu söyleyince hemen teşhisi koydum : Maraşlı Hakkı!

Hakkı'nın kaşının üstündeki kırık yeri onun en belirli alâmeti idi. Bu sahte paşazade bir müddet buralarda dolaşmış otellerde ve Rus semtinde yatıp kalkmış, sonra da kaybolmuş...

Münevver Kari, Taşkentli hoca ve kazi tayfasıyla iyi geçiniyormuş. Aralarında toplantılar ve müşavereler olurmuş. Fakat kendisi ziyalı zümreyi temsil ettiğinden hocaların ona pek de güvenleri yokmuş. Karî'nin açtığı yeni (cedide) okuluna da karşı imişler. Çünkü bu okulda müsbet bilim dersleri de vardı ve bunlar önde geliyordu. Ulema sınıfı ittihadı İslâmcı Münevver Karî tayfası da milliyetçi idi. Aralarında bu siyasî görüş ayrılığı, Karî'yi çekimser yapmıştı. Ulemadan korkuyordu. Benim de bunlardan sakınmamı tavsiye etti. Bu sırada önümüze mükemmel bir kahvaltı sofrası geldi. Ben «Şûrayı İslâm» binasında kalacaktım. Yemeğim de dışarıdan gelecekti. Fakat sakın sokağa çıkmamalı idim.

Ertesi gün Münevver Karî beni kendi okuluna götürdü. Burası bir yıl önce açılmış bir ilkokul idi. Sınıfa girdik, 40 kadar 12 ile 15 yaşlarında öğrenci ayağa kalktılar. Bunları selâmladım, oturdular. Coğrafya dersi idi, duvarlarda İstanbul'dan getirilmiş haritalar bir masanın üstünde de bir küre, öğrencilerin önlerinde kitapları vardı. Bir sual sordum: «Rusya'nın nerelerinde Türkler ve Müslümanlar vardır, Osmanlı Türkleri hangi kıtadadır. Harita üzerinde gösterin dedim.» 4 beş parmak birden kalktı birisini haritanın önüne çağırdım. Ezberlemiş gibi tereddütsüz Türkiye'yi gösterdi ve Türkistan'da, Kazan'da, Sibiry'a da Türklerin bulunduğunu da anlattı. Osmanlı padişahına büyük padişah diyorlar, fakat Rus çarına ak padişah demiyorlardı. Küreyi gösterdim, bu nedir dedim, bizim dünyamızdır dediler. Dünyanın şekli böyle midir, düz değil midir, bu dünya neyin üstünde duruyor, balığın sırtında, öküzün boynuzlarının arasında mıdır? diye sordum. Çocukların gözlerinin içi parlıyordu!. Sual sorduğum öğrenciye vakit bırakmadan beş altı çocuk birden hayır dediler. Dünya işte bunun gibi yuvarlaktır ve boşluktadır. Barekallah! diye müsbet ilmin yolundaki bu genç öğrencileri sözümle ve tavrımla takdir ettim. İçlerinde bir merak olduğu yüzlerinden belli idi. Birisi sordu, kimliğimi öğrenmek istiyordu. Ben bir misafirim (misafir, yolcuya diyorlar) sizleri görmeye geldim. Müslüman ve Türklük bu yeni mekteplerden yetişecek olan sizlerden çok şey bekliyor. Geleceğin olumlu ve ziyalı kişileri olarak kendinizi büyük hizmetlere hazırlayın, ileride İstanbul'a gelmeyi ve büyük kardeşleriniz Türkleri görmeyi de unutmayın dedim. Hepsi güler yüzle beni anladıkların ifade ettiler.

Ben de büyük bir hoşnutlukla onları selâmladım ve ayrıldım.

Taşkent'te ve bütün Türkistan'da atıka (eski) okulların yanında biricik cedide «modern» okulu kurmuş olan Münevver Karî'yi candan tebrik ettim.

Atıka denilen din mekteplerinde ancak Kur'an, ilmiyal ve bu gibi şeyler öğretirler. Yüksek din okulları Buhara'da ve Kazan'da imiş. Bütün Rusya'da öğretim merkezi Buhara medreseleri sayılıyor. Hocalarının çoğu İstanbul'da ve Kazan'da yetişmişler. Olumlu «müsbet» bilgi öğretimi ancak Rus okullarının tekeli altındadır. Münevver Karî'nin bu okuluna da bir Rus okulu filizi gözü ile bakılıyor. Münevver Kârî'nin bu müteassıp ve cahil hocalar zümresi ve onun arkasında duran çok fanatik bir halk kitlesi karşısında bir müsbet bilgi yuvası kurmaya cesareti gerçekten bir cesaretti. Kendisini bundan ötürü övdüm ve başarılar diledim.

Münevver Karî'nin İslâm şurası binasında misafirliğim devam ediyordu. Bir gün İslâm ulemanın da burada toplanıp konuşmalarını görmek istiyordum. Fakat anladım ki ulema ve hocalar bu Şûra-yı İslâm binasını âdetâ aforoz etmişler. Toplantıları kendi aralarında yapıyorlar. Benim onların içine girmemi hatta onlara görünmemi Münevver Karî istemiyordu. Ve haksız da değildi. Kendisinin başında bulunduğu ziyalılar Rus ihtilâlinin açtığı imkânlardan faydalanıp millî hareketlere girişmeye çalışmışlardı. Hocalar zümresi ise böyle bir şey düşünmüyordu. Ve bunun tam aksine kurdukları «Ulema Cemiyeti» ile Şûrayı İslâm çerçevesi içinde toplanan bir avuç ziyalıya karşı amansız mücadele halindeydiler. Bunların maksadı ihtilâlden faydalanıp eski hanlık idarelerini canlandırmak ve şariat temeline dayanan bir ortaçağ rejimi meydana getirip, Türkün ve İslâmın talihsiz kaderine yeniden tam hâkim olmaktı. Halbuki bir or-

taçağ rejiminin Türkistan'da ön safta yer tutması şimdiye kadar, Rus idaresinin de özlediği ve öngördüğü bir rejim değil miydi, Astromoflar bütün çabalarını bu yolda harcamıyorlar mıydı? Demek ki Rus ihtilâli nüfusunun % 80'i Türk ve Müslüman olan bu diyarda bir uyanma ve olumlu bir ilerleme hareketi değil, tersine yine halkı derin uykulara gömen hocalar zümresinin gerilik davranışlarını sağlamıştı. Taşkent'te egemenlik yürüten asker ve amele şûrası da İslâm işlerine karışmazlık şiarı arkasında bu cahil zümrenin parlak fikirlerini destekleyen bir rol mü yapıyordu?. Orasını bilmiyorum, ancak eski usul medreselere karşı bir cephe alan ziyalıları (aydınları) halkın taşla öldürmesi için fetva veren bu ulema cemiyetinin idaresindeki Şerî mahkemelerin icraatı sualsiz mahkemelerin icraatı sualsiz ve cezasız kalmıştı.

Bana şu inanç geldi ki, Türkistan denilen bu adı üstünde Türk memleketinin halkı modern ve medenî bir yaşayış seviyesine kavuşma hakkına şimdilik yeterli değildi. Bunun için de lâayık olduğı muameleyi görüyordu. Münevver Karî'nin Ceditci okulu, nehirde bir çöp gibiydi. Ama hoca kisveli başı sarıklı Münevver Karî ve bir avuç da olsa etrafındaki ziyalılar bunu tutmaya ve ileri götürmeye azimli görünüyorlardı (*).

Müslüman Eğlencesi

Bir akşam üstü idi, sıkılmışım. Münevver Karî'nin çemberini yarıp sokağı çıktım. Bir meydancıkta açık kapısından keskin bir ışık fıskıran bir kahvehaneye kadar gittim. Açık kapının önünde üç Rus askeri omuz omuza vermiş içeriye bakıyorlardı. Beni kim anlayacak! diye

(*) Zavallı Münevver Karî 1932'de Bolşevikler tarafından miliyetçi diye idam edilmiştir.

yanlarından içeriye sokuldum. Bir katlı bir kerpiç odadan ibaret olan bu kahvehanede tavanda bir lüks lambası, odanın bir köşesinde kahve ocağı bir köşede de üç kişilik bir saz takımı vardı. Hepsi yerde oturan irili ufaklı birçok insan duvarların dibinde çepeçevre sıralanmıştı. oturacak yer yoktu. Ayakkabıların çıkarıldığı sahanlığın yanında daracık bir yere sıkıştım, ne olacağımı bekliyordum. Farsça nağmeler okuyup saz çalan sazendelerin sözlerinden hiç bir şey anlamadım. Halk da anlamıyor gibiydi. Bir süre sonra orta yere bir köçek fırladı. 18 ile 19 yaşlarında uzunca boylu etine dolgun, esmer renkli bir gençti. Parmaklarındaki zilleri şıkırdata şıkırdata dönüp dolaşıyor, gerdan kırıp şunu bunu süzüyordu. Dansı hiç de sazın ritmine uymuyor rasgele dönüp dolaşıyor... Dans bitti ardından demin köçek olan aynı genç elindeki Tiryak çubuğuyla yine ortaya çıktı, sırayla herkese genç, ihtiyar, hatta çocuk demeden bir nefes Tiryak çektiriyor. Çubuğun başındaki kallavî kırmızı köz üstünde afyon var. Bu çubukan derin bir nefes çekildikten sonra bu köçek kahveci چراغından da bir öpücük alınıyor, sonra da yanağına gümüş para yapıştırıyorlardı. Sıra bana geldi, ben en sondaydım, kirekmiyi yani gerekmez «istememez» diye reddettim. Yanımda oturan takeli, hırkalı bir genç beni yerdi: «Biçare, biçare bus eyle, bus eyle. Kantden de şirin, aselden de şirin!» Çırak önümden çekildi saz ve köçek devam ediyordu. Bu buse tiryak âlemi, ne kadar sürecekti bilmem. Kalktım. Rus askerleri hâlâ kapıda idiler, seyre doymamışlardı.

Rus Taşkenti ve İslâm Taşkenti

Bir gün öğleden sonra idi. Münevver Karî'nin Şûrayı İslâm binasından yine çıktım. Ve Rus Taşkent'ine git-

tim. Muntazam güzel caddeleri, büyük resmî binaları, bahçeleri, heykelleri ve gösterişli kiliseleri ile bir Avrupa şehri. Ruslar, Ermeniler ve Yahudiler bu semtte yaşıyorlar. İslâmlardan kimse bu semte girmez. Entari, hırka veya aba, cübbe giymiş başları sarıklı veya takkeli yüzleri çember sakallı Müslümanlar tanılır ve hakarete uğrarlar. Müslümanlarda gençler bile çember sakallıdır. Ben dahi o sıra yaya kaldırımında yürürken karşıdan gelen iki gencin yanımdan geçtikleri sırada hakaretine uğradım. Fakat bu hakareti sert bir şekilde iade ettim. Hiç aldırış etmediler, çekilip gittiler.

İslâm Taşkenti ise Rus semtinden bir demir köprü ile ayrılır. Toprak sokaklar, hepsi yüksek avlu duvarları ile çevrili tek katlı kerpiç evlerdir. Sokaklardan arklar içinde sular geçer. Yer yer açılmış çukurlarda birikir ve bir çukurdan öbürüne atlar. Bu suları içerler, abdest alırlar ayaklar yıkanır, köpekler de içer... Akarsu pislik tutmazmış. Pislik diyorlar, mikrop nedir bilmezler. Bundan hastalık çıkacağını da anlamazlar. Hastalık Allah'tan gelir, Allah dilerse geçer. Çocuklar yerlerden karpuz kabuklarını alır kemirirler. Benim bulunduğum o sıralarda İslâm Taşkenti'nde bulaşıcı hastalıklar vardı. Gün olur ki sabahları tabut tabutu takip ederdi. Rus semtinde böyle bir şey yok. Bir zamanlar Altınordu'yu bozup Moskova önlerine kadar dayanan Timurlenk ordusunun kahraman insanların yurdu olan bu yerlerin halkı, zalim bir düşmanın ve ondan daha korkunç olan cehaletin ve bilgisizliğin elinde eriyip, sönüp gitmektedir.

Taşkent'te Bir Miting

Rus Çarlık idareleri, Türklerin en eski yerleri olan Isık gölü, Aral gölü bölgelerinin ve Yedisu (Semiriçeski)

ilinin en verimli topraklarında yaşayan Kırgızları ana-yurtlarından bozkırlara atmış, yerlerine Kazakları ve kit-le halinde sürdüğü Ukraynalı halk kümelerini yerleştir-mişti. Buralarda yerleşen Ruslardan birçok erkeklerin, savaş sebebiyle cephelere gönderilmelerini fırsat sayan yerli Kırgızlar, bunu fırsat bilerek, eski yerlerini yeniden ele geçirmişlerdi. İhtilâl sonunda köylerine dönen bu bölgenin Rusları, Kırgızları yeniden bozkırlara kovmuş ve birçoklarını öldürmüşler.

Kuzey Türkistan'da geçen bu kanlı olayları sözde protesto etmek için Taşkent'te bir miting yapılmış... Bu da ne demek?... Müslümanlar miting mi yapıyorlar, hak mı istiyorlar? Haksızlığa karşı Rusları protesto mu ediyorlar? Taşkent Asker Şûrası buna nasıl göz yumar? Çarlık öldüyse Rus kamçısı ölmedi ya?... 5-10 atlı Kazak, mitinge katılanları önüne katıp kovmuştu.

Ben Taşkent'e gelmeden önce geçen bu olayın ha-zin hikâyesi budur.

Orta Asya'dan Ayrılıyorum

1917 yılı Eylül ayının sonları idi. Bir sabah misafiri bulduğum Münevver Kârî'ye, Türkiye'ye gitmem lüzumunu anlattım. Razi oldu. Veda ettim. Başarılar dile-dim ve Hazer denizine doğru trenle yola çıktım. Ho-kant'ı solda açıkta bıraktım. Taşkent Ulema Meclisinin kararı ve fetva üzerine 6 gencin taşla öldürülmesi olayı burada olmuştu. Semerkant istasyonunda hayli bekle-dikten sonra, Türkistan'ın yarı bağımsız hanlığının Rus devletinin elinde koyu bir cehalet ve gerilik merkezi olan Buhara istasyonuna geldim. Bu hanlık, Rusya'ya dost ve yardımcı halinde, ortaçağdan bir nümune idi. Görmek bile bana bir üzüntü idi.

Akşam geç vakit Hazer denizi kıyısında Krasnovodsk limanına geldim. Vapur hazırды. Bir güverte bileti alarak vapura bindim. Kıyafetim kamara yolculuğuna elverişli değildi. Ve bunun İrtiş nehri yolculuğunda üzüntüsünü çekmiştim. Geceleyin yağmur başladı. Şiddetli kuzey rüzgârı keskin bir ıslık çalıyor. Yağmur vapuru kamçılıyordu. Hazer denizinin meşhur olan fırtınasının kocaman dalgaları mania perdelerine rağmen, güverteyi yalayıp öteye geçiyordu. Güvertede benden başka kimse yoktu. Yağmurdan ve dalgaların getirdiği sudan korunmak için şuraya buraya sığınmakla güverteye dönüp dolaşırken ıslandım. Soğuğu vüdümda duyuyordum. Sırtımı vapurun bacasına verip kurutmaya çalıştım ve sabaha kadar kötü bir gece geçirdim.

Artık Orta Asya'dan ayrılmış, yurdumda sınırdaş olan Güney Kafkasya'nın yoluna girmiştim. Azerbaycan'da geçecek günlerimin daha başka şartlar altında ve daha güvenli olabileceğini umuyordum. İçimde bir sevinç vardı. Benim için bir özellik taşıyan bu bölgeye ait hatıralarımı biraz daha geniş yazdım.

Bakû

Güneşli güzel bir günün başlangıcı idi. Krasnoyarsk'ta iken rüyada gördüğüm manzaraya benziyordu bu. Hazer denizinin yağmurlu ve soğuk yolculuğundan sonra Bakû sahilleri bana o rüyayı hatırlattı. Kendimi güvenliğe kavuşmuş hissettim.

İskele'de Ermeni olduğunu şivesinden anladığım, süngülü bir er pasaport soruyordu. Bu beni düşündürdü. Demek ki beklediğim tam özgürlük Bakû'da henüz yoktu. Askerî idare hâkimdi. Sıra bana gelince soğukkanlı bir umursamazlıkla pasaportumu verdim. Arana-

cak eşyam yoktu. İtiraf etmeliyim ki bana uymayan bu sahte pasaport beni ele verebilirdi. Kalbim göğsümün altında kuvvetle çarpıyordu. Adam bozuk düzen kıyafetime bakarak alaycı bir yüzle beni süzdü. Ve kirli pasaportu bana uzattı. Alır almaz iskele başından ayrıldım. Ve büyük bir ruhî baskının etkisinden o anda kurtuldum.

Müslümanlar kıyafetlerinden az çok belli idi. Biri-sine bir otel sordum, hemen yakında ve cadde üstünde bir otel gösterdi. Tabelâsına göre Tebriz oteliydi. İçeri girdim, Kantur dedikleri büroda orta yaşlı bir zat pasaportumu aldı, incelmeye lüzum görmeden masanın yanındaki rafa koydu, bana da kılığıma göre kapıya yakın küçük bir oda verdi. Oda alçak ve penceresizdi. Bununla birlikte miyasma kokuyordu, bir de demir karyolası vardı, hemen karyolaya uzandım. Otel sahibi Hasan Bey, Agayef imiş. Bu zat bizim İstanbul'da Türkçülük önderlerimizden Bakûlu *Profesör Ağaoğlu Ahmet Bey*'in kardeşiymiş. Karyolada bir saat kadar dalmışım, uyanınca Resulzade Mehmet Emin Bey'i görmek istedim. Planımın önde gelen maddesi bu idi. *Mehmet Emin Bey*'i (Açık Söz) gazetesinden tanıyordum. Görüşmek ve durumumu açıklamak için matbaasına gittim. Büyük bir odada makineler işliyordu. Bir köşede camlı bir bölmede Mehmet Emin Bey masanın başında, yanında da birkaç kişi vardı. Emin Bey'in yüzünü karşıdan görüyordum, fakat yalnız olmadığı için yanına giremedim. Ve buna da üzüldüm. Biraz sonra Azarbeycan Millî Şûrası'nın merkezi olan İsmâile binasında idim. Özel Kalem Müdürü *Mirza Davut*'u gördüm, kim olduğumu anlattım. Büyük bir ilgi ile karşıladı ve Millî Komite Başkanı *Ali Merdan Bey Topçubaşı*'ya söyledi. Topçubaşı ile yalnız görüştük. Beni her yönden inceledi. Esaretten sonra buralardan geçişimi, Gence'de akrabalarım olduğunu ve

bu firâr sırasında Semipalat'ta, Taşkent'te tanıdığım kimseleri anlattım. Epeyce uzun konuşmalardan sonra tam bir güven sağlamış olacak ki, Mirza Davut'u çağırarak bir şeyler söyledi. Mirza Davut bana bir deste kâğıt para getirdi. Para almak âdetim değildi. Şimdilik param var, Gence'ye kadar bana yeter, orada akrabalarımın para bulurum dedim ve bu paranın tarafımdan hayır cemiyetine verilmesini rica ettim. Ali Merdan Bey bu hareketimden olumlu bir duygu edindi. Ve bu duygusunu yüzünün hatları ile gösterdi. Şunu belirteyim ki ilk görüştüğüm Bakû Millî Komite Başkanı Ali Merdan Bey üzerimde büyük bir tesir yaptı. Özgürlüğe lâıyk bir memlekette ne yapacağını bilen bir idare adamının karşısında bulunuyordum. Tekrar Mirza Davut'un odasına gittik.

Hiyanetini Kanıyla Ödeyen Bir Adam

Mirza Davut enteresan bir olayı anlattı; Rifat adında bir Türk subayı iki gün evvel kendisine gelmiş, bir de kendi yazdığı Türkçe bir gramer kitabı getirmiş, buralarda bir okulda hocalık yapmak istiyormuş.

Rifat adı birden hafızamda canlandı. Krasnoyarsk'ta Erzurum esirlerinden işittim ki, Rifat isminde Arnavut bir topçu yüzbaşı cephede Ruslara iltica etmiş ve Erzurum tahkimatını gösteren bu haritayı da şehri muhasara etmiş olan Ruslara vererek tahkimatın zayıf taraflarını anlatmış. Ruslar bundan faydalanarak zayıf bir noktadan yani Kargapazar dağlarının zayıf birlikli kısmından girmişler ve birçok esir alarak Erzurum'u kolayca zaptetmişler. Bunu bana anlatan kimseler Rifat'ın eşkâlini de tarif etmişlerdi. Şimdi Mirza Davut'un açıkladığı eşkâl de buna uyuyordu.

Bu adamın Erzurum tahkimat planlarını Ruslara satan Yüzbaşı Rifat olması ihtimalinden bahsettim. Mirza Davut, Nargin adasındaki (*) Türk esir subaylarından Rifat hakkında gizli eleştirme yapmış, sonuçta bunun o adam olduğu meydana çıkmıştı. İki gün sonra Rifat'ı bir daha geri dönmemek üzere hoca diye bir köye gönderdiler.

Bakû'da Üç Gün

Mirza Davut bana Mir Mehmet adında bir kılavuz vermişti. Bir komitacı ve partici olan bu kimse Millî Komite merkeziyle Nargin adasındaki Türk esirler arasında ulaştırmacılık işi de görüyormuş. Birlikte Bakû'nun çarşı pazarını dolaştık. Buralarda sözde Bakû'nun muhafız kuvveti olan ve Ruslar İran'ı boşaltırken buraya gelmiş bulunan Piçerehof çetelerinin taşkınlığı ve tecavüzü herkesi yıldırılmıştı. Türklerin dükkânlarına ve mallarına el uzatmak sakıncalı sayılmıyordu. Bunlar ve bunlara katılan silâhlı Ermeni askerleri Bakû halkı için ciddî bir tehlike halinde idiler.

Bakû o sıralarda ihtilâl Rusya'sının Kerenski hükümetine bağlı bir asker-amele şûrasının sert idaresi altındaydı. Bakû petrol amelesine ve onun yanında cephe-lerden gelip Bakû'ya dolan Ermeni askerinin ve Piçerehof çete kıtasının vücuda getirdiği bir kuvvete dayanıyordu. Bunlar yerli Müslüman ve Türklere düşmandılar.

Bakû'da gördüğüm bu durum beni üzdü. Anladım ki, bu çete güruhunun ve Ermeni askerlerinin hakim olduğu bu yerde Türklerin güven ve selâmet içinde yaşa-

---

(*) Nargin adası Hazer denizinde ve Bakû'nun karşısında birçok Türk esir subayının bulunduğu yerdir.

maları zordur. Şu kadar var ki Millî Şûra'nın halk üzerinde az çok olumlu bir etkisi vardı. Ve bura halkı Taşkent'te olduğu gibi kara ve geri düşünceli insanların tesiri altında değildi. Bu da bence bir ümit kaynağı idi.

Bakû'da ancak üç gün kaldım, akrabalarımın bulunduğu Gence'ye gitmek istiyordum. İstasyona geldiğim zaman orada da silâhlı Ermeni askerlerin polis görevi yaptıklarını gördüm. Bilet gişesinin önünde sıraya girmiş insanlar arasında ben de sıraya girmiştım. Sonradan gelen bazı kimselerin öne geçip sırayı bozmalarına tahammül edemiyordum. Aramızda ciddi tartışmalar açılıyordu, süngülü polislerin müdahalesini istedim. Ama ben Müslümanın borusu ötmedi. Süngü onu destekledi. Başma belâ gelmesin diye haksızlığa alet olan bu süngüye karşı direnmekten vazgeçtim. Yabancı bir Müslüman olduğumu anlayan bazı yolcular beni aralarına aldılar.

Özgürlük ve bağımsızlık davası için çalışan genç millî komitenin ve Bakû halkının başına gelebilecek tehlikelerin endişesi içinde trene binip kaygılı kaygılı Bakû'dan ayrıldım.

Gence

Gence'ye geldim. Arabacı beni bir otele götürdü. Rastgele geldiğim bu otelin sahibi Ali Ekber Sarı İmam Kulu imiş. Bu ad bana yabancı gelmedi. Otelin salonunda otururken bir köşede beş altı genç gördüm. İçlerinde orta boylu, esmer, tıknazca birisi İstanbul şivesiyle güzel bir Türkçe konuşuyor, öbürleri dinliyorlardı. Dikkatimi çekti. Yanlarına gitmek istiyordum, bir süre çevreyi gözden geçirdikten sonra bu temiz Türk muhitinde kendimi saklamaktan sıkıldım. İstanbul şivesiyle konuşan kimsenin İsmail Hakkı isminde bir Türk öğretmen

olduğunu öğrendim. Bu sıra iriyarı, sarışın, orta yaşta bir zat karşıma dikildi. Elâ gözlerini gözlerimden ayırmıyordu. Heyecanlı ve tatlı bir bakıştı bu. Ben de onu tanıyacak gibi oldum. Ve öyle davrandım.

— Sen Üsemeddin Bey değilsen mi?

— Evet benim, ben de seni tanıdım, dedim.

— Boy sana gurban olum, dedi ve boynuma sarıldı.

Bu zat iki sene evvel Sibirya'ya giderken Gence yakınlarında Deliler istasyonunda gördüğüm ve amcalarıma «Bakû'ya gidiyorum beni kurtarsınlar» diye haber saldıgım Ali Ekber Bey idi!. Benim bu ricamı o zaman cep defterine not etmişti. Şimdi masanın gözünden çıkarıp içinde adımı bulduğu defter işte bu defterdi.

Ali Ekber Sarı İmamkulu, Sibirya sürgününden dönen bir kardeşine kavuşmuş gibi sevinç gösteriyordu. Bu mert ve arslan yapılı adamla aramızda gerçek kardeşlik sevgisi ve bağlılığı hisleri doğdu.

Gence'yi ilk günden itibaren serbest gezip dolaşmaya başladım. Burada yakalanma korkusu yoktu. Pasaport da lâzım değildi. Artık evimde gibiydim.

Gence'de Millî Komite Reisi Nasip Bey Yusuf Beyli ile ve son derece Türkçü bir gençlik muhitiyle tanıştım.

Nasip Bey Gence'nin Millî Komite Başkanı, aynı zamanda Azerbaycan'ın Münevver gençlik çevresini içinde toplamış olan «Ademî Merkeziyet Müsavat» fırkasının da reisi idi. Hukuk tahsili görmüş kibar sevimli ve enerjik bir kimse idi. Bu vasıflarının yanında bir de Türk aleminin en değerli simalarından ve fikir adamlarından Kırımlı İsmail Bey Gaspıralı'nın damadı idi. Bu yönden de Nasip Bey'e olan sevgim bir kat daha arttı.

Tanıştığım gençler arasında şair Cevat Ahuntzade, güzel ve duygulu şiirleri, içinden taşıp dökülen milliyetçi varlığıyla beni kendisine bağladı.

Naki Şeyhzamanlı hakkımda büyük sevgi ve ilgi gösteren birinci derecede arkadaşım oldu. Onun evi benim evim, yaşlı annesi de benim annem yerini tuttu. Büyük kardeşi Mehmet Bakır Bey de sevdiğim ve saydığım simalar arasında yer buldu. Hepsinin isimlerini burada belirtmeye lüzum yok ama zaman geçtikçe bu münevver milliyetçi gençler arasında ve tanıştığım başka kimselerde o kadar yakınlık ve samimî ilgi uyandı ki bunlar bana yakın akrabalarımı bile aratmadılar. Bu ortam içinde bir gün dahi yabancılık duymadım. Ali Ekber Sarı İmamkulu'ndan başka Gence'nin yaşlı, fakat çok değerli ve tecrübeli bir Ali Ekber'i daha vardı, soyadı Refibeyli idi. Arkadaşlarım beni bu zatın evine götürdüler. Daha ilk görüşmemizde aramızda sıcak ve samimî bir yakınlık uyandı. En büyük dileği ölmeden Türkleri ve Türk ordusunu görmek olduğunu duygulu sözlerle belirtiyordu. Bu temiz dileği gerçekleştirecekti birkaç ay sonra Türk ordusunu Gence'de gördü, az sonra da öldü.

GENCE'DE DURUM VE YAPILAN İŞLER

a — Gence'de Türkler ve Ermeniler

Gence şehri birbirinden bir dere ve bir köprü ile ayrılmış iki parça halindedir. Büyük kısım Türklerin oturduğu yerdir. Nüfusun beşte dördü de buradadır. Nüfusun 5/1'ni teşkil eden Ermeniler karşı yönde otururlar. 1905'ten beri Rusların etkisiyle birbirine düşman olan bu iki unsur zamanla iskân bölgelerini de tamamen ayırmıştır. Ben Gence'de bulunduğum sıralarda bu iki semtin halkı birbirine karşı tam bir cephe kurmuşlar, siperler ve mazgallı duvarlardan karşılıklı ateş edip duruyorlardı. Bir semtten öbürüne geçmek yok, Türklerin elinde silâh pek az olmasına karşılık Ermeniler silâhlı idi. Ayrıca da Rus Garp cephesinden silâhları ile dönüp gelen Gence ve Karabağ Ermeni askerlerinden kurulmuş mükemmel bir tabur vardı. Gence'de bir de Rus depo alayı varsa da hiç bir işe karışmazdı. Bir süre sonra Gence Millî Komitesinin tertibiyle bu alayın silâhları hoşnutlukla alındı ve askerler memleketlerine gittiler.

Ruslar, Kırgız - Kazaklarda ve Türkistan'da olduğu gibi Kafkasya'da da İslâmlardan asker almamışlardı. Bu

muharip halkın askerlik öğrenip de bir gün baş belâsı olmasını istemiyorlardı. Üç asır süren istilâ devrinde, özellikle Kırgız-Kazaklardan ve Kafkas İslâmlarından şiddetli karşı koyma hareketleri görmüşlerdi. Gerçekten de bu Türk halkı, eşkiya sayılan bir avuç insandan gayri, silâh kullanmasını bile unutmuştu. Ermenilere karşı zayıf tarafları da buydu. Ne var ki, bu eşkiya adlı kimsele zaman zaman millî davalarda elbirliği yapar ve önderlerine destek olurlardı. Hele Ermeni saldırılarında «defai» teşkilâtı içinde bugün dahi Azerbaycan Müsavat Fırkası'nın ve Millî Komite'nin elinde Ermenilere karşı koyan bir müdafaa kuvveti idi. Ancak teşkilâtsiz ve başı bozuk bir kuvvetti.

Millî Komite'nin elinde bir de süvari alayı vardı. Bu alay harpte Avusturya cephesinde başarılı işler görmüş olan Kafkas İslâmlarından kurulmuş «Diki Divizya» yani vahşî fırkanın bir alayı idi. Gence ve Karabağ Türklerinden olan bu alay bir nevî jandarma vazifesi görüyordu. Kumandanı da bir Gürcü idi. Ne var ki, bu alay tam güvenilir bir kuvvet olmaktan ziyade Kazak terbiyesi görmüş, bazen de çarşı pazarda zorbalık tarafı üstün gelen olumsuz davranışlar göstermekten de geri kalmazdı. Bununla beraber Ermenilere karşı hesaba katılabilirdi.

Ermenilere gelince bir millî komitenin idaresi altında sivil ve asker hepsi silâhlı ve derli toplu bir haldeydiler. Gence istasyonu da bunların elinde idi. Ve bu cihet Ermenilere avantaj sağlıyordu.

b — Partiler ve Bolşevik Propagandası

Gence iç politika bakımından Azerbaycan'ın merkezi durumunda idi ve çeşitli partilerin de merkezi idi.

1 — Ademî Merkeziyet Müsavat Fırkası: Nasip Bey Yusuf Beyli'nin başkanlığı altında ve merkezi Gence'de olan bu parti Bakû'da Mehmet Emin Bey Resulzade'nin başkanlık ettiği «Müsavat» Fırkası ile birlikte Azerbaycan'ın, istiklâlî fikrini güden, en kuvvetli milliyetçi partisi idi. Bu parti Çarlık devrinde ademî merkeziyet usulüyle idareye taraftar, federatif bir görüş sahibi iken sonraları Çar idaresini devirmeye çalışan sosyalist ihtilâlcilerle işbirliği yapmıştır. Daha sonra da tam milliyetçi bir şiarla şimdiki sosyal demokrat (Kerenski) idaresi devrinde mahallî muhtariyet isteğinde idi.

2 — İttihadî İslâm Partisi: Müsavat Fırkası'nın karşısında en kuvvetli parti bu idi. Gence'de Şeyhüslâm Hacı Mehmet Pişnamaz Efendi'nin başkanlığı altında bulunan bu fırka; fanatik bir zemin üzerinde ortaçağ görüşüne dayanan bir politika güderdi.

3 — Sosyalist Parti: Temelde Rus Sosyalist Federatif Partisi ile işbirliği halinde olan «Himmet» adlı solcu bir fraksiyon varsa da, Gence'den Doktor Arslan Safiyutlu idaresindeki Sosyalist Parti bir nevî millî sosyalist prensibi gütmekte idi. Ve cılız bir durumdaydı.

Halk bu partilere pek o kadar önem vermiyorsa da ister istemez bir ikilik doğuyordu ki, bundan da millî Azerbaycan davası zarar görebilirdi. Gence'de sık sık tertip olunan partiler arası siyasî toplantılarda Nasip Bey, Yusuf Beyli benim de bulunmamı ve konuşmamı istedi. Ben fikren Müsavat Partisi'nin programını benimsemiştim. Gerici düşüncelerle başım hoş değildi. Konuşmalarımda memleketimi örnek göstererek; 1908 Meşrutiyet inkılâbından ve onu boğmaya çalışan 31 Mart irticamından bahisle ortaçağ devrine mahsus geri fikirlerle me-

denî idareye sahip bir devlet kurmanın imkânsızlıklarını anlatıyordum. Türkiye’de kardeş boğuşmasından düşmanın nasıl istifade ettiğini, Balkan Harbi’nin Türkiye’yi bir ikilik halinde yakalayıp perişan bir sonuca mahkûm ettiğini izaha çalışarak bugün Azerbaycan’ın da karşısında bulunduğu büyük tehlikeleri görüp Türkiye örneğinden ibret almasını tavsiye ve temenni ediyordum. Toplantı salonunu dolduran her fırkaya mensup veya tarafsız halk üzerinden benim sözlerimin olumlu etkilerini hissetmekten memnun oluyordum. Benim tam tarafsız bir Türk subayı olduğumu bilenler veyahut bunu yeni öğrenenler sözlerime kıymet veriyorlardı. Her üç partinin ileri gelenleri ile dost idim. Ancak Müsavvat Fırkası’nın fikirlerini öngörüydüm, samimî kanaatim bu idi.

Bolşevik Propagandası ve Ermenilerin Tutumu

Azerbaycan’da Müsavat ve İttihat partileri birbirleriyle uğraşırken en ziyade Bakû’dan gelen Bolşevik propagandaları köylüler arasında elverişli bir zemin bulmuştu. Fakirin zengine ve köylünün toprak sahiplerine karşı hareketi kışkırtılmakta idi. Türkler arasında ni fak ve kan dökme, Ermeniler için çok arzu edilen bir şeydi. İster sosyalist, ister milliyetçi olsun her Ermeni bu Bolşevik propagandasının gönüllü ortağı idi.

Kaldı ki durum da buna müsait bulunuyordu. Rusya’da 1905’ten sonra arazi reformu yapıldığı halde Azerbaycan’da uygulanmamıştı. Köylü topraksızdı. Büyük topraklar Çar tarafından sayılı beylere, intifa şeklinde verilmişti. Köylü beylere belli oranda toprak amelesi vermekle de ödevli idi. Çarlık idaresi Azerbaycan’da böyle bir rejim kurarak beyler zümresini kendi politikasına

dayanak yapmış ve böylece birbirlerine zıt iki zümrenin doğmasına sebep olmuştu. Bolşevik Himmet Fırkası ile Bakû'nun Ermeni Bolşevikleri bu arada Gence Ermenileri bu durumdan istifadeyi kaçırmıyorlar. Tahrikler olumlu sonuca doğru başarı gösteriyor...

ç — Bir Facia ve İdarede Zaaf

Bir gün şu dehşetli haberi aldık. Gence'den uzakta olmayan Zeyem nahiyesinde köylüler o nahiyenin en zengin toprak sahibi olan Zülkaderli beylerine hücum etmişler. Konaklarını yakmışlar, mallarını yağma ederek ileri gelenleri öldürmüşler. Sonradan kalkıp da arazi davası yapmasınlar diye çocuklardan bile bu ölüme katılanlar olmuş...

Bu büyük tehlikenin genişlemesini önlemek şarttı. Müsavat ve İttihat partilerinden ortaklaşa uyurma heyetleri köylere çıktı. Heyetin birisine de ben başkanlık ettim. Sözlerimi dinliyorlar, konuşmalarımın en etkili tarafı; yakında Türk ordusunun Azerbaycan'a geleceği, o zaman işlerin başka türlü bir yön alacağı telkinleri oluyordu. Bunun yanında Ermeni tehlikesinin Türkler için, köylü şehirli demeden bir tek insan bırakmayacaklarını ve ilkbaharda Türk ordusu gelinceye kadar sabredip el ele vermelerini tavsiye ediyordum.

Bir taraftan Gence dışındaki bu olaylar baş gösterirken bir taraftan da köylülerin Gence'ye hücumu ve şehri yağma etmeleri tehlikeleri de vardı. Milli Komite'nin tehdit ve ceza beyannameleri ancak alay konusu oluyordu. Şehrin bir meydanında kurulmuş olan bir darağacına geceleyin bazı kişiler, fareleri asıyorlar. Bu olay Milli Komite'nin otoritesiyle komik bir alay idi. Çar idaresinin demir disiplinine alışmış olan halk mevcut idareyi

aciz ve zayıf görüyor, söz ve korkutma para etmiyordu. Buna karşı ancak Türk ordusunun buralara gelip işlere el koyacağı telkinleridir ki halkta az çok bir güven uyan-
dırabiliyordu.

d — Başka Bir Tehlike

Türkiye cephesindeki Rus ordusu, Bolşeviklerin, «her ne pahasına olursa olsun barış»! diye ortaya at-
tıkları fikrin ve propagandanın etkisiyle çözülmüştü. Yıl-
lardır Doğu Anadolu yaylasının bütün sertliğine ve çe-
tinliğine göğüs gerip Çar uğrunda fedakârlıkla çarpışan
askerde şimdi temel isteğin tek ifadesi şu idi: «Damoy-
eve!»... bunun zıddını ileri sürmek ve cephede durmayı
istemek ölüme mal oluyordu. Bunun kurbanları da su-
baylardı.

Her gün trenler dolusu her cins ve sınıftan Rus as-
keri, Gence istasyonu üzerinden Bakû'ya ve Rusya'ya
akıp gidiyordu.

İstasyonun idaresi Ermenilerin elinde idi. Ermeni-
ler istasyonda duraklayan Rus askerlerini, özellikle Ka-
zakları istasyonun ambarlarındaki ticaret malı Nemse
şarapları ile iyice sarhoş ettikten sonra Gence'nin İslâm
bölgesine saldırıyorlardı. Sarhoş erler şehirde ve çarşıda
sarkıntılık, kavga, parasız alışveriş yaparlar ve bundan
silâh kullanma ve yaralama olayları çıkarıyordu. Bu ge-
çici belâyı kansız svmak lâzımdı. Öyle olmayıp da kan
dökülürse, gözü kırmış azgın askerler silâhsız halka kar-
şı saldırıya geçerlerdi ki Ermenilerin isteği de bu idi.
Evvelce istasyon yakınında küçük bir mahallede oturan
Rus toplumu buralarını terkedip gitmişlerdi. Ermeniler
bu durumdan faydalanmayı kaçırmadılar. Buradaki Rus-
ları Müslümanlar öldürdüler ve kaçırdılar diye Rusları

kışkırtıyorlardı. Bu hal Millî Komite'de ciddî endişe yarattı. Ve karşı tedbire lüzum görüldü.

e — Gence'de Teşkilâtlanma

Millî Komite Başkanı Nasip Bey Yusufbeyli beni Türkiye'ye gitmekten alıkoymaya çalışıyor ve halkı teşkilâtlandırıp askerlik öğretmemi rica ediyordu... «Burası da Türkiye sayılmaz mı, buradaki hizmet de Türk milletine hizmet değil midir?»

Nasip Bey'in bu sözleri ve içinde yaşadığım olaylar beni düşünceye sevketti. Gerçekten burada yapacağım önemli işler vardı. Nasip Bey haklı idi, teşkilâta ve talim terbiyeye giriştim.

Evvelce hastanelerde tedavi görmüş 8 - 10 esir Türk eri bulduk. İçlerinde mükemmel yetişmiş, göğsü harp madalyalı bir de Ankaralı Halil Onbaşı vardı. Bunlar teşkilâta çekirdek oldular. Ayrıca Gence Millî Komitesi'ne bağlı «Defai» grubuna dahil silâhlı gençler vardı. Bunlardan bir takım kurduk. Bunun başında arkadaşım *Naki Bey Zeyhzamanlı* bulunuyordu. Naki Bey aynı zamanda Defa teşkilâtının da başkanı idi.

İkinci bir takım da Gence'nin Bağbambaşı mahallesinin cesur yiğitlerinden kurulu. Başlarında evvelce sözü geçen *Ali Ekber Sarı İmamkulu* vardı. Sarı İmamkulu, çoğu millî savaşçı niteliğinde olan Bağbambaşı halkına hâkimdi. Ve bunlara dayanarak hatırı sayılır bir kuvvet sahibi idi. *Ali Ekber Bey'in o çetin devrede hizmetleri çok büyüktür.* Çarşı, pazarı bankaları, devlet binalarını onun idaresi altındaki üniversitesi ve lise talebesiyle bu Bağbambaşı mahallesinin silâhlı gençleri korudular. Hükümet yerini tutan Millî Komite'den çekinmeyen bir kı-

um çapulcu ve ayaktakımı kimseler bu Ali Ekber Sarı İmamkulu'ndan yılarlardı. Millî kahraman niteliğini taşıyan Ali Ekber bir aralık vali muavinliği de yapmıştı.

Şehrin disiplinini sağlamak için kurulan bu milis teşkilâta, şöhretli çete reislerinden kaçak (*) Kamber ve Kaçak İbrahim de desteleri ile birlikte katıldılar. Bunlar memleketin Ermeni ve Rus tehlikesine açık bulunduğu bu devirde kendilerini millî hizmete arzetmişlerdi. Kaçak Kamber bazı Rus idare adamlarını öldürtmüş, posta vurmuş ve Sibirya'dan kaçıp dağa çıkmış, cesur aynı zamanda milliyetçi bir insandı. Her biri mükemmel nişancı olan bu boşa silâh atmayan insanlardan ibaret destesiyle (deste çete demektir) bu millî mücadele devrinde millî komitenin emrine ve benim teşkilâtıma girdi. Kamber'in ve İbrahim'in desteleri de birinci takım da idiler. Bunlar talim ve disiplin kabul etmiyorlardı. Kendi reislerinin emrinden başka emir dinlemiyorlardı. Şu var ki, ben iki reisle de çok yakından ve candan dostluk kurmuştum. Bunlar sözümünden çıkmazlardı.

Birinci takım şehirle istasyon arasındaki cadde üstünde «ümit» adlı pamuk fabrikasında yerleştirildi. Bunun görevi şehri Rus askerlerinin sarkıntılığından korumaktı. Bu amaçla istasyondan Gence'ye gelen Rus askerlerinin silâhı bir belge karşılığında alınır ve şehre salınırdı. Dönüşlerinde silâhları tekrar kendilerine verilirdi.

Bu güvenlik tedbirleri yürütülürken bir yönden de her gün öğleden sonra büyük bir kervansarayın (han) avlusunda silâhı bulunan kimselere silâh kullanma ve

---

(*) «Kaçak» sözü bir bakıma şakî manasına gelir. Hükümetin kovalamasından kaçıp silâha sarılan suçlu kimselerdir. Kırgız steplerinde Kassak (Kazak) ve Rus milletinden olan Kazak sözlerinin de o devirdeki idarelerden kaçan kimselerin adı olduğu ve aslında bu Kaçak sözünden alınmış bulunduğu anlaşılabilir.

muharebe usulleri gösterirdim. Ankaralı Halil Onbaşı bu işlerde kıymetli yardımcım idi. Talim gören kimseler tüccar, esnaf gibi şehir halkı olup ellerindeki (beşacılan) denilen en kıymetli Rus tüfeklerinin, taşınması kolay olsun diye uçlarından kesip kısaltmışlardı ki tüfeklerde sıhhatli endahat (atış hassası) kalmamıştı.

Şehirde bu teşkilât ve çalışma sağlandıktan sonra Gence dolaylarındaki köylerde de aynı şeyi yapmak gerekiyordu. Gence'nin kuzey semtindeki dağlık köylerde çokluk Ermeniler otururdu. Güney semtindeki ovada ise Türk köyleri vardı. Bir gün gence de İslâmlarla Ermeniler arasında bir çarpışma çıkarsa yakın Türk köylerinden Gence'ye yardım şarttı. Bu köylerin halkını az çok yetiştirmek için Zazalı nahiyesine çıktım. Birkaç köyün silâhlı halkını bir araya toplayıp çalışmaya başladık. Eldeki tüfekleri ardı ardına gruplara dağıtarak tüfek sayısına göre iş yapıyorduk. Türk erleri bana faydalı oldular. Babamın köyü olan (Karacaemirli) de birbirine düşman tarafları barıştırdıktan sonra iki takım teşkil ettim. Başlarına bir er koydum, iyi kötü çalışmaya başladılar. Bunlar gerçekten iyi silâh kullanırlardı ama ateş altında siperlenmek, yürümek gibi hareketler de bizim Türk erlerinin öğretimine uyuyorlardı.

f — Silâh Meselesi

En önemli sorun silâhsızlık idi. Nüfusça onda sekiz çoğunluk halindeki Gence Türklerinde silâh azdı. Ve Gence'de kurduğumuz teşkilât da yetersizdi.

Silâhlanma Çabaları ve Fransız, İngiliz Misyonu

Rusya'da büyük ihtilâl patlak verip de Türk cephesindeki Rus ordusu yüzünü (eve doğru) çevirince itilâf

temsilcilerini telâş almıştı. Çözülen Rus ordusunun yerine bir Gürcü, bir Ermeni kolordusuyla Kafkasya'da oturan Rus ve Rumlardan birer tümenlik bir kuvvet kurularak, Türklerin önüne sürülecekti. Bu arada bir de Azerbaycan kolordusu kurulmasını, Azerbaycan Millî Komitesi istiyordu. Seym hükümeti de bunu reddedemiyordu.

Rus Kafkas ordusu yanında Fransız irtibat subayı olan Albay Şardinyi, İngiltere ve Fransa namına Tiflis'te kalarak bu kolorduların teşkiline nezaret ve yardım ediyordu. Azerbaycan kolordusunun teşkiline bu Fransız, İngiliz misyonu kadar Gürcü ve Ermeni sorumlu adamları da güvenemiyorlardı. Bu sebeple bu iş gerçekleşemiyordu.

Üçüncü Rus Tümeni

Bir gün Tiflis Seym Hükümetinden Gence Millî Komitesi'ne şu yönde bir teklif geldi: Azerbaycan kolordusu için silâh verilmesi kararlaştırılmıştır. Türk cephesinden dönen 3'üncü Rus tümeni Gence'ye gelerek ordugâh kuracak ve silâhlarını Gence Millî Komitesi'ne teslim ettikten sonra Rusya'ya gidecektir.

Bu teklifin kabulü Gence için çok tehlikeli olurdu. Çünkü 3'üncü Rus tümeni, disiplini bozulmamış biricik bir kuvvet idi. Bu tümen Gence dolaylarında toplandıktan sonra silâh değil ancak ateş ve ölüm verebilirdi. Millî Komite bu tehlikeyi sezdi. Ben de aynı fikirde onları destekledim. Bunun üzerine, Millî Komite şu sakıncayı ve isteği ileri sürdü: (Bir Rus tümeninin Gence'ye gelip konaklaması halinde halkla asker arasında bir anlaşmazlık çıkabilir, belki kan dökülür, 3'üncü tümenin si-

lâhlarının Gence'de değil, Tiflis'te alınarak Azerbaycan'a verilmesi) şeklinde cevap verildi ve bu yönde Seym hükümetinde üye olan Azerbaycan delegelerinin dikkati çekildi. *Ve böylece 3. tümenin Gence'de konaklanmasından vazgeçildi.*

Bu sıralarda Kuzey Kafkasya'da (Ankuşlar) kendi bölgelerinden geçen Rus trenlerini dar bir boğazda durdurup silâhlarını zorla alıyorlardı. Azerbaycan'da da bundan başka çare olmadığı görülüyordu. Evine kavuşmaktan başka bir düşüncesi olmayan Rus askerinin bunda da silâhını vererek selâmetle yurtlarına gitmeleri akla yakın geliyordu. Ancak işi tatlılıkla başarmak için gerekli tedbirleri uygulamak lâzımdı.

g — Rus Trenlerinden Silâh Alınması

Nihayet karar verildi. Trenler Gence istasyonuna gelmeden önce Gence'ye birkaç istasyon ötede Şemkir (Şamhor) istasyonunda tertibat alınacak, gelen askerî trenler silâh verdikten sonra yiyecekleri temin edilerek selâmetle yola vurulacaktı. Buna göre tertipler alındı. Şemkir istasyonunda Gence'nin silâhlı milis kuvvetleri ve Karacaemirli köyünün silâhlı milisleri tertiplendiler. Bütün Mlilî Komite üyeleri ve *ben* de orada idik. Ukranyalı askerlerin bulunduğu iki tren Millî Komite üyelerinden bir heyetle yapılan konuşma sonunda selâmeti öngörerek silâhını verdi. Tam teçhizatlı mükemmel bir topçu bataryası da bütün atları ve cephanesiyle teslim alındı. Silâhını veren Ukranyalı askerlere Gence istasyonunda hazırlanmış olan ekmek ve et ikram olundu ve memleketlerine uğurlandılar. Bu durum, arada bir kan döküleceğini gözetleyen Gence Ermenilerini hayal sukûtuna uğrattı.

Ukranya trenleri silâh teslim ederken arkadan gelen trenler bir evvelki (Deliler) istasyonunda bekliyorlardı. Bunların silâh vermek istemedikleri anlaşıldı. İki tarafın heyetleri arasında saatlerce süren konuşmalar bir sonuca varmamıştı ki ateş patladı. Kazakların bindiği bir trenin lokomotifinin önündeki bir açık vagona yerleştirilmiş olan top ateş açtı. Ve karşısındaki zırhlı trenin lokomotifini hasara uğrattı. Zırhlı tren, Tiflis'ten Gence Millî Komitesi'ne yardım için gönderilmişti. Üniversiteli ve Liseli Gence gençleri bu zırhlı trende idiler. Görevleri, verilecek silâhları teslim alıp zırhlı trende korumak, ve Gence'ye getirmektir.

İstasyon dolaylarına birikmiş olan yüzlerce köylü, top sesinden ürkererek çil yavrusu gibi dağılıp kaçmaya başladılar. Kazak treni muharebe tertibatı almıştı. Açık vagonlarda kum çuvallarının arasına yerleştirilmiş makinalı tüfeklerle, kaçan halk yığınlarını ateşe tuttular, dümdüz ovanın kuru topraklarının üstünde birçok ölü ve yaralı kaldı. Durum çok önemli idi. Eğer Ruslar tren-den inerek sadece Şemkir istasyonuna doğru, yolun iki tarafından yürüselerdi, Şemkir'deki tertibatı dağıtır ve yollarına devam edebilirlerdi. Ayrıca yapabilecekleri bir katliam da, tam Ermenilerin istedikleri korkunç bir hareket olurdu. Fakat bunu yapmadılar. Herhalde, Şemkir'de alınan tertipten haberleri yoktu.

Kazak treninin savurduğu top ateşi selesrinden bizim Şemkir istasyonunda siperlenmiş olan köylüler de ürküsmüş ve siperlerin dışında birikmişlerdi, neredeyse kaçmaya koyulacaklardı, koştum aralarına girdim, topun yakında ve hele siperde bulunan insanlara hiç bir zarar vermeyeceğini, siperden topçuya ateş etmek gerektiğini anlattım. Hiç askerlik yapmamış olan bu insanlar

benim yeminle ve şartla söylediğim bu sözlere inandılar. Şartım şu idi: (Eğer aksi çıkarsa, beni öldürebilirler).

Deliler istasyonunda halkı dağıtan Kazak treni yavaş yavaş Şemkir istasyonuna doğru ilerliyor. İlk önce lokomotif tek olarak hattı kontrol ediyor, sonra tekrar geri giderek treni getiriyor. Böylece, öndeki birkaç küçük köprünün sağlam olduğunu anlayan tren, Şemkir istasyonuna yaklaştı. Sinirler gergindi, herhalde Rus treni tuzaga düşecekti. İstasyonu 50 - 60 m. geçce yoldan birkaç rayın civataları çıkarılmıştı. Tren dolu dizgin kaçmasın diye. Trenin iyice yaklaştığı lokomotifin dumanından belli oluyordu. Nihayet katar istasyona geldi. İki taraftaki hendeklere girmiş olan halk kuvvetleri ateşe başladılar. Herhalde lokomotifte bir arıza oldu ki tren durdu. Açık vagonlara tıklım tıklım dolmuş olan insanlar zayıf veriyor, yaralılar kendilerini vagonlardan aşağı atıyorlar, kapalı vagonlarda bulunan hayvanlar tek-meleriyle tahtaları parçalıyor, birbirine giriyorlar. Aralarında kadınların da bulunduğu açık vagonlardan beyaz bayraklar sallanıyor şiddetli feryat ve ağlaşmalar duyuluyordu. Bir süre sonra ateş kesildi teslim oldular. Millî Komite'ce görevlendirilen kimseler yaralıları hastaneye göndermek üzere ayırdılar, sağ kalanları da tecavüzden korudular. Akşam yakındı, raylar düzeldi, tren Gence istasyonuna doğru yol aldı. Deliler istasyonunda birikmiş birkaç tren ise, Kazak treninin başına gelenleri anladıklarından silâhlarını verdiler. Daha doğrusu bu silâhlar oraya birikmiş köylüler tarafından yağma edildi. Ertesi gün Bakû'ya doğru yolcu edildiler.

Bundan sonra cepheden dönen Rus askerî trenleri yollarını değiştirdiler. Artık Tiflis'ten Gence ve Bakû'ya doğru değil, Batum'a oradan da vapurlarla Rusya'ya gitmeye başladılar. Öylece önemli bir konu çözüldü. Kazakların aksiliği olmasa top ve mitralyöz ateşiyle halkı öl-

dürmeye gitmeselerdi, kan dökülmezdi. İş tatlılıkla biterdi. *İki taraftan ölenlere rahmet olsun.*

Gence'de Teşkilâtın Genişletilmesi

Bundan sonra Gence'de milis teşkilâtını genişlettik. Hepsi silâhlandı. Sahra topçu bataryasının güzel kadanalarına bakmak için Millî Komite para ile adam buldu. Hayvanlar Kervansaraylar ahırlarına yerleştirildi. İranlı Kacar sülâlesinden bir de topçu subayı bulduk. İşler yavaş yavaş bir düzene konuldu.

3. Ordu ile İrtibat

Gence'ye geldiğim günlerden bu yana 3. Ordumuzla irtibat yapmak için bir çare bulamamıştık. Ancak *Ali Ekber Sarı İmamkulu'nun İran üzerinden gönderdiği* adamlar olumlu sonuca vardılar, 6. Ordu ile irtibat kuruldu. Bir süre sonra bu ordudan *Topçu Teğmeni Muzaffer* (Merhum Orgeneral Muzaffer Tuğsavul) ile Teğmen Mithat (Kurmaya Bnb.'lıktan emekli) Gence'ye geldiler.

Asıl Kafkas cephesinde bulunan 3. Ordu ile irtibat çok önemli idi. Bunun için ben şahsen gitmeye karar verdim. Gence'de artık bana büyük bir ihtiyaç da kalmamıştı, tehlike azalmıştı. Fikrimi Millî Komite Başkanı Nasip Bey Yusufbeyli'ye açıkladım, o da uygun buldu.

1 — Millî Komite Başkanı Nasip Bey'le Başbaşa

Bir gün sonra bir otel odasında Nasip Bey'le başbaşa görüştük. Nasip Bey özetle şunları anlattı:

«Yıkılan Çar ordusunun yerine, Gürcüler ve Ermeniler yeni ordu yapıyorlar. Bunlar Kafkasya'yı Türk ordusuna karşı müdafaa fikrindedirler. Tiflis'teki ecnebi-ler de — Fransız ve İngiliz askerî misyonunu kastediyor — onlara yardım ediyor. Ermeni ve Gürcü orduları Rus ordusunun bütün silâhına ve malzemesine konduğu halde bize bir şey vermiyorlar. Biz de diyoruz ki Gürcüler ve Ermeniler gibi biz de memleketimizi savunacağız, bize de silâh verin. Siz de gördünüz ki bize inanmıyorlar ve Rus askerleri ile çatışmaya zorlamak istiyorlar. Rus trenlerinden ancak kan dökerek önemsiz bir miktar silâh aldığımızın siz de şahidi olunuz» burada Nasip Bey'e şunu sordum:

— Silâh alsanız da ne olacak. Hiç askerlik yapmamış olan bu halkın elindeki silâhtan ne fayda var?

— Bizde silâh olursa, Gürcüler ve Ermeniler bizi de hesaba katarlar. Halkın elinde silâh olursa sizin gibi Türk zabitleri buluruz. Bize de askerlik öğretirler, teşkilât yaparlar. Bize ordu lâzımdır. Ermenilerle Bolşevikler arasında mahvolmamak için buna mecburuz. Ermeni Taşnak Sagan Fırkası'nın fikri Azerbaycan'ın Gence, Karabağ, Ordubat, Nahçıvan bölgelerini almak ve Ermenistan'ı büyütme'tir. Buna erişebilmek için de buralardaki İslâmları yok etmeyi düşünüyorlar. 1905'te silâhsız Müslümanlara karşı katliamlar yaptılar. Şimdi de her fırsat düştükçe bundan korkulur. Ermenilerin yerli Müslümanlar arasında Bolşeviklik propagandasıyla halkımızı birbirine kırdırmaya çalıştıklarını görmüyoruz? Gürcülerle aramızda düşmanlık yoktu. Fakat Taşnakların fikri bozuktur.

Burada Nasip Bey'e şu hatıramı anlattım: «Bu defa Kırgız steplerinde dolaştığım sıralarda öğrendim ki şöhretli bir hazret bir rüya görmüş, Enver Paşa gelip Kırgızları Rusların elinden kurtaracakmış.»

Kırgızlar Enver Paşa'yı bekliyor, Türkistan da onu bekliyor, siz de aynı şeyi bekliyorsunuz. Ben Türkiye'ye gidince 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya bunları anlatırım. Ve buraların ahvalini arzederim. Siz de İstanbul'a Enver Paşa'ya bir hey'et gönderirseniz daha iyi olur.

Nasip Bey düşündü, sonra dedi ki:

Azerbaycan'a bir Türk ordusu gelmesi olabilir ve lâzımdır da. Ancak korktuğumuz bir nokta var, Türkler bizi İstanbul'dan idareye kalkmasınlar. Bizim ademî merkeziyet üzerine kurulmuş programımız var. Ona uy-
mak gerekir.

Nasip Bey'in bu sözü bana biraz garip geldi. Sor-
dum: Siz bu ademî merkeziyet usulünü Rus idaresine karşı ileri sürmüş bulunuyorsunuz. Türkler gelince onla-
rın Ruslarla bir farkı olmayacak mı? Bu ademî merke-
ziyete ne lüzum var?

*Nasip Bey Güler Yüzlü Bir Eda İle
Cevap Verdi*

Azerbaycan'ın sosyal yapısı bambaşkadır. Bakû bir endüstri ve işçi merkezidir. Sultan rejimi buradaki ah-
vale uymaz. Biz halkın her sınıf ve tabakasının müsa-
vatı temeli üzerine dayanan bir hükümet kurmak fik-
rindeyiz. Çarlık devrinin aristokratik ve feodal idaresi-
ne son vereceğiz. Milliyetçi ve demokratik bir idare isti-
yoruz. Halbuki Osmanlı Padişahlığı idaresi de rejim iti-
bariyle Çarlık idaresinden farksızdır. Elbetteki bu konu
ırk mefhumundan ayrılır. Elbetteki Osmanlı Türkleri
Azerî Türklerinin büyük kardeşidir. Ancak Bakû, İstan-
bul'dan idare edilemez. Bunun için Müsavat Fırkası'nın

ademî merkeziyet prensibi Osmanlı idaresine karşı da var olmalıdır. İçişlerimizde özgürlük tanınmalıdır.

Nasip Bey gülerek, şu halk sözünü de ilâve etti: «Menim gözüm senden su içmir!»

Nasip Bey'i dinledikten sonra ona hak verdim. Ben-
ce birinci plandaki iş Azerbaycan halkını, karşısına çı-
kan büyük tehlikeden kurtarabilmektir. En iyi idare şek-
linin ne olacağı da elbette düşünülür ve yapılırdı...

Nasip Bey'le anlaşmıştık. Ben Türkiye'ye hareket
hazırlıklarına başladım, arkadaşlarımla biricik dileği,
kendi söylediklerine göre (Kılıcımın bu kaldırımlarda
şakırtısını duymak!) idi. Hepsinden bu yolda arzular ve
temenniler dinliyordum ve bundan ben de derin bir kı-
vanç duyuyordum.

j — Türk Ordusunu Davet Meselesi

Bir akşam Nasip Bey beni bir toplantıya davet etti.
Bu, üç parti temsilcisi arasında bir toplantı idi. Top-
lantıda:

Ademî Merkeziyet Müsavat Fırkası Reisi ve Gence
Millî Komite Başkanı Nasip Bey Yusufbeyli.

İttihatı İslâm Partisi namına: Doktor Hüdadat Bey
Refibeyli.

Sosyalist Fırkası namına da Başkan Doktor Arslan
Bey Safiyurtlu katıldılar. Konuşma açıldı. Fikirler şöyle
belirdi:

Nasip Bey, Müsavat Ademî Merkeziyet Fırkası'nın
programına uygun olarak «Ademî Merkeziyet» yani muh-
tariyet usulüne göre bir idare kurulmasını şart koşuyor.

Hüdadat Bey, hiç bir şart ileri sürmüyor. Türk or-
dusu gelsin, padişah isterse Azerbaycan'a muhtariyet ve-

rir. Dilerse Azerbaycan'ı Türkiye'ye ilhak eder. Kendisi bilir.

Arslan Bey, önce kendi siyasî niteliğini açıklamaya lüzum gördü ve şöyle söyledi: «Evet, ben sosyalistim ama Türk sosyalistiyim» dedikten sonra.

Türk kardeşlerimiz gelsin. Baş üstünde yerleri var. Ama katil getirmesinler (Yani Ermenileri öldürmesinler).

Azerbaycan'ın içinde bulunduğu nazik durumu kaçınılmaz bir gerçeği olarak her üç parti de Türk ordusunun Azerbaycan'a gelmesi üzerinde birleşmişti. Bu da bütün halkın candan dilediği bir karardı. Şu var ki. Sosyalist Arslan Bey, Türk ordusunun tanımamıştı ve yersiz bir endişe içindeydi. Türk ordusu zalim ve katil değildi. Haksız yere kimsenin burnunu kanatmazdı.

Bu karar verildikten sonra Bakû ve Gence ve bütün Azerbaycan namına Türk ordusunu davet için arkadaşım Naki Bey Şehy Zamanlı'yı Türk hükümetine ve Enver Paşa'ya temsilci olarak benimle göndermeyi uygun buldular.

k — Tiflis'ten Sızan Haberler

Tiflis'ten Gence'ye şöyle haberler sızıyor: Taşnaklar ileri gelen çete reisleri vasıtasıyla Rusların terkettiği Türk vilâyetlerinde katliam yapacaklar. Hiç bir İslâm bırakmayacaklar ki böylece büyük Ermenistan için elverişli zemin hazırlansın.

Tüylar ürpertici bu haberler beni çok rahatsız ediyor ve bir an önce 3. Ordu karargâhına yetişmeye zorluyordu. Nihayet arkadaşım Naki Bey'le birlikte yola çıktık. Ve Gence'den Tiflis'e geldik ve bir eve misafir olduk.

Tiflis'te Vesika İşi

Güney Kafkasya Seym hükümetinde Azerbaycan üyesi Doktor Hüsrev Bey Sultanbeyli bulunuyordu. Bu zat bize belgeler hazırladı. Sözde bir Trabzon bölgesinde İslâmlarla Rumlar arasında başlamış olan çete çarpışmalarını durdurmak için Azerbaycan adına bir arabulucu heyet olarak Trabzon'a gidecektik. Seym hükümeti tarafından da onaylanan bu vesikalar resmî mahiyette idi. Trabzon'da oranın Rum metropoliti ile de görüşerek ortaklı bir çalışmada bulunacaktık. Bu buluş mükemmel ve vesikalar da tamamdı. Sözde Seym hükümeti adına gidiyorduk.

Bir Çay Eğlencesi ve Maraşlı Hakkı

Tiflis'te misafir olduğumuz evin sahibi oraya gittimiz akşam bizi bir çay şölenine götürdü. Sohbet esnasında tanıştığım Zakatal'lı bir Lezgi bana, bir Türk subayından bahsetti: Mustafa Zekeriya Paşazade adıyla bir Türk subayı Zakatal'a gelmiş, Lezgilere hizmet ve talim terbiye etmek istediğini söylemiş, ellerindeki silâh miktarını ve top bulunup bulunmadığını sormuş. Ben Mustafa Zekeriya Paşazade adını işitince Taşkent'te Münnevver Karî'nin de aynı ismi söylediğini hatırladım ve Maraşlı Hakkı'nın yüzü gözümün önüne geldi. Lezgi arkadaşına bu paşazadenin eşkâlini sordum. Ve bunun kaşının üstünde bir kırık var mı dedim. Lezgi evet cevabını verdi. Tamam Maraşlı Hakkı yine meydana çıktı. Lezgi arkadaşına bunun bir Rus casusu ve asıl adının da Hakkı olduğunu söyledim. Türk ordusu buralara gelinceye kadar onu elden kaçırmayacaklardı. Lezgi arkadaş

Bu gerçeği öğrenmekle sevindi. Onlar da bu adamdan şüpheleniyorlarmış. Sonradan öğrendiğime göre Hakkı'yı tevkif etmişler. Bir süre sonra da intihar etmiş!... Allah affettin.

Batum'a Doğru

Tiflis'ten Batum'a gitmek zor işti. Trenler Rus askerleri ile dopdolu idi. Arkadaşım Naki Bey bir çare buldu. Akrabasından Kâzım Ağababa demiryollarında hareket müfettişiydi. Bizi bir servis vagonu ile ve kendisi de birlikte askerî trene takarak Batum'a götürecekti. Böyle de oldu. Rus erlerinin tecavüzünden kurtulmak için vagonun pencerelerini sımsıkı kapadık, dışarıdan görülmüyorduk. Bu sayede Batum'a kadar rahat gelebildik. Batum'da Acaralı'ların Hayır Cemiyeti vardı. Komite Reisi Doktor Mahmut Beyefendi bir otelde bize yer buldu. Biz onun yanında iken bir Rum tütüncü tüccar da oraya geldi. Trabzon'da Türklerle Rumlar arasında çarpışmalar olduğunu bunu önlemek için Batum'dan bir Rum ve Türk heyetinin Trabzon'a gitmesini ileri sürdü ve Mahmut Bey'in fikrini sordu. Bu teklif bizim işimize geliyordu. Biz de aynı maksatla Azerbaycan tarafından gönderilmekte olduğumuzu söyledik. Bünyat-oglu adındaki bu Rum tüccara Tiflis'ten aldığımız belgelerimizi de gösterdik. Memnun oldu ve Trabzon'a gidecek olan bir Rus vapurunda bizlere yer ayırttı. Şimdi biz iki değil beş delege olduk. Acarlıların reisi sayılan Hamşizade Cmâl Paşa da oğlu Celil Bey'i yanımıza kattı. Celil Bey Acara namına..... Türk ordusunu davet için gelmek istiyordu. Dr. Mahmut Bey'in evinde rastladığımız Ahıskalı Yazar ve Öğretmen Ömer Faik Bey, Ahıska adına ve ayrıca Ahılkelekli Efraim Bey isminde bir zat

da Ahılkelek adına aynı daveti yapmak istiyorlardı. Bu üç arkadaş, karadan Trabzon'a gideceklerdi.

Batum'daki Rum tüccarı Bünyatoğlu, Batum'dan Trabzon'a gidecek olan bir Rus vapurunda bana ve Naki Bey'e yer hazırlattırdı.

Memleketime Doğru

Ocak ayının sonları idi, 1918 yılına girmiştik. Sert kuzey rüzgârlı bir akşamdı. Orta çapta bir Rus vapuru ile Batum limanını terkettik. Biraz sonra şehrin kara kısmını çeviren yeşil tepeler güzel görünüşleri ve azametli tahkimatıyla karanlıkların siyah perdesine büründü.

Vapur, memleketmin henüz uzaklarda olan sahillerine doğru hızla ilerliyordu.

Vapura yeni bindiğimiz sırada güvertede bir insan dikkatimi çekmişti. Koyu lâcivert pantolonlu, uzun hâkî gömlekli subaya benzer birisi, kısa boyu, esmer yüzüyle bir Ermeniye benzettim ve arkadaşım Naki Bey'in de dikkatini üzerine çektim. Yemekten sonra Naki Bey'le birlikte tekrar güverteye çıktık. Karanlıklar içindeki denizin koyu dalgalarına bakarak yarını düşünüyorduk. Biraz ötemizde yemekten evvel gördüğüm subay kıyafetli Ermeniye bir siville konuşurken tekrar gördüm. Rusça bir şeyler konuşuyorlar... Naki Bey kulak verdi.

Naki Bey özetle şunu tesbit etmişti:

Katliam Hazırlığı

Ermeni Taşnak Cemiyeti, Rusların boşalttığı Türk illerinde bir katliam tertip etmiş. İleride Ermenistan ola-

cak olan bu yerde hiç bir Türk bırakmayacaklar. Buna ait bir talimat hazırlamışlar. Şimdi ileride bulunan maverist Taşnak tugayı komutanına bu talimatı götürüyormuş. Karşısında bulunan Sivil Gürcüye diyormuş ki: Gürcülerin de kendi bölgelerinde aynı katliamı yapmaktan başka çıkar yol yokmuş.

Bu Ermeninin anlattıkları ister gerçekleşsin, ister gerçekleşmesin, tüyler ürpertecek bir haber idi. Bir an önce orduya yetişmem ve Vehip Paşa'yı aydınlatmam lâzımdı. Geceyi bu dalgalar içinde geçirdim.

BÜYÜK YOLCULUĞUN MUTLU SONUCU

Krasnoyarsk'ta iken gördüğüm rüyanın, firar ihtirasına kattığı kesin karar artık mutlu bir sonuca ermişti. Kırılan buzlar içinde nehre ne kadar batmış çıkmıştım... Ama boğulmamıştım ve karşı tarafın çiçekler içinde güzel baharına kavuşmuştum.

İşte şimdi, yemyeşil dağları, ılık havası içinde, mektep hayatı çağımın güzel hatıralarını taşıyan bu Trabzon'da, seneler boyu hasretini çektiğim güzel yurduma kavuşmuştum... Çok bahtiyardım. Artık öz vatanımda HÜR VE BAHTİYAR yaşayacaktım ve yeniden orduma katılacaktım.

İşte büyük yolculuğun MUTLU SONUCU bu oldu... Hayattan maksat ve mana da bence bu idi.

Trabzon'da

Ertesi sabah Trabzon'da idik. Üç yıldan beri ayrı düştüğüm sevgili yurduma kavuşmanın sonsuz heyecanı ve sevinci içindeydim. İskelede Trabzon Metropolitliği adına bir heyet bizi karşıladı. Hiç bir Türk yoktu. Çün-

kü böyle bir heyetin geleceğinden haber verilmemişti kendilerine.

Metropolit Hirisantos Efendi bizi ve Elen Cemiyeti Reisi Nikola'nın başkanlığı altında Batum'dan birlikte gelen Rum heyetini hararetle karşıladı.

Konuşma başlayınca bir Rum selâhiyetlisi 'durum hakkında açıklama yaptı. Laz çetelerinin tecavüzlerinden ve Rus köylülerinin kaçıp Trabzon'a sığındıklarından bahsetti. Tabîî bütün suç Türk (Laz) çetelerine yüklendi. Yerli Türk köylülerine karşı Ermenilerle birlikte veya onların dürtüsüyle yapılan tecavüzden bahis yoktu.

Elen Cemiyeti Başkanı, iş programını açıkladı: Yarın iki heyet birlikte Trabzon yakınındaki Soğuksu sırtlarına gidilerek durum yakından görülecek, köylerini terkedip perişan halde kaçan Rumların hali görülecek, insanlar insanlar dinlenecek ve bir protokol yapılarak Tiflis'teki askerî makama verilecek...

Ben söze karışmıyordum. Herkes beni Azerbaycan Hayır Cemiyeti'nin bir üyesi diye tanıdı. Konuşsam, benim Azerî değil bir Osmanlı Türk'ü olduğumu anlar ve kamuflej perdesi yırtılırdı. Arkadaşım Naki Bey şöyle cevap verdi:

Nikola Efendi'nin fikri doğrudur. Ancak iki tarafı da dinlememiz lâzımdır. Bunun için, Türk köylerini ve reisini de görmeliyiz ve tutacağımız protokolün bir örneğini onlara da vermeliyiz.

Nikola Efendi buna şiddetle karşı çıktı.

Bizi buraya gönderen Kafkas Seym hükümeti askerî makamıdır. Karşı tarafla görüşmeye ne yetkimiz var, ne de cesaretimiz. Laz çetelerine güvenemeyiz... Bir Rum daha konuştu, işi tatlıya bağladı...

Yemekten sonra biz Metropolitte başbaşa kaldık ve konuşmaya başladık. Hirisantos, tecrübe görmüş zeki bir adam olduğu kanısını uyandırdı bende. Şivemden benim

bir Azerî değil, bir Osmanlı Türk'ü olduğumu anlamış olacak ki, Vehip Paşa ile dostluğundan ve mektuplaştığından bahis açtı ve bir mektubunu bana da gösterdi okudum.

Bu mektupta Vehip Paşa, Metropolit Hirisantos Efendi'yi görevlendiriyordu. Rusların terkettiği bütün silâh, cephane araç ve gereçler ve yiyecek maddeleri ordu gelinceye kadar korunacaktı. Ben Vehip Paşa'nın mektubunu okuduktan sonra artık kimliğimizi açıklamada bir sakınca görmedim. Ben Vehip Paşa'yı iyi tanıdığımı, ona yaverlik yaptığımı ve şimdi doğruca Vehip Paşa'ya gideceğimi söyledim. Naki Bey de Azerbaycanlıların fikir ve düşüncelerini ve oradaki durumu İstanbul hükümetine arzla görevli olduğunu bildirdi (*). Biz bunları söylediğimiz zaman Hirisantos'un halinde hiç de değişiklik görünmedi. Bizi normal ve tatlı bir yüzle dinledi. Artık Metropolite sırlarımızı açmıştık, benim bir Türk subayı olduğumu gizli tutmasını rica ettim. Ayrıca Vehip Paşa'nın mektubuna da değinerek kendisinin ne düşündüğünü sordum. Yüzünde düşünceli ve endişeli bir hal belirdi ve şunları söyledi :

Ermenilerin Katliam Hazırlıklarının İfşası

Ermeni Taşnak komitasının ileri gelenlerinden Tiğranyan adındaki kimse 400 atlı ile Trabzon'a gelmiş, Rum gençleriyle de anlaşılmış. Trabzon dahil Rusların terkettiği Türk illerinde hiç bir Müslüman bırakmayacaklar ve hepsini imha edeceklermiş. İleride büyük Ermenistan'ı gerçekleştirmek için bundan gayri çare yok-

(*) Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Hatıraları: Sayfa 60. Naki Keykurum (Şeyzamanlı).

muş. Bunların da kendi bölgelerinde aynı şeyi yapmaları icap edermiş... Metropolit, söylediğine göre, bu katliama ve hele Rum gençlerinin böyle bir cinayete katılmalarına taraftar olmadığını bildirmiş. Tıgranyan, Kelkit ve Erzincan taraflarına gitmiş.

Metropolitin verdiği bu haber tam vesika niteliğinde ve çok önemli bir haberdir. Kendisine teşekkür ettim.

Metropolit ile tam anlaşmış durumda idik. Yarın Rum heyeti gelmezse veda edip ayrılacağız. Hirisantos Efendi'nin bize gösterdiği kolaylığı ve yardımı Vehip Paşa'ya da anlatacağız.

Bundan sonra Metropolit bizi yatacağımız evlere gönderdi. Ertesi sabah erken kalktım, hafif bir kahvaltıdan sonra şehri gezmeye çıktım.

Trabzon benim Harbiye tahsil çağında memleketim olan Erzurum'la İstanbul arasında gidip gelirken güzel otellerinde misafir olduğum ve her tarafını gezip dolaştığım çok şirin bir şehirdir. Şimdi harp görmüş bir şehir idi. Sokaklar, çarşı, pazar, تنها, yerli Türkler hiç görünmüyor, meydanlar, mezarlıklar, bahçeler ve parklar Rus ordusunun bıraktığı top, top arabaları, furgublar, seyyar mutfaklar, cephanesandıkları ve her çeşitten malzeme yığın halinde, başlarında bir nöbetçi görmedim. Bulabildiğim bazı Türklerin yüzleri gülmüyor. Müftüyü aradım, bir dükkânda buldum. Küçük bir minder üstünde oturmuş, önünde de bir çekmece var. Ufaktan dükkâncılık yapıyor, işime çabuk dönmeliyim. Ayakta birkaç lakırdı ettik. Bana durum hakkında iyi kötü hiç bir bilgi vermedi. Siyasî işlere karışmıyormuş. Egemenlik Metropolitin elinde imiş, genç Rumlardan teşkil edilmiş bir tabur kuvvet şehrin disiplin işleriyle görevli imiş. Müftüye Allahısmarladık, dedim ve Metropolithaneye döndüm. Naki Bey beni orada bekliyordu.

Soğuksu Sırtlarında Bir Sürpriz

İki fayton hazırды. 4 Rum delege, iki de biz, arabalara bindik, Metropolite veda ile hareket ettik. Bir saat sonra Soğuksu sırtlarında idik. Soğuksu sırtlarını **Polat-hane** sırtlarından ayıran derin ve ağaçlıklı bir vadi içinde serpilmiş birkaç evden ibaret yerlerde birkaç insan görünüyordu. Onların yanına kadar gitmek lâzımdı. Şimdiye kadar Rus Elen heyeti başkanı, çetelerin Rumlara yaptığı mezalimi anlattı durdu. Gerçekten yol üstünde eşyalarını sırtlamış, erkek - kadın bazı köylülerin Trabzon'a doğru gittiklerini de gördük. Elen Başkanı Nikola bunlardan bazıları ile bizi konuşturdu. Bol bol yakındılar. Şimdi sıra Türklere gelmişti. Nikola Efendi'ye teklif ettik, arabaları burada bırakalım, şu dereye inip Türkleri de dinleyelim. Nikola Efendi teklifi reddetti. O zaman ben Nikola Efendi'ye: Bizim işimiz bitmiştir. Siz geldiğiniz arabalarla geri dönün Hirisantos Efendi'ye de selâm ve teşekkürlerimizi söyleyin.. Bu sözlerim büyük bir sürpriz oldu. Rum delegeleri hayretten donakaldılar. Soğuksu yol arkadaşlarımızı, şaşkınlıktan kurtarmak için durumu açıkladım:

Ben bir Türk zabitiyim, arkadaşım da Vehip Paşa'yı ziyarete gidiyor. Türk çetelerine rastladığımızda kendilerini dinleyeceğiz ve nasihatte bulunarak müsademenin vazgeçmelerini söyleyeceğiz. Rum çetelerinin de ona göre davranmalarını sağlamak sizlere düşer, dedik ve bunları Trabzon'a yolcu ettik.

Naki Bey'le birlikte elimizle birer sopa alarak sert meyilli yamaçtan ağaçların arasına daldık. Tepedeyken yerini gördüğüm beyaz bir kulübeyi hayalen izleyerek düşe kalka o tarafa yöneldik, nihayet bir iz bulduk, karşımıza silâhlı birkaç köylü çıktı, selâmlaşık, silâhlarını bize yönelttilerse de çabuk tanıdıkları için ateş etmedi-

ler. Başlarındaki kimsenin nerede olduğunu ve bizi oraya götürmelerini söyledik. Bir hayli yürüdükten sonra üç dört evli bir köyde reisi bulduk. Kahraman Bey isminde bir yüzbaşı idi. Kahraman Bey'le uzun uzun konuştuk, zaten akşam da yaklaşmıştı. Geceyi hep bir arada bir kulübede geçirdik.

Polathane'deyiz

Burası terkedilmiş bir halde, bir kahve veya dükkân gibi bir şeyler yok. Nahiye müdürlüğü görevi yapan bir memur bize bir kayık tedarik etti, bununla Fol (Vakıf-kebir) e gidecektik. Naki, ben bir de kayıkçı yola koyulduk. Kayık su alıyordu. Bir süre sonra elimizdeki konserve kutuları, dolan suyu boşaltmaya yetmedi. Kayıkçı, kumsal bir sahile doğru yanaşma zorunda kaldı. Ve kayığı terkettik. Karaya çıktıktan sonra bir hayli yaya yürüdük, akşam geç vakit Vakıf-kebir'e geldik. Burada karnımızı doyurabildik. Ve geceyi bir sahil kahvesinin tahta sedirleri üzerinde geçirdik. Karadeniz'in hasretini duyduğum dalga seslerini vatanımın yarı harap bu kahvesinin sedirlerinde tatlı tatlı dinliyordum.. Oh.. Şimdi bu dalgalar kadar hürdüm. Artık kâbuslu uykulardan kurtulmuştum, kuru tahtalar ne kadar da rahattı ve burası ne kadar benim evim idi.

Tirebolu'ya Doğru

Ertesi gün ormanlarda başıboş dolaşan Rus topçu beygirlerinden birer tanesinin boynuna ip taktık ve bindik. Elimizdeki küçük çubuklarla beygire kumanda ederek böylece yorulmadan hayli yol aldık. Nihayet sene-

lerce iki ateş hattını birbirinden ayıran Harşit deresinin tel örgülerle teçhiz edilmiş dik, yamaçlı mevzilerine geldik. Rus mevzileri bomboştu. Dereyi geçerken iki Türk eri bizi karşıladı. Dört senelik harbin acılarını ve yorgunluklarını derin çizgiler halinde yanık yüzlerinde taşıyan bu erleri görünce dayanamadım, attan inip boyunlarına sarıldım. Silâh arkadaşlarımın hasretini bu iki sınır bekçisi yigitlerde gidermek ister gibi bir duygunun etkisi altındaydım. Erler, Tirebolu'da tümen komutanı olduğunu söylediler ve bize yolu gösterdiler. Bir süre sonra Tirebolu'ya geldik. Şehrin birçok yerlerinde siyah dumanlar çıkıyordu. Bunlar yangın belirtileriydi. Fakat hiç bir söndürme çabası görünmüyordu. Tirebolu'da 36. Tümen karargâhı var, komutanı Albay Kâzım Bey (Eski Balıkesir Mebusu General Kâzım Özalp). Komutanla görüşmeden evvel tanıdığım birkaç subayla ve benim alayımın veterineri olan zatla görüştüm, öpüştüm ve tekrar orduma kavuşmuş olmanın zeykini duydum. Akşama doğru Tümen Komutanı, beni ve Naki Bey'i tatlı bir karşılama ile kabul etti. Çıplak beygirlerin sırtında geçirdiğimiz yolculuğun hamlık ağrılarını ikimiz de bacaklarımızda duymakta idik. O geceyi noktanın misafirhanesinde geçirdik. Tümen Komutanı Albay Kâzım Bey, Tirebolu'ya geldiğimizi üst makamlara bildirmiş, Ordu Kumandanı Vehip Paşa, bir motorla Giresun'a naklimizi emretmiş, ertesi gün akaşama doğru bir gambot geldi. Batum'da bizden ayrılan ve ayrıca Tirebolu'ya gelen Ömer Faik, Cemâl Paşazade Celil ve Ahıskalı Efraim Beyler de birlikte olarak bu gambotla ertesi gün Giresun'a vardık. Burada mutasarrıflık adına bir zatla bir inzibat şubayı bizi karşıladılar. Giresun nokta komutanı benim süvari tümenimin Kurmay Başkanı Şamlı Ali Rıza Bey'di. O gece bizi ağırladılar, belediye bir de ziyafet verdi. Ertesi gün atla Şarkî Karahi-

sar'a yolcu olduk. Öğleye doğru Çamlıbel dağının kalın kar tabakası ile örtülü olan Çamlıbel geçidinden geçiyorduk. Yol tamamen kapalı idi. Ancak tek bir insanın geçebileceği bir izi takip zorunda idik. Fakat bu dar yol sırtlarında erzak taşıyan uzun bir kafilenin de takip ettiği yoldu. Sırtta erzak taşıyan bir erzak kolunu ben şimdiye kadar görmemiştim. Bu manzara beni uzun uzun düşündürdü. İki hasım cephe gerisinde gördüğüm geri hizmetler arasındaki fark, tüm olarak bizim aleyhimizde idi. İçimden Rus ihtilâline teşekkür hissi duydum, yoksa 1918'de halimiz haraptı. Şuna sevindim ki bir ileri hareketimiz, bizi bütün yoksulluklardan kurtaracaktır. Nikola Nikolayaviç'in (*) tıklım tıklım doldurduğu Rus ambarları ordumuzu bekliyordu. Yeter ki Ermeniler daha evvel tahrip ve imha fırsatı bulamasın.

Vehip Paşa'ya Ulaşma Heyecanı

Sanki ona kovuşur kavuşmaz hemen orduyu harekete geçirecektim... Ben bu düşüncelere dalmışken, Naki Bey bana bir şeyler soruyor, ancak yarım yarım cevaplıyorum. O da bu manzaradan şaşkına dönmüş gibi. Kafileden yorulanlar ayakları üşüyenler, karların üstüne oturuyor, sargılarını sarıyorlar. Dar yolda onları kara saptırmamak için çokluk biz atlarımızı kardan yürütmek zorunda kalıyoruz. Naki Bey'e diyorum ki: İşte Türk milleti ve ordusu böyle ağır şartlar altında 4 sene savaştı ve didindi. Çanakkale'nin taşı toprağı kana bo-

---

(*) Nikola Nikolaviç Çar'ın amcası idi. Kafkas Ordusu Başkomutanı olan bu zat 1918'de 200.000 kişilik bir ordu ile Türk ordusuna katı bir darbe vurmaya göze almış ve İskenderun körfezine varmayı sağlayabilecek hazırlıkları yapmıştı.

yandı. Yüz binlerce insan yurt için can verdi. Ama bu direnmenin ödülü şu oldu: Rus ordusu çözüldü, önümüz açıktır, sen, Vehip Paşa'ya anlat, Enver Paşa'ya anlat, Azerbaycan'ı kurtarmaya yetişsinler... Bir an evvel hareket ve sür'at!...

Naki'nin yüzünün hatları değişti. Gamlı düşüncenin yerinde ümitli bir sevinç belirdi.

Akşam geç vakit Karahisar'da nokta komutanına misafir olduk. Ordu karargâhından iki faytonla bir de atlı subay gelmişti. Bizi Suşehri'ne Vehip Paşa'nın karargâhına götüreceklerdi. Sabah erken yola çıktık. Hava soğuk, yerler dondu. Fakat kar yoktu. Sert rüzgâr yüzüme çarpıyordu. Ben soğuğu ve üşümeyi unutmuş gibi idim. Sevincim o kadar hudutsuz idi ki, içimden taşıp yanımda oturan Naki Bey'in dizine yumruklar halinde iniyordu. O da bunun farkında idi. Ve o da benimle birlikte sevinç içindeydi.

3. Ordu Karargâhında

Akşama doğru Suşehri'nde 3'üncü Kafkas Ordusu Komutanı Vehip Paşa'nın karargâhında idik. Vehip Paşa beni iyi tanırdı. Babamla eskiden süvari 22'nci alayda Rus hududu boyundaki bölüklerinde yan yana bulunmuşlardı. Babamı çok severdi, biniciliğini ve atıcılığını methederdi. Ben de Harp Okulu'nu bitirdikten sonra birkaç ay okul yaveri olarak birlikte çalışmışım. Beni görünce memnun oldu. Birlikte geldiğimiz heyet azaları ile ayrı ayrı görüştü, içlerinde en çok bilgi sahibi ve Azerbaycan adına resmî delege olan Naki Bey'i özellikle takdim ettim.

Vehip Paşa sabırsızlıkla bütün malûmatı birden almak isteyen bir hal gösteriyordu. Benimle ayrı ve uzun

konuştu. Kurmay Başkanı Ömer Lütfi ve Harekât Şubesi Müdürü Hüsrev Beyleri çağırttı. Heyeti bu zatlara takdim etti. Vehip Paşa benden bir rapor istedi. Kendi iş odasında hep birlikte bir akşam yemeği yedik. Rapora koyacağım bilgiler kafamda hazır ve tertipli olduğu için hemen uzun bir rapor yazdım ve Paşa'ya verdim. Raporu benim yanımda okudular. Paşa okudukça memnunluğunu tebessümleriyle ve bana bakarak belirtiyor. Ömer Lütfi Bey'in de yüzüne bakarak fikrini anlamak ister gibi, nasıl, nasıl diye soruyordu. Bir süre sonra hey'et üyeleri kendilerine hazırlanan yerlere gittiler. Vehip Paşa raporun her satırı üzerinde dura dura bir daha gözden geçirdi.

Bu raporun bende sureti yoktur. Genelkurmay'ın Harp Tarihi Dairesi Arşivinde o zamanki 3. Ordunun Harekât dosyasında veya Ordu Harp Ceridesinde aslı olmak gerekir. Rapor özetle şu noktaları içine almıştı.

a — Rus ordusunun Bolşevik propagandası altında kumanda ve subayı tanımayarak nasıl dağılıp eve döndüğünü ve cephemizde bugün Rus ordusu diye muntazam hiç bir kuvvet kalmadığı.

b — Azerbaycan'dan geçip Rusya'ya gitmek isteyen Rus askerî trenlerinin Gence yakınlarında yerli halk tarafından nasıl durdurulup silâhlarının iyilikle ve bazen de zorla nasıl alındığı.

c — Tiflis'te oturan bir İngiliz - Fransız askerî misyonunun cepheyi terkederek Rusların yerine bir Ermeni, bir Gürcü kolordusu ile Güney Kafkasya'daki Ruslardan ve Rumlardan birer tümen kurmaya çalıştıkları. Azerbaycan'da silâhlanmak ve teşkilatlanmak için Tiflis'teki Seym hükümetine başvurmuşsa da ne bu hükümetin ne de İngiliz - Fransız misyonunun Azerbaycanlılara güvenleri olmadığından zorluk çıkardıkları ve Azerbaycanlıla-

rın silâhlanma işini Şimalî Kafkasya'da olduğu gibi kendi hesaplarına Milis teşkilâtla Rus askerî trenlerini soyarak başarmaya çalıştıkları.

d — Azerbaycan'daki genel durum ve Bakû'dan başlayıp bütün Azerbaycan'ı kapsayacak nitelikte olan müsterek Ermeni Bolşevik tarruzları tehlikeli ve yerli Türkler arasında, bunları birbirine öldürtme gayretleri (yani Bolşeviklik propagandaları).

e — Bir katliam tehlikesi karşısında ancak Türk ordusundan kurtarım bekleyen Azerbaycanlıları temsilen Gence Millî Komitesi'nin ve siyasî partilerinin iştirakiyle aldıkları karar üzerine Türk ordusunu davet için temsilci gönderdikleri.

f — Rus ordusunun terkettiği vilâyetlerimizden tek bir İslâm bırakmamak maksadiyle Ermeni Taşnak Komitesi'nin hazırladığı katliam planı ve Taşnak Mavzerist livasının bu bölgelerde cinayetlere giriştiği.

g — Rus ordusunun, harekât alanında ve geri bölgede pek çok miktarda yiyecek, giyecek, harp araç ve gereçleri bırakmış olduğu.

Şahsen gördüğüm ve işittiğim fakat hiç bir şüphe ve tereddüte mahal olmayan yukarıdaki açıklamalardan başka, şu mülâhazalar da raporumda yer almıştır:

1. Ordumuzun vakit kaybetmeden ileri harekete geçmesi lüzumu.. Bu işte ne kadar geç kalınırsa Ermenilerin giriştikleri katliam işinin o kadar geniş olacağı ve Ruslardan kalan harbe lüzumlu maddelerin belki de tamamının imha olunmak ihtimali.

2. Bakû ve Gence'de tanıdığım önemli kişilerin hakkımızdaki fikirleri ve bize faydalı olabilme derecesi, hakkındaki düşünceler.

Vehip Paşa bu raporumu derinlikle inceledikten sonra bana dedi ki: «Hüsamettin Efendi, bu raporunla

orduya büyük hizmet etmiş oluyorsun (*). Ruslar hakkında bu kadar açık ve kesin bilgi ilk defa elimize geçiyor. Biz mayıs ortalarından sonra ancak bir ileri hareketi düşünmekte idik. Şimdi tekerlek dönmez. Noksanlarımızı tamamlamak lâzımdır...»

Kumandana Şu Ricada Bulundum

— Paşam ileriye doğru atılacak her adım sizi bol bol yiyecek ve giyim eşyasına, sayılmaz kadar çok nakil araçlarına, harp gereçlerine ve ordu için lâzım olan her türlü maddelere kavuşturacaktır. Ruslar terkettiği ulaştırma araçları atlar ve mekkâriler başıboş kalmıştır. Benim şu sıralarda Azerbaycan'dan ayrılıp bir an evvel huzurunuzda gelişimin en büyük sebebi budur. İleri harekât gecikirse her şey imha edilebilir, insanlar da birlikte...

Vehip Paşa'da bu sözlerimin tam bir güven hissi yarattığını yüzünden okuyordum. Bana teşekkür etti. Ayıldım.

Paşa o gece Enver Paşa ile telgraf makinesi başında saatler süren bir konuşma yapmış. Ertesi gün beni tekrar çağırdı. Tatlı bir Yanya şivesiyle ve kelimelere bastırarak askerce bir tonla şunları söyledi:

— Hüsamettin Efendi, ordunun harekâtını senin raporuna istinat ettireceğim. Elimizde bu derece katî malûmat bu güne kadar yoktu.

Büyük noksanlıklar hatta yokluklar içinde ve kış ortasında bir orduyu harekete geçirmenin, karşıda büyük bir düşman olsa da olmasa da, ne çetin ve mesuli-

---

(*) Bu rapor üzerine Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın mütalaa-
sı,, Nâki Keykurun'un kitabının 71 ve 72. sayfalarındadır.

yetli bir iş olduğunu ben de takdir ediyorum. Vehip Paşa'nın haklı olduğuna şüphe yok. Ancak yukarıda açıkladığım durum, her yönden Vehip Paşa'nın bir an önce harekete geçmesini zorunlu kıldığı meydanda idi. *Yeni den ve büyük bir ciddiyetle Vehip Paşa'ya tam bir kanaat verecek şekilde bir açıklama daya yaptım ve paşada tam bir güven ve kanı uyandığını yüzünden okur gibiydim.*

Başkomutanlık vekiliyle ordu komutanı arasında yapılan makine başı konuşması da olumlu sonuca varmıştı.

Ben bundan büyük bir şeref ve iftihar hissi duydum. Çünkü bunda benim raporumun birinci derecede etkisi olduğuna inanıyordum (*). Eğer Ermeniler mayıs ayı ortalarına kadar vakit kazanabilselerdi, Hasankale de katliama kurban giden dayım ve başka arkabalarım gibi tek bir insan dahi kalmayacaktı belki. Doğu illerimizde katliamdan kurtulanların ve onlardan doğanların varlığında, *Teğmen Hüsamettin'in verdiği raporun büyük hizmeti vardır.* Benim için hayatta bundan daha büyük bir mutluluk olamazdı.

Enver Paşa beni ve Azerbaycan'dan gelen heyeti İstanbul'a istemiş. Vehip Paşa ise, Kafkas ahvaline vukufu olan biricik subay diye beni karargâhında alakoydu. Heyeti, Sivas - Kayseri - Ulukışla yoluyla İstanbul'a yolcu ettik.

Yüzbaşılığa Yükselişim

3. Ordu Komutanlığına verdiğim rapor, «Azerbaycan» da giriştiğim işler, Türkiye'de başarılmış hizmet

---

(*) Enver Paşa'nın, Naki Key'in kitabındaki sözleri (sayfa 71 - 72).

gibi sayıldı. Bu hizmetin maddî mükâfatını görmek de geç olmadı. Ordu komutanı, Harbiye Nezaretine terfiim için yazmış. Raporum da Enver Paşa üzerinde olumlu etki yapmış olmalı ki bana 3 sene kıdem zammı verildi. 3. Ordu karargâhı personel şefi Bnb. Arif Bey (Herkes tarafından sevilen Harputlu Gakko Arif) bana bu işleminden bahsetmişti. Karargâh terzisi, Vehip Paşa'nın emri ile gri renkli subay kumaşından bana bir kat elbise dikti. 3 senelik kıdem zammı, rütbemin yüzbaşılığa yükselmesini sağlıyordu. Yeni elbisemin apoletlerine üç yıldız takıldı. O zamana kadar taşıdığım yıpranmış deri elbise yerine 3 yıldızlı yeni elbiselerim karargâh arkadaşlarımdan birden dikkatini çekti. Hepsinin tebrikleriyle karşılandım.

Orduyu harekete geçirmeye sebep olmakla duyduğum bahtiyarlığın yanında bu da maddî yönden mutluluk ve sevinç kaynağı oldu. Her türlü zorlu görevleri yeniden seve seve üzerime almaya hazırdım.

Annemi Ziyaret

Ben esir olduktan sonra annem, kız kardeşim ve başka yakınlarım Hasankale'den Erzurum'a oradan da Kayseri'ye kadar kaçmak zorunda kalmışlar.

Bütün esirlik boyunca hiç bir gün unutamadığım anneme de kavuşmak gerektiği Vehip Paşa tarafından düşünüldü ve Kayseri'ye kadar gidip annemi ziyaret için bana 10 gün izin verildi. Şubat ayının ilk haftasında Sivas üzerinden Kayseri'ye, Talas köyüne geldim. Kardeşim ve küçük dayım beni karşıladılar ve eve getirdiler. Kapının dışında beni karşılayan anneme kavuştum. Yüzünden taşan büyük sevincin altında derin bir kederin izleri de belli oluyordu. Birbirimize sarıldık, annem hün-

gür hüngür ağlıyordu, bunu bir sevinç ağlaması diye kabul ettim. Odaya girdik, kadın ve çocuk akrabalar etrafımı sardılar. Kız kardeşim yoktu. Sordum, annem ağlamalar arasında cevap verdi: Şimdi görürsün.

Hazin Bir Tablo

Çocuklar dağıldılar, annem beni yan odaya götürdü. Kız kardeşim Şefika yatakta doğruldu. Hemen ona sarıldım, o sevinçli sözlerle güler yüz gösterdi... 24 yaşındaki güzel ve zarif kardeşim 4 aydır yatıyormuş, yanında da bir beşik var. İki aylık bir oğlan çocuğu yüzü tülbentle örtülü. Bir ağlama diyemeyeceğim, bir inilti var beşikte.... çocuk doğduktan sonra kardeşim artık yataktan çıkamamış, günden güne sararıp solmuş. Annem verem olduğu kanısında...

Kocası Sv. Yzb.'sı Şükrü Bey, Filistin cephesindeymiş, 4 ay önce yazdığı bir kartı okudum. Hamile eşinin rahatsız olduğunu ve belki de öldüğünü zannediyor ve bunu çok acıklı şekilde yazıyordu bu kartta... Ondan sonra ne bir tel ne de bir mektup... Yzb. Şükrü şehit olmuştu... Bunu annem, dayım ve kardeşim öğrenmişler fakat eşi bilmiyordu... Beşikteki çocuğa da önem veren yok. Annesinin sütü kesilmiş, çocuk tülbent arası emziğe kalmış. Bu gidişle yakında öleceğe benzer.

Hastanın başı ucunda ben tedavi hakkındaki işlemi dinledim. Amerikan hastanesinden bir Rum doktor bakıyormuş. Verem mikrobi yokmuş sözde... Hastalığın ne olduğu da belli değil. Fakat gidişi kötü bir gidiş. Bu durum moralimi sarstı. Fakat belli etmemeye çalışıyorum ve sözde teselli ediyorum. Kız kardeşim hastalığından çok kocasının halini düşünüyor gibi... Artık onun yaşamadığı fikri uyanmış onda. Kardeşim Celâl'in uy-

durma telgrafları avutmuyormuş onu. 4 aydır el yazısıyla yazılı bir mektubu yok ortada. 2 ay evvel bir çocuğu dünyaya geldi. Bir hafta olsun izin alamaz mıydı?... Felâketler üst üste bastırmış aileyi.

Bütün esaretim ve firarım süresince ve belki bütün hayatım boyunca bu kadar acıklı bir tablo ile karşılaştığımı hatırlamıyorum.

10 gün içinde en çok kardeşimle meşgul oldum. Doktorla görüştüm. Bakım iyi idi, fakat bir sanatoryum tedavisi lâzımsa da mümkün değildi. İş Allah'a kalmıştı. Göz yaşları içinde ayrıldım ondan. Az bir süre sonra anne ve çocuk hayata gözlerini kapadılar. Çocuğa ad bile konmamıştı.

ORDU İLERİ HAREKÂTA GEÇMİŞTİ

Ben Erzurum'a yetiştiğim zaman 3. Kafkas Ordusu, Ermenileri topraklarımızdan atmış ve hududa yaklaşmıştı. Vehip Paşa, karargâhı ile Trabzon'da idi.

Azerbaycan'ı katliamdan kurtarmak için Türk ordusunu davete gelen Azerbaycan temsilcisi Naki Bey ve arkadaşı Ömer Faik Bey İstanbul'a varmış ve Enver Paşa'yı bulmuşlardı. Bu iki davetçi büyük bir ilgi ile karşılanmıştı. Naki Bey'in Enver Paşa ve hükümet nezdinde gösterdiği büyük gayret ve çabanın sonuçları onun 1946'da yayınladığı «Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden hatıralar» adlı kitabında yazılıdır.

Naki Bey, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın ilk ağızda Azerbaycan'da bir İslâm ordusu kurmak için gerekli kadro ile oraya gönderilmesini sağlamıştı. Bundan sonra da Azerbaycan'a gönderilen 5. ve 15. tümenler yeni kurulan Azerî kuvvetleri Bakû'da kesin sonuç almaktadır.

Enver Paşa

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, sınır dışında da yüzbinlerce Türk'ün canını kurtaracak

ve bu hizmet onun manevî başının üstünde ebedî bir şeref ve iftihar tacı olarak parlayacaktır. Büyük Türk milletinin, küçük kardeşini amansız ve zalim düşmanın elinden kurtarma gibi olumlu bir sonuca varan büyük gayretler. Türk ordusu için tarihte parlak bir abide olarak kalacaktır. Bu ordunun komutanları, subayları ve erleri, doğu illeri gibi, sınır ötesinde de büyük varlıklar gösterdiler ve Azerbaycan'da bir müstakil Türk devletin kurulmasını sağladılar. Şan olsun bu orduya! Rahmet olsun şehitlerine.

Enver Paşa'ya gelince: Bu büyük idealist Türk evlâdı nihayet 1932'de Türkistan'ı kurtarmak aşkı ile Fergana'da Kızılordu ile bir çarpışmada şehit düştü. Mezarı şimdi bir ziyaret yeridir...

S O N S Ö Z

Bir neslin dramı adlı bu I'inci kitap, benim esaret ve kurtuluş hikâyemle sona erdi. Fakat dram bitmedi.

Bundan sonra yazılacak kısım, benim de katıldığım 1918 harekâtının bir parçası olacaktır.

Bu harekât, Güney ve Kuzey Kafkasları ve İran'ı kapsar, Turan ve Türkistan yollarına doğru sokulur.

Bu harekâtın millî, siyasî ve ekonomik nedenleriyle kısaca askerî kısmı ikinci ciltte kitapta görülecektir.

1 Temmuz 1966

H. TUĞAÇ

Yazarın Ölümünden
Sonra Ele Geçen Ek

«BİR NESLİN DRAMI» NIN 2. CİLDİ İÇİN NOTLAR

Bakû'ya Doğru

«Bir Neslin Dramı» nın birinci cildi, yani benim tutsaklık ve kaçışım sırasına ait olan birinci kısmı, Suşehri'ndeki 3. Ordu karargâhına gelip, raporumu verdikten sonra bitti. O parça benim, uzun tutsaklık hayatımın hikâyesi idi. 2,5 yıl süren tutsaklık dönemi ve 4 aylık kaçış günlerinin çok maceralı ve tehlikelerle dolu olaylarını canlandırdı ve kapandı.

Şimdi Suşehri'nde, 3. Ordu karargâhındayım.

Türk ordusunu denetlemek için o sıra bir kurulla birlikte Suşehri'ne gelen Enver Paşa, beni de İstanbul'a istemişti. Fakat Vehip Paşa, o çevre durumunu iyi bilen biricik subay diye, beni kendi karargâhından ayırmadı. Erkânı Harbiye'nin - Kurmay Heyeti'nin I. şubesinde, «Teşkilâtı Mahsusa - Özel Haber Alma Kurulu» na bağlı olarak çalışmaya başladım. Karargâhta en iyi dostum, Kurmay Yüzbaşı (Çobanoğlu Zeki) idi. Şube Müdürümüz Kurmay Binbaşı Hüsrev (Hüsrev Gere de - eski mil-

(İkveiki) Bey'i iyi tanıyordum. Karargâhtaki geri hizmetler örgütünün fakirliği gözümün önündeydi şimdi bile!. Benim için tek umut kaynağı, ihtilâl yapmış ve dağılmış olan Rus ordusunun ezici ağırlığının üstümüzden kalkmış olmasıydı!. Bundan başka bu ordunun bıraktığı topraklarımızda pek çok araç, yiyecek gibi şeylerin de çokça bulunmasıydı. Artık karnı tok, sırtı pek olarak karşımıza çıkacak bir düşman ordusu da olmadığına göre, bu durumda çetecilerin hesabını çabuk göreceğimize inanıyordum.

Ancak yeni bir saldırıya girişmek çok düşünülecek bir konu idi. Bu saldırı için yön Kafkasya olacaktı. Azerbaycan, Türk ordusunu imdadına çağırmıştı. Orada savaş görmemiş, silâhsız, teşkilâtsiz milyonlarca Türk vardı. Buna karşı, Bakû'dan gelme Bolşevik - Ermenilerin saldırma tehlikesi karşısında idik!. Ama Türkler, yardıma kesin şekilde muhtaçtı. Bolşevik - Ermeni ortak saldırısı; İngiliz desteğine dayanıyordu!. Ruslar şimdilik sahneden çekildiklerine göre, İngilizler temel politikaları gereği, Bakû'ya (Petrol için) egemen olma bakımından çaba göstermekteydiler. Bir İngiliz saldırısı, İran üzerinden, Hazer denizine ve Bakû'ya yönelmişti. Güney Kafkasya'ya, Azerbaycan'a ve Bakû'ya kadar uzanacak İngiliz kuvvetleriyle ergeç çatışılacaktı. İşin can alacak noktası bu durumda Kafkasya, Orta Asya'nın kilit noktasıdır. Buraya egemen olacak bir devlet, tüm Orta Asya'yı kontrol altına alabilecek üstün bir durum kazanır. Burası «Turan» ın kapısıdır. Zengin petrolu buraya ayrıca yüksek bir değer veririr.

Kısacası bu cephelerde sonucun aleyhimizde olduğu belirlenmişti. Irak ve Filistin cephesi harekâtından sıyrılamama durumu karşısında, Enver Paşa'nın 3. Orduyu, Kafkasya'ya taarruza memur etmesinde; Filistin cephesine yardım edilecek yerde, Kafkasya'ya yönelmek bü-

yük bir yanlış değil mi idi? Sırf askerlik bakımından düşünülürse bunun bir zaaf olduğu kanısına varılır. Şu kadar ki, 1918 başlarında 3. Ordudan bazı güçlerin Filistin cephesine gönderilmeleri de mümkün değildi. Asker aç ve güçsüzdü!. Savaşta da bıkmıştı. Kuvvetleri, bulundukları yerlerde tutabilmek, eğer bunlardan bir kısmını Filistin cephesine göndermeye kalkışacak olursa, bunların kaçımları tehlikesini, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Başkomutanlık Vekiline açıkça bildirmişti.

Yeni Bir Sahnenin Açılan Perdesi

Rusya'nın «Çarlık Devleti» ortadan kalkmıştır. Devrim, topluluğun kaderine yeni bir yön çizmek tutumu ile ortaya çıkmıştır. Neler olmuş, neler olacaktı Rusya'da? Henüz bilmiyorum ama, Doğu cephemizde Rus ağırlığı birdenbire kalkmış, yerine Ermeni Taşnak kuruluşunun kabına sığmayan ihtirasları, eli silâhlı ve kılıçlı olarak işe girişmiş bulunuyordu!...

Hazer denizi yakınlarından, Akdeniz'e kadar Türk ve İslâm topraklarında bir düş Ermenistan'ı kurulacaktı. Bu öylesine ham hayal idi ki, bir denizde yaşayan bir canavarın; o denizi yutup, bitirmesi demekti!. Ne var ki, Ermeni komitecileri, arkasına taktığı Ermenileri, bu yolda harcama girişifine sokan bazı büyük devletler de vardı işin başında!...

1918 yılı, I. Dünya Savaşı'nın kesin sonuca erdiği yıldır. Bu yılın başında ben, Sibirya'dan dönmüştüm. Tutsaklıkta geçirdiğim 2,5 yıllık serüveni «Bir Neslin Dramı» adlı kitabımda belirttim.

Şimdi «BİR NESLİN DRAMI» nı, ordu içinde birlikte yaşayacaktım. Bu ayrı koşullar, ayrı olaylar içinde

bir dramdı... 3. Kafkas Ordusu Komutanı Vehip Paşa'nın, hiç de akla getirmedığı ve belki gerek de görmediği bir sefere gidecektik. Çar ordusunun, cephemizi basan yükü gerçi üstümüzden kalkmış ve Rus ordusu, Doğu Anadolu'yu boşaltmıştı. Bu yük; şimdiki Rize, Trabzon, Ağrı, Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Van, Muş, Bingöl, Tunceli illerini kapsıyordu. Bunlardan; Muş, Van, Erzurum, Erzincan illerinde Ermeni Taşnak çeteleri at oynatıyordu!... Van'da 5 Ermeni taburu, her yöne saldırma-ya ve Müslümanları yok etme işlerine girişmişlerdi!. Bütün bu Doğu kent, ilçe ve köylerinde; camiler, evler, kuyular Türklerden öldürdükleri kişilerin cesetleriyle doluydu!...

3. Ordu Harekete Geçti!...

1918 yılının ocak ayında bir gece, Vehip Paşa ile Enver Paşa arasında yapılan konuşmalar sonunda varılan kararda; Ermenilerin giriştikleri bu öldürmeler karşısında, 12 şubat 1918 günü artık harekete geçme emri uygulanacaktı...

Bu sırada III. Kafkas ordusunun gücü ve durumu şöyle idi:

37. Tümen, Karadeniz bölgesinde, Tirebolu'da. Komutanı Albay Kâzım (Kâzım Özalp).

2. Kafkas Kolordusu: 11. Tümen Komutanı (Yakup Şevki Paşa).

1. Kafkas Kolordusu: 9. 10. 12. Tümenler.

IV. Kolordu: Çapakçur, Bitlis, Van Gölü bölgelerinde: 12. ve 5. Tümenler.

III. Kafkas Ordusunun savaş gücü toplamı: 12.332 kişiydi.

12 şubat 1918'de, I., II. Kolordular **Erzincan**, Bayburt bölgelerinde ileri harekete geçtiler.

I. Kolordunun önü bomboştu. 19 şubatta **Erzincan'a** girdi. Düşman yoktu! Ermeniler; yollarda ve **Erzincan'da** ele geçirdikleri halkı öldürmüşlerdi!. Kaçıp kurtulanlar da dondurucu soğuktan yollarda ölmüşlerdi...

II. Kolordu ise; 19 şubatta Bayburt'u aldı. **Erzincan'dan** çekilen Ermeniler, Dersim aşiretlerinin saldırısına uğradılar ve **Erzincan'da** yaptıkları kıyımın cezasını çektiler...

24 şubatta, Trabzon, 37. Tümen tarafından alındı. Ortalıkta düşman yoktu! 12 martta, **Erzurum** ele geçti. Ermeniler burada yetersiz bir karşı koymadan sonra çekildiler... **Erzurum'da**, bir büyük kıyımı, bir Rus subayı önlemişti!.

Erzurum'dan çekilen Ermeniler; **Erzurum** ve **Hasankale** köylerinde çok insan öldürmüşlerdi!.

Van'da Ermeniler karşı durmak istedilerse de, sonunda **İran'a** çekildiler. **Van**, 8 şubatta alındı. Bu tarihe kadar işgaldeki tüm Türk toprakları artık elimize geçmişti. Ermeniler bu yerleri savaşız bıraktılar. Ancak, her fırsat buldukları yerde masum ve günahsız insanları öldürmeden de geri durmadılar!. Türk askeri bunları kaldırdı, toprağın koynuna gömdü!.

Bu kanlı olaylar tarihte az görülmüştür.

Yukarıda da belirttiğim gibi 1918 yılı I. Dünya Savaşı'nın kesin sonuca eriştiği yıldır.

1914 yılı sonlarına doğru bu ordu, Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı **Enver Paşa'nın** idaresi altında yaptığı **Sarikamış** saldırısında yenilgiye uğramıştı!. Bu yenilgi, bir askerî yenilgi olmaktan daha çok, doğa ile çarpışmanın sonucu bir felâket olmuştu!...

Bu ordunun, böyle bir saldırıya ne kerte hazırlıksız ve ne denli büyük eksikliklerle girişmiş olduğu, BİR NESLİN DRAMI, kitabımızda biraz da olsa açıklanmıştır.

Felâketin ne denli büyük olduğu şu rakamlarla tüm belirtilir :

Tutsak ve şehit toplamı: 40.000 kişidir. Yaralı, hasta ve kaçaklarlral birlikte ordunun insan toplamı üçte bire inmişti! Ayrıca tifüs ve başka hastalıklar da, geri kalanı sürekli kemirmişti!. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa bile tifüs hastalığından ölmüştü!...

Bu ordu, Sarıkamış savaşlarına 150.000 mevcutla girmişti. Bölge yoksul, nüfus azdı. Bölgenin temel nüfusu sayılan aşiretlerden «Muvazzaf» asker alınamıyordu! Bu nedenle ordunun kaybını doldurmak mümkün değildi. Eriyen tümenler, esas mevcutlarının yarısını bile duramadılar!...

Geçen Yıllara Bakış ve Değerlendirme

Geçen yıllara göre daha şiddetli olan bu 1914 - 15 kışında, dağların geçit vermediği bir mevsimde; doğanın ve üstün sayıda düşmanın saldırı gücü iyice hesaplanmadan bu orduyu, kumar oynar gibi harcamanın nedenini anlamak güçtü!. Bu konu üzerinde çeşitli yorumlar oldu. Kimisi, Enver Paşa'nın, Rusları güçsüz sayarak, ucuz bir ün kazanmak hırsına yükledi. Kimileri; Almanların o sıra sıkışan Avusturya cephesine bir yardım olsun diye, Enver Paşa'yı bu serüvene sürdüklerine yordular!. Bu yorumlamaların ikisinin de, bu davada payı olabilir. Şu var ki, Enver Paşa; bu ordunun açlıktan, hastalıktan bunaldığı yerde büsbütün eriyip biteceğine inanmış, öy-

lesine yok olmaktansa, Kafkasya'ya girerek, bol erzaka kavuşmasını, ölümden kurtulmasını düşünmüş ve bu nedenle de ordunun başına geçerek, onu bu yola sürüklemiş!.(*) (Yazar, bu dipnotu işaretini koymuş, fakat açıklamayı yazmamış.)

Her ne hal ise, 3. Ordunun beli kırılmış, 9. Kolordunun komuta erkânı, subay ve erlerinden çoğunu kaybetmişti. X. Koolrdu, 3. Tümen Komutanı esir oldu!...

Sarıkamış savaşları, Rusları da çok bozmuş ve yıpratmıştı. Bu nedenledir ki Ruslar, bu Türk bozgunundan pek de faydalanamadılar!.

1918 yılı boyunca cephe, Kafkas sınırının biraz batısında direndi kaldı. Bu arışıklıkta Ruslar; Van gölü dolaylarında ve Murat ırmağı önünde; Bitlis, Muş yönlerinde ilerlediler. Bu bölgede önemli stratejik davranışlar ve karşılıklı büyük çevirme hücumlarıyla, iki taraf da birbirini tehlikeli durumlara soktu. Sonunda Sarıkamış zaferini kazanan General Yudenic(?) daha iyi hazırladığı büyük bir yan saldırısıyla bizi ağır kayıplara uğrattı!...

Bir kolordu, 3 tümen komutanı, birçok yüksek rütbeli subay, bu harekette tutsak oldular! Enver Paşa da güç kurtuldu!...

1915 - 16 kışı savaşı:

1916 yılı, Rus ordusunun aralıksız saldırıları ve Türk ordusunun başarılı karşı koymalarına rağmen, yenilgiyle geçti. (Yazarın notları burada kesiliyor.)

İÇİNDEKİLER

TANITMA ve AÇIKLAMA	5
ÖNSÖZ	7
DÜNYA KARIŞIYOR	11
<i>Zafere Ulaşmanın İçindeyken . . . . .</i>	12
<i>İnsafsız Sisın Sakladığı Facia . . . . .</i>	13
<i>Özgürlükten Yoksun İlk Gece . . . . .</i>	14
<i>Sarıkamuş'a Doğru . . . . .</i>	16
<i>Böyle mi Gelecektim Sana . . . . .</i>	18
<i>General Yudenic'in Karargâhında . . . . .</i>	19
<i>Yetim Kızlar Gibiydiler . . . . .</i>	20
<i>Bir Ana Gibi Bakıyordu Bana . . . . .</i>	21
<i>Ben Enver Paşa mı idim? . . . . .</i>	22
<i>Gence Babamın Yurdu . . . . .</i>	23
<i>Bakû İstasyonunda . . . . .</i>	24
<i>Meçhul Bir Âleme Doğru . . . . .</i>	25
<i>Enver Paşa Teşhir Ediliyor . . . . .</i>	25
<i>Rus Avrupasında . . . . .</i>	27
<i>Hastanede Görev . . . . .</i>	28
ÖBÜR DÜNYAYA GİTTİM ve GELDİM	31
<i>Tifüs, Teğmen Şevket . . . . .</i>	31
<i>Fantazi . . . . .</i>	33

İlham Peşinde	34
İlhar Teşebbüsleri	35
Deli Gömleği	38
Tatlı Hülyalar	38
Kafkas Cephesine ve Volga Boylarına	41
Nekahat	43

UÇSUZ ve BUCAKSIZ BİR DÜNYAYA DOĞRU	47
<i>Sibiry'a'nın Kapısı, Tomsk</i>	49
<i>Dışarı ile İlişkiler</i>	51
<i>İnayetullah ve Oğlu</i>	52
<i>Sibiry'a'nın Ortalarında</i>	53
<i>Ahıskalı İ. Hakkı, Kafkaslı Okkaş</i>	54
<i>Hastanede Şüphe Uyandıran</i>	55
<i>1916'nın Kışı</i>	57
<i>Keman Dersi, Baskın ve Hapis</i>	58
<i>Prof. Franskara</i>	61
<i>Rusya Aleyhine Yüksek Cinayet İthamı</i>	62
<i>İş Anlaşıldı</i>	63
<i>Sorguya Çekildim</i>	64
<i>Tevekkülün Verdiği Rahatlık</i>	67
<i>Albay Kırılacak Kaçıyor</i>	69
<i>İki Kukla Adam</i>	70
<i>Ben kararımı Vermiştim: Firar</i>	71
<i>Franskara da Kaçıyor</i>	72
<i>Sırat Köprüsü Gibi</i>	75
<i>Tehlikenin Kucağı</i>	76
<i>Ümit Kırıklığı</i>	77
<i>Bir Muamma</i>	79
<i>Kendi Ayağımızla Tuzığa Düştük</i>	80
<i>Bir Karikatür</i>	82
<i>Dramdan Yeni Sahneler</i>	84
<i>İkinci Soruşturma</i>	86
<i>Kümeşte İlk Gece</i>	88

<i>Enver Paşa Alet miydi?</i>	91
<i>Albayın Yerine Bir Gürcü</i>	92
<i>Büyük Zima Hapishanesinde</i>	94
<i>Galiçyalı Yahudi</i>	97
<i>Bir Ahbap Edindik</i>	99
<i>İrkutsk'a Doğru</i>	100
<i>İrkutsk Hapishanesi</i>	102
<i>Yatacak Yer Yoktu</i>	107
<i>Ölüleri Çıkartıyorlar</i>	108
<i>Gezinme</i>	110
<i>Ferahlığa Doğru</i>	112
<i>Kamp Hapishanesine</i>	113
<i>Troyko Savsk'a Gidiyoruz</i>	114
<i>Hastalandım</i>	116
<i>Firar Hazırlıkları ve Ömer Selim</i>	118
<i>Ölüme Gidiyorlarmış</i>	120
<i>Kader Böyleymiş</i>	121
<i>Krasnoyarsk'a Gidiyoruz</i>	122

İKİNCİ FİRAR	125
<i>Fon Braun ve Casus Ömer Selim</i>	126
<i>İhtilâl ve Biz</i>	128
<i>Tomsk'ta</i>	129
<i>Barnavul</i>	133
<i>Belgeye Kavuştum</i>	135
<i>Kırgız Sahralarına Doğru</i>	138
<i>Yakalandık</i>	141
<i>Karanlıklar İçinde</i>	143
<i>Camide Hazretle Konuşuyorum</i>	145
<i>Bir Hanımın Yardımıyla</i>	147
<i>İsa Bay'ın Avulunda</i>	149
<i>Saat Karşılığı Pasaport</i>	149
<i>Millî Komite Üyeleri ve Ben</i>	156
<i>İsmail Gaspıralı Kütüphanesinde</i>	158

<i>Taşkent'e Doğru</i>	162
<i>Münevver Karî</i>	164
<i>Cedide Okulu</i>	166
<i>Müslüman Eğlencesi</i>	168
<i>Rus Taşkenti, İslâm Taşkenti</i>	169
<i>Taşkent'te Bir Miting</i>	170
<i>Orta Asya'dan Ayrılıyorum</i>	171
<i>Bakû</i>	172
<i>Hıyanetini Kanıyle Ödeyen</i>	174
<i>Gence</i>	176

GENCE'de DURUM ve YAPILAN İŞLER 179

<i>a — Türkler ve Ermeniler</i>	179
<i>b — Partiler ve Bolşevik Propagandası</i>	180
<i>Bir Facia ve İdarede Zaaf</i>	183
<i>Başka Bir Tehlike</i>	184
<i>Gence'de Teşkilâtlanma</i>	185
<i>Silâh Meselesi</i>	187
<i>Üçüncü Rus Tümeni</i>	188
<i>Rus Trenlerinden Silâh Alınması</i>	189
<i>Şemkir Muharebesi</i>	190
<i>3. Ordu ile İrtibat</i>	192
<i>Nasip Bey Güler Yüzlü Bir Eda ile</i>	194
<i>Türk Ordusunu Davet</i>	195
<i>Bir Çay Eğlencesi ve Maraşlı Hakkı</i>	197
<i>Batum'a Doğru</i>	198
<i>Memleketime Doğru</i>	199
<i>Katliam Hazırlığı</i>	199

BÜYÜK YOLCULUĞUN MUTLU SONUCU 201

<i>Trabzon'da</i>	201
<i>Ermenilerin Katliam Hazırlıklarının İfşası</i>	203
<i>Soğuksu Sırtlarında Bir Sürpriz</i>	205
<i>Tirebolu'ya Doğru</i>	206

<i>Vehip Paşa'ya Ulaşma Heyecanı . . . . .</i>	208
<i>3. Ordu Karargâhında . . . . .</i>	209
<i>Yüzbaşığa Yükselişim . . . . .</i>	213
<i>Annemi Ziyaret . . . . .</i>	214
<i>Hazin Bir Tablo . . . . .</i>	215
ORDU İLERİ HAREKÂTA GEÇMİŞTİ	217
<i>Enver Paşa . . . . .</i>	217
<i>Sonsöz . . . . .</i>	219
YAZARIN ÖLÜMÜNDEN SONRA ELE GEÇEN EK	221
<i>Bakû'ya Doğru . . . . .</i>	223
<i>Yeni Bir Sahnenin Açılan Perdesi . . . . .</i>	225
<i>3. Ordu Harekete Geçti . . . . .</i>	226
<i>Geçen Yıllara Bakış ve Değerlendirme . . . . .</i>	228